

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

4 ♦ 2011

Заснований у жовтні 2001 р.
Виходить раз на три місяці

Редакційна колегія

Головний редактор
Заступники головного редактора

Відповідальний секретар

Петро БІЛОУСЕНКО
Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Ніна ГУЙВАНЮК
Василь ҐРЕЩУК
Андрій ДАНИЛЕНКО
Анатолій ЗАГНІТКО
Володимир КАЛАШНИК
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Василь НІМЧУК
Іван ВИХОВАНЕЦЬ
Павло ГРИЦЕНКО
Олександр ЗАДОРЖНИЙ

Ніна КЛИМЕНКО
Василь ЛУЧИК
Віктор МОЙСІЄНКО
Світлана СОКОЛОВА
Микола СТЕПАНЕНКО
Орест ТКАЧЕНКО
Павло ЧУЧКА
Микола ШТЕЦЬ

Засновники

**Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України**

**Видавець
Інститут Української мови НАН України**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

 Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4

E-mail: ukrmoz@gmail.com

 279-02-96, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Редагування Марії Сулими

Комп'ютерне верстання Наталії Яременко

Підписано до друку 16.12.11. Формат 70×108/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Кудряшов. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 13,65.
Обл.-вид. арк. 12,54. Тираж 400 прим. Зам. 3147.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом “Академперіодика” НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 811.161.2'34

Наталія Вербич (м. Київ)

ФОНЕТИЧНИЙ ФОНД ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті описано історію функціонування Лабораторії експериментальної фонетики Інституту української мови НАН України. Схарактеризовано структуру фонетичного фонду української мови та основні цілі його використання.

Ключові слова: *Лабораторія експериментальної фонетики, фонетичний фонд, записи усного мовлення, інтонація.*

Історія експериментального дослідження української та інших мов у НАН України сягає 60-х років минулого століття: 1960 року в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні було відкрито Лабораторію експериментальної фонетики, а в 1964 р. на її базі створено відділ експериментальної фонетики, який очолив к. філол. н. Л.А. Близниченко; з 1972 р. до кінця 2001 р. посаду керівника відділу (групи) обіймала д. філол. н., проф. А.Й. Багмут. Після 1991 р. відділ фонетики — структурний підрозділ Інституту української мови НАНУ: з 1991 р. до 2000 р. — відділ фонетики, з 2000 р. до 2005 р. — група фонетики відділу соціолінгвістики, з 2006 р. — відділ граматики та фонетики, з 2009 р. — відділ діалектології.

З 1945 р. в Україні вже функціонувала така Лабораторія — у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка, зі спеціалізацією на експериментальному вивченні сегментного рівня мови, зокрема аналізі артикуляторної динаміки мовленнєвого процесу. У Лабораторії експериментальної фонетики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні (далі — ЛЕФ) досліджували акустичний аспект суперсегментного (інтонаційного) рівня мови із застосування новітньої електронно-акустичної апаратури (докладніше див. [1]). У працях співробітників ЛЕФ ґрунтовно проаналізовано інтонаційні особливості комунікативних типів і

видів висловлювання (розповідь у основних її виявах — опис, характеристика, пояснення тощо, питання та спонукання, речення зі звертаннями, відокремленнями, вставними членами). Інтонацію одиниць вищого рівня (надфразних єдностей, тексту) схарактеризовано на зразках читаного монологу й діалогу. У різних аспектах досліджено також інтонацію спонтанного мовлення, зокрема предметом аналізу було порівняння спонтанного і читаного тексту, взаємозв'язок між семантикою та інтонацією в спонтанній розповіді. Пізніше фонетисти зосередили увагу на прагматичному, текстотвірному, соціолінгвальному аспектах функціонування інтонації. Крім цього, вивчали сприйняття усної форми української літературної мови на матеріалі окремих слів, складів та звукових сегментів. За час функціонування ЛЕФ опрацьовано, зокрема, такі теми: “Розробка звукової системи дослідження психолого-фізіологічних закономірностей мовлення на матеріалі різних мов”, “Питання інтонації і психології мовлення”, “Типологія інтонації мовлення”, “Зміни і перетворення звуків у потоці мовлення (на матеріалі української мови)”, “Експериментальна фоностилістика”, “Українська орфографія і сучасна українська вимова”, “Розбірливість української мови в умовах шумових перешкод”, “Проблеми звукової будови української мови”, “Сегментно-просодична характеристика українського мовлення”, “Соціофонетичний аспект усного українського мовлення” тощо. Результати цих досліджень відбито в 19 авторських і колективних монографіях та численних статтях.

У ЛЕФ проводили експерименти не лише її співробітники, а й викладачі різних вищих навчальних закладів України. Саме тут аналізували німецьке, англійське, французьке літературне мовлення Ю.А. Дубовський, М.П. Дворжецька, А.І. Волик, О.Г. Кадомцев, Т.М. Королева, Л.Б. Карпусь та ін. У Лабораторії розпочато експериментально-фонетичні студії на матеріалі діалектного мовлення. Зокрема О.С. Біла виявила суперсегментні характеристики українських діалектів на рівні акцентно-ритмічної структури слова.

Серед головних завдань ЛЕФ було створення фонофонду усного мовлення. Відкриття спеціальної студії (до речі, першої та єдиної на той час в Україні), обладнаної сучасною апаратурою, дало змогу робити якісні записи різноманітних текстів. Перші студійні записи датовано 1961 р. (хоча у фонотеці є матеріали 1956 р.). Збирання та збереження зразків усного мовлення пов'язане з іменами науковців-фонетистів, інженерів, що працювали у відділі в різні часи. Це, зокрема, Л.А. Близниченко, В.М. Брахнов, А.Й. Багмут, І.В. Борисюк, Н.П. Плющ, Л.А. Батурська, Л.М. Хоменко, О.М. Покидько, Н.С. Вербич, О.С. Іщенко, Ю.Ф. Оноп'юк, О.Е. Петті, В.Т. Таран, В.В. Мельник, М.К. Губарев та ін. Співробітники відділу застосовували вже відому методику аналізу усного мовлення, однією з умов якої було розв'язання конкретних проблем, які ставив перед собою експериментатор, а не багатоаспектне дослідження усних текстів. Отже, фонотека була лише зібранням різноманітних записів і не становила єдиної цілісної структури.

На сьогодні у відділі зберігається фонофонд, що налічує більш ніж 300 бобін (або до 400 тис. метрів магнітної плівки). У ЛЕФ записували: 1) українське літературне мовлення (у реалізації дикторів радіо й телебачення, артистів українських театрів); 2) українське розмовне й діалектне мовлення (записи з експедицій у різні населені пункти України); 3) звукові тексти сло'вянськими мовами; 4) уривки художніх творів, прочитані несло'вянськими мовами; 5) усні виступи видатних учених-мовознавців, письменників. З кінця 90-х рр. минулого століття до фонотеки активно залучають записи теле- й радіомовлення, усного публічного мовлення. Таким чином, маємо матеріали, які представляють окремі жанри наукового, художнього, публіцистичного, розмовного, конфесійного стилів. Загальна тривалість записів становить приблизно 200 годин. Окрему групу становить діалектне мовлення. У ЛЕФ зберігають бобіни із голосами видатних представників української науки та культури: зокрема Максима Рильського, Павла Тичини, Остапа Вишні, Петра Панча, Івана Ле, Івана Виргана, Михайла Стельмаха, Павла Загребельного, Івана Мар'яненка, Гната Юри, Івана Білодіда, Леоніда Булаховського, Віталія Русанівського та ін. (які читають художні твори, виголошують доповіді на конференціях, спілкуються зі слухачами в радіоефірі).

У фонотеці, крім українських, є тексти російською, польською, чеською, словацькою, англійською, французькою, німецькою, японською мовами; зразки синтезованого мовлення; уроки гіпнопедичного навчання англійської мови, які підготував Л.А. Близниченко (близько 50 бобін).

Більшість матеріалів записано у студійних умовах, хоча чимало текстів — в умовах безпосереднього спілкування з інформаторами. Дикторами були представники різних регіонів України, тому звуковий матеріал відбиває наявні нині варіанти сучасної української мови.

Усне мовлення фіксували для аналізу різних проблем і представлені вони в різноманітних формах. Це а) магнітофонні записи усного українського літературного мовлення, які стали підґрунтям для досліджень особливостей функціонування звукової системи української мови; б) записи спонтанного монологічного й діалогічного мовлення, орієнтовані на виявлення статистичних його характеристик, порівняно з транскрибованими за орфоепічними нормами письмовими текстами; в) записи різних за типом реалізації одиниць (від складу до тексту) у вимові представників окремих регіонів України. Отже, з огляду на структуру мови можливе використання фонофонду для дослідження одиниць усіх мовних рівнів — складу, слова, словосполучення, фрази, тексту.

Однак тривалий час матеріали були практично недоступні не лише для фонетистів за межами ЛЕФ, але й для її співробітників, оскільки значну частину текстів було записано технічно недосконалими способами, зберігалася фонотека в абсолютно катастрофічних для таких архівів умовах, тому використовувати для аналізу фонетичний фонд було неможливо.

Із появою нових комп'ютерних програм опрацювання звукового сигналу з'явилася можливість застосування методики відновлення матеріалу, записаного на старих фонетичних носіях, і перенесення його на сучасні носії — лазерні диски. Таку роботу розпочато у ЛЕФ 2003 р. за активної підтримки директора Інституту української мови д. філол. н., проф., чл.-кор. НАН України В.В. Німчука. На сьогодні використання зазначеної методики дало змогу реставрувати та покращити якість звучання фонетичних записів загальним обсягом близько 140 годин звучання (пров. інженер М.К. Губарев).

Поновлення фонетичного фонду зумовлене не лише потребою збереження наукової спадщини. Останнє десятиліття характеризується зниженням загального рівня якості вимови як на сегментному, так і на суперсегментному рівнях. Зокрема дослідники відзначають такі ознаки: різні види компресії слова; нечіткість артикуляції переходів; заглушення тембрових характеристик звуків основним тоном (інтонація виражена, а звуки розрізняються недостатньо); значна частотність пауз і їхнє звукове наповнення, що можна порівняти зі словами-паразитами; змістові й стилістичні порушення у використанні інтонаційних засобів [2: 14]. Ситуація потребує застосування конкретних заходів із підвищення загальної культури вимови і зокрема практики оволодіння вимовою та інтонацією української мови, що передбачає не лише накопичення теоретичних відомостей, а й вміння їх практичного використання.

Ефективне розв'язання проблеми навчання усному мовленню стримується найчастіше через відсутність відповідних дидактичних матеріалів, що демонструють різноманітні норми вимови та інтонаційні моделі (інтонаційні конструкції, інтонемі), які функціонують в українській мові. Крім цього, бракує теоретичних описів фонетичних одиниць; у публікаціях, що містять результати експериментально-фонетичних досліджень важливі параметри часто не наведено взагалі або ж вони наявні в такому викладі, який не дає змоги їх використовувати чи порівнювати з іншими напрацюваннями. Зазначена некоректність викладу результатів пов'язана перш за все з міждисциплінарною природою самих фонетичних досліджень, а також значною мірою буває зумовлена недоліками, що мають місце під час розпрацювання програм та методик конкретних експериментальних досліджень [3: 232].

Уважаємо, що допомогти розв'язати ці питання може створення загального українського фонетичного фонду (далі — ФФ), можливо, на основі того, що є в Інституті української мови, зокрема й тому, що значна частина цих матеріалів якщо не повністю, то хоча б частково описана й разом з тим придатна для подальшого дослідження. Записи ФФ можна використовувати у фонетичному курсі як на початковому етапі навчання мови, так і для вдосконалення мовленнєвих навичок під час подальшого навчання, а також для підвищення теоретичного рівня курсів української фонетики.

Результати експериментально-фонетичного дослідження особливостей різних мов засвідчили, що структуру ФФ доцільно формувати з кількох блоків: 1) довідково-інформаційного блоку; 2) аудіоблоку; 3) відеоблоку.

Довідково-інформаційний блок даних та результатів експериментально-фонетичного аналізу доцільно поділити на дві функціонально пов'язані частини: блок інформації про загальномовні ознаки та характеристики експериментального матеріалу й блок установлених закономірностей (якісних та кількісних показників) його фонетичного оформлення. Зазвичай прийнято розподіляти цей блок на 4 частини. Перша частина міститиме інформацію про акустичні характеристики звукових одиниць української мови; друга — про звукову організацію морфем (наповнення цієї частини дасть змогу отримати відомості про дистрибуцію фонем у межах морфем, про їх функціональну активність, про закони оформлення межових позицій морфем тощо); третя — передбачає зібрання інформації про фонетичні структури українських слів (для аналізу функціонування фонем при утворенні звукової оболонки слів, акцентної парадигми слів, їх ритмічної структури); і четверта частина — зібрання текстів. До записів мають бути залучені монологічні й діалогічні тексти усіх жанрів усного українського літературного мовлення, різних за 1) формою мовлення, зокрема читання написаного тексту, читання напам'ять, виголошення підготовленого, але не написаного тексту (підготовлена доповідь, лекція тощо), реалізація спонтанного (непідготовленого) тексту тощо; 2) ступенем вияву спонтанності або офіційності; 3) способом викладення думки (доказ, пояснення, роздум тощо); 4) таких, що відображають ознаки кодифікованої літературної мови, з можливими додаванням текстів, що відображують розмовне мовлення.

Маємо у фондах матеріали, потрібні для представлення в усіх чотирьох частинах такого блоку, начитані 39 мовцями з різних регіонів України за спеціальною програмою, яку розпрацювала к. філол. н. Л.М. Хоменко.

Аудіо- та відеоблоки доцільно створювати для накопичення відповідної функціонально пов'язаної з досліджуваним питанням інформації. Особливістю фонофонду, на відміну від лексичного, граматичного, фразеологічного та інших, є те, що він передбачає наявність не лише лінійних текстів, а насамперед їхніх звукових відповідників. Так, аудіоблок міститиме зразки усного мовлення на компакт-дисках у форматі *wav, що дасть змогу користувачам не обмежуватись фонетичними інтерпретаціями дослідників, але й, за потреби, використовуючи комп'ютерні програми (наприклад, Praat, Sound Forge, Speech Analyzer), прослуховувати й самостійно аналізувати записаний матеріал — звуки та інтонацію — у значній кількості релевантних позицій.

Відеоблок доцільно представити різноманітними програмами для аналізу звукових сегментів; розмістити там також осцилограми, інтонограми, спектрограми та інші графіки описуваних елементів (складів — морфем — слів — фраз — текстів).

У додатках до ФФ має бути орфографічний запис і транскрипція усних текстів, наведених на звукових носіях, а також відомості як про інформантів і ситуацію спілкування, так і про загальну мовну характеристику матеріалу.

Результати наявних експериментально-фонетичних досліджень не кваліфіковані в тій формі, що забезпечила б ефективне використання їх у навчальному процесі. Постійне варіювання орфоепічних норм, зумовлене розвитком мови, є безперервним процесом. Застосування спільного навчально-наукового ФФ дасть змогу ефективно підвищувати культуру вимови учнів, студентів, а також використовувати цей ФФ для інформаційного забезпечення процесів удосконалення синтезаторів мовлення, його автоматизування та розпізнавання тощо. Крім цього, створення такого ФФ уможливило б постійне накопичення як практичного матеріалу, так і теоретичних відомостей про норми вимови.

Отже, фонетичний фонд української мови може стати автоматизованою системою, що виконуватиме інформативно-довідкову, навчальну функції, а також сприятиме подальшому експериментальному й теоретичному дослідженню фонетичної системи української мови.

1. *Багмут А.Й.* Експериментальна фонетика // Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні — 75, 1930–2005: Матеріали до історії / Редкол.: В.Г.Скляренко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра. 2005. — С. 315-319.
2. *Брызгунова Е.А.* Русское литературное произношение 90-х гг. XX в. // Фонетика сегодня: актуальные проблемы и университетское преподавание: Тезисы докладов международной конференции. — М., 1998. — С. 12–16.
3. *Калита А.А.* Фонетичні засоби актуалізації смислу англійського емоційного висловлювання: Монографія. — К.: Видавничий центр КДЛУ, 2001. — 351 с.

Nataliya Verbych (Kyiv)

PHONETIC FUND OF THE INSTITUTE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE:
HISTORY AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT.

The article is devoted to history of functioning of Laboratory of experimental phonetics. The structure of phonetic fund of Ukrainian is described, basic possibilities of his use are determined.

Key words: Laboratory of experimental phonetics, phonetic fund, record of speech, intonation.

УДК 811.161.2'373.21

Грина Єфименко (м. Київ)

ОЙКОНІМІЯ ХЕРСОНЩИНИ В ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ (загальні уваги)

У статті розглянуто становлення ойконімікону Херсонської області; простежено процес заселення її теренів в історичній ретроспективі; охарактеризовано специфіку та найважливіші риси ойконімії зазначеної території.

Ключові слова: ойконімікон, територія заселення, населений пункт, ойконімна номінація, ойконімна основа, ойконімна модель.

Ойконімна система Херсонської області значно молодша за ойконімікони інших українських територій. Однак стан її дослідження на сьогодні важко назвати задовільним. Хоча назви поселень цієї території спорадично привертали увагу дослідників, та цілісного наукового уявлення про ойконімікон Херсонщини дотепер немає.

Перші відомості про населені пункти сучасної Херсонщини увійшли до козацьких літописів і різних подорожніх записок. Історичний топонімний і, зокрема, ойконімний реєстр Херсонщини почасти представлений у дослідженнях запорозької старовини Д.І. Яворницького [43; 39; 40; 41]. Деякі відомості зафіксовано в історичних та етнографічних працях А. Скальковського [28] та ін. У середині ХІХ ст. цінні спостереження під час етнографічної експедиції по Дніпру зробив О.С. Афанасьєв-Чужбинський [2].

Назви окремих населених пунктів Херсонської області були об'єктом етимологічних студій (безпосередньо чи опосередковано до інших онімних розрядів) О.С. Стрижака [32], О.М. Трубочова [34; 35], В.В. Лободи [20], Л.Т. Масенко [23], О.П. Карпенко [15], В.А. Бушакова [4], М.П. Янка [44], В.А. Чабаненка [36]. Останнім часом вийшло друком чимало нарисів місцевих краєзнавців про історію різних населених пунктів, які також корисні для нашого дослідження.

До історико-етимологічного аналізу нами залучено передусім ті назви, які ще не розглядали у спеціальній літературі. Натомість окремі ойконіми, вже вивчені дослідниками, отримали нову інтерпретацію.

Ойконімія Херсонської області, як складова ойконімікону Південної України, відрізняється від ойконімії північних і західних областей. Це пов'язано насамперед із географічними та історичними чинниками, що впливають на формування будь-якої ойконімної системи [32: 11].

З географічного погляду територія Херсонської області відносно однорідна. Вона розташована в степовій зоні Нижньої Наддніпрянщини й характеризується рівнинним рельєфом. Дніпро ділить область на дві нерівні частини: правобережну (меншу) та лівобережну (більшу). Для рельєфу правобережжя Херсонщини характерні *балки* та *яри*, у південній частині трапляються неглибокі низини — *поди*. На Лівобережжі простягаються великі піщані масиви з горбами (по-місцевому *кучугурами*) та глибокими улоговинами між ними, що навесні заповнюються водою, — *сагами* [1: 3].

Слід наголосити, що природне середовище регіону, до якого належить і досліджувана територія, було штучно спотворене. Частина (північно-східна) області опинилася під водами Каховського моря, що призвело до зруйнування традиційного місцевого ландшафту. Зокрема, майже вся історична територія Великого Лугу Запорозького (понад 400 км²), за винятком деяких ділянок, залита штучним Каховським морем. У зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС понад 20 населених пунктів Херсонської області, що потрапили до зони будівництва, було перенесено з низовинної місцевості на вищу [14: 66], зокрема, сс. *Милове* (Брс), *Василівка* (Кхв), *Ушкалка* (ВР). Каховське море поглинуло багато гідрооб'єктів, що колись існували, зокрема річок, островів, проток, балок, ярів, назви яких почасти збереглися в місцевій ойконімії [5: 4]. Тому дослідження ойконімії Херсонщини має не лише лінгвістичне, але й історичне значення.

Кліматичні умови, природний степовий ландшафт, родючі землі, комунікативно-транспортна роль річок (насамперед Дніпра) зумовили історичну роль цього своєрідного краю, який, незважаючи на сприятливі географічні умови, тривалий час уважався неосвоєним і малозаселеним притулком кочових народів. Адже багаті південні степи приваблювали передусім кочівників, які знаходили тут сприятливі умови для свого способу життя [15: 4-5].

Заселення території сучасної Херсонської області, на якій здавна співіснували носії різних мов і наріч, почалося ще в епоху пізнього палеоліту. У кін. X ст. частина цих земель увійшла до складу Київської Русі. З утворенням Кримського ханства (сер. XIII ст.) південна частина території області увійшла до його володінь [35, 11 (2): 460].

У I пол. XVI ст. після створення Запорозької Січі козаки стають зачинателями у справі заселення й освоєння території Нижньої Наддніпрянщини [32: 10]. Чимало місць на Херсонщині пов'язано з їхньою діяльністю, зокрема козацькі переправи та зимівники *Гола Пристань*,

Берислав, Бургунка, Дрімайлівка, Давидів Брід, Біла Криниця, Золота Балка до наших днів зберегли свої первісні назви і переросли в різного типу населені пункти [14: 15; 5: 29].

Однак іще до середини XVIII ст. територію нинішньої Херсонської області не було заселено такою мірою, як центральні й північні райони України. Щоправда тут були численні дрібні поселення, проте не всі вони збереглися до наших днів [18: 108].

Серед основних чинників, під впливом яких формувалися специфічні риси ойконімії Херсонщини, слід відзначити особливості колонізації регіону в XVIII-XIX ст., після його входження 1783 р. до складу Російської імперії.

Аграрну колонізацію XVIII-XIX ст., що відіграла визначальну роль у становленні ойконімії Херсонщини, умовно можна поділити на урядову та народну [38: 5].

Урядова (поміщицька та іноземна) колонізація відбувалася у такий спосіб:

— переселення поміщиками на величезні земельні площі, подаровані царським урядом, своїх кріпаків із різних українських та російських територій — т. зв. поміщицькі села зі змішаним населенням (55 поселень: *Рибальче, Чорнянка, Понятівка, Осокорівка* [14: 17-18]);

— примусове переселення царським урядом учасників селянських повстань, народних рухів, політичних засланих, каторжан. Так з'явилися *Буркути, Каланчак, Чалбаси, Чаплинка*, засновані учасниками Турбаївського повстання на Полтавщині [14: 17];

— заселення території іноземними колоністами, яким надавалося багато привілеїв. Так виникла шведська (найперша) колонія *Старошведське* (сучасне *Зміївка* Брс); німецькі колонії *Розенталь, Нейфельд, Кронау, Тіге, Альтенау* та багато ін. (у XIX ст. налічувалась 41 німецька колонія) [14: 17].

Народна (в основному селянська) колонізація відбувалася шляхом стихійного заселення «вільних земель» кріпаками-втікачами з різних місцевостей, які засновували т. зв. казенні села переважно з українським населенням (69 поселень: *Станіслав, Костогризове, Горностаївка* та ін. [14: 17-18]).

Отже, заселення Херсонщини здійснювалося здебільшого за рахунок внутрішньої української колонізації козацтва та селянства Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщини. Унаслідок цього процесу на землях Херсонщини опинилися представники практично всіх українських земель, однак найбільше з Київської, Полтавської та Чернігівської губерній [14: 18].

Значну кількість переселенців становили вихідці з етнічних російських територій, переважно прикордонних та центральних губерній.

З Галичини, польських і білоруських губерній переселялися передусім євреї. На Херсонщині налічувалося 18 єврейських колоній, до останніх, зокрема, належали *Бобровий Кут, Новоберислав, Львове, Велика* та *Мала Сейдеминуха*.

Серед іноземних колоністів переважали німці, були також молдаване, болгари, поляки, серби, греки, іспанці, французи, італійці, англійці.

Калейдоскоп історичних подій, що супроводжувалися численними міграціями населення на цій території, не сприяв формуванню сталих поселень [18: 108].

Нові населені пункти на Херсонщині утворювались здебільшого замість попередніх, неодноразово знищуваних. У сер. ХІХ ст. низка поселень державних селян з'явилася на місці ногайських аулів, після того, як ногайці виїхали до Туреччини [5: 13]. Так виникли, зокрема, поселення: *Новогригорівка* (Гнч) — на місці колишнього ногайського аулу *Ялич-Агац*; *Новотроїцьке* (НТ) — на місці колишнього аулу *Сарабулат*; *Новопокровка* (НТ) — на місці колишнього аулу *Джано-Киргиз* та ін.

Для Херсонської області як території пізньої колонізації типове називання населених пунктів за тією місцевістю, звідки родом були переселенці. Значну частину ойконімів перенесено сюди вихідцями з інших українських земель, віддалених, наприклад *Київка*, *Новополтавка*, *Чернігівка*, та суміжних, наприклад *Нова Калуга* (пор., с. *Калуга* у сучасній Миколаївській обл.), *Очаківське* (пор., м. *Очаків* у сучасній Миколаївській обл.), *Люблинка* (пор. с. *Люблине* у сучасній Миколаївській обл.).

Досліджувана територія характеризується не лише зовнішньою, а й внутрішньою міграцією населення, що також спричинювала ойконімотворення. Йдеться про заснування нових населених пунктів Херсонщини вихідцями зі старих місцевих поселень. Це так звані вторинні назви, що утворювалися від існуючих ойконімів за допомогою форманта *Ново-* (усього нараховано 56 назв із цим компонентом), наприклад: *Нововасилівка* (від *Василівка*), *Нововознесенка* (від *Вознесенка*), *Новокаїри* (від *Каїри*), *Новокам'янка* (від *Кам'янка*), *Новонаталівка* (від *Наталівка*).

При утворенні вторинних ойконімів продуктивним також був формант *-ськ-*, пор.: *Борозенське* (від *Борозна* — сучасне смт *Архангельське*), *Петрівське* (від *Петрівка*).

Низку вторинних ойконімів утворено за допомогою паралельного використання основи *Ново-* та суф. *-ськ*, пор., наприклад: *Новомиколаївське* (від *Миколаївка*), *Новопетрівське* (від *Петрівка*), *Новоолександрівське* (від *Олександрівка*). Фактично це, за визначенням В.В. Лободи, тавтологічні утворення [19: 96], в яких і основа, і суфікс вказують на вторинний характер назви поселення.

На відміну від південноукраїнського гідронімікону, що зберіг чимало найдавніших слов'янських гідронімів, які сягають своїм корінням періоду формування слов'янських племен [15: 35], місцевий ойконімікон не відзначається слов'янською архаїкою.

Ойконімія Херсонщини формувалася на слов'янській мовній основі, однак це пізні (або переважно пізні) утворення, які відбивають українську лексику або українсько-російську лексичну взаємодію.

Утім не всі архаїчні назви пішли в небуття або були замінені новими. Зокрема, слід літописного нижньонаддніпряньського ойконіма *Олѣшьк* (XI ст.), який зберіг залишки контакту з геродотівським *αύλαϊος* 'лісна країна' й мотивований псл. *olъŕъje 'вільховий ліс' [42 XXXII: 83], простежується в назві населеного пункту *Олешки* (кін. XVIII ст.; від 1928 р. — м. *Цюрупинськ*). Про історичні трансформації цієї назви свого часу слушно зауважував О.С. Стрижак: «Через кілька століть, як сфінкс, знову оживає легендарне *Олешія*, щоб згодом надати тут притулок «козацькій республіці» в часи її лихоліття» [32: 8].

Інший сучасний ойконім *Тягинка* (Брс), який розглядали у зв'язку з колишнім автохтонним населенням Північного Надчорномор'я — індоаріями або пізніше прийшлим кочовим етносом — тюрками, на наш погляд, належить до архаїчних слов'янських суфіксальних утворень на *-инь*, збережених переважно у складі онімної лексики, й мотивований псл. *tegyнь. Припускаємо зв'язок цього ойконіма із давнім слов'янським містом *Тягинь* на Дністрі (X ст.), назва якого могла бути перенесена на Нижню Наддніпрянщину з пізнішим ускладненням суф. *-к-* [докладніше див. 10: 43-44].

До початку XX ст. ойконімікон Херсонщини, поряд із більшістю слов'янських назв, містив значний відсоток іншомовних назв поселень тюркського (зокрема, кримсько-татарські та ногайські) та німецького походження.

Однак, на сучасній карті Херсонської області іншомовні назви у чистому вигляді відсутні. Практично вся неслов'янська ойконімія щезла з карти внаслідок цілеспрямованої політики царської та радянської влади [5: 13]. Зокрема, німецькі назви поселень під час 1-ої та 2-ої світових війн та після їх закінчення було замінено слов'янськими, наприклад: *Кронау* → *Високотілля* (1915), *Тіге* → *Кочубеївка* (1915), *Альтенау* → *Пригір'я* (1915), *Клостердорф* → *Костирка* (Брс; 1915), *Доренбург* → *Чкалове* (НТ; 1936), *Юдіндорф* → *Чкалове* (ВО; 1939), *Розенталь* → *Благодатівка* (1946), *Нейфельд* → *Високе* (1946).

Так само було замінено й більшість тюркських назв населених пунктів Херсонщини. Частина під час заселення цих земель (див. вище про ногайські аули), а другу — за радянських часів: *Джимбулук* → *Новодмитрівка* (1923), *Кегенлі* → *Воскресенка* (1923), *Мустопой* → *Петрівка* (1927), *Юзкуї* → *Фрунзе* (Гнч; 1937), *Агаймани* → *Фрунзе* (Івн; 1937), *Керменчук Другий* → *Гаврилівка Друга* (1947), *Келегеї* → *Гладківка* (1946).

Колишню єврейську колонію *Велика Сейдеминуха* 1927 р. було перейменовано на *Калінінське*.

Окрім ойконіми було кальковано спочатку російською, а пізніше українською мовою, пор.: татарське *Юзкуї* → *Стокопані* (1820), німецьке *Шлагендорф* (< *Шлянгендорф*) → *Зміївка* (1915).

Нині на території Херсонської області простежуються лише поодинокі ойконіми, що відбивають мовно-етнічну взаємодію. Насамперед, це тюрксько-слов'янські гібридні назви. Наприклад, ойконім *Генічеськ*

утворено від тюркської твірної основи *дженіче* 'тонкий' за допомогою слов'янського суфікса *-ськ* [44: 95]; ойконім *Кізомис* (до 1965 р. — *Кізій мис*) утворено поєднанням тюркської основи *кіз-* (пор., татар. *кизу* 'чергувати, стояти на чергуванні') та слов'янського географічного терміна *мис* [20: 95].

Опосередковано до ойконімів тюркського походження можна зарахувати й деякі відгідронімі утворення: *Каїри*, *Каїрка*, мотивовані тюркським географічним терміном *каїр* 'дрібний пісок, обмілина, мілководдя, берегова коса' [23: 166-167]; *Сірогози* (зокрема *Верхні* | *Нижні*) — трансформована тюркська композитна назва на означення протяжного, довгастого джерела (докладніше про останнє див. [26: 59]).

Прикладом ойконімної взаємодії на ґрунті інших неслов'янських мов може бути загальновідомий ойконім *Асканія Нова*, перший компонент якого — *Асканія* — перенесена назва маєтку засновника селища — пруського герцога Ангальта-Кеттена [14: 639].

У назві колишніх єврейських колоній *Велика Сейдеминуха* (сучасне *Калінінське*) та *Мала Сейдеминуха* компонент *Сейдеминуха* утворено поєднанням двох основ (або слів) давньоєврейської мови: *сейде* (< *саде*) 'поле' і *менуха* 'відпочинок', тобто 'поле відпочинку' або 'тихе поле' [13: 47].

Основи більшості досліджуваних назв поселень слов'янського походження відзначаються прозорою первісною семантикою й цілком задовільно тлумачаться на українському мовному ґрунті.

Проте іноді навіть такі ойконіми приховують у собі небезпеку помилкового тлумачення. Недаремно В.А. Никонов попереджав: «Позір на ясність — найпідступніша пастка для топоніміста» [25: 18]. Підтвердження достовірності версії походження ойконіма у багатьох випадках практично неможливе без залучення додаткових джерел, зокрема звертання до різних історичних свідчень та ойконімних легенд. Проте такі розшуки не завжди допомагають, адже історія мало зафіксувала випадків докладного опису причин і мотивів номінації об'єкта [32: 4]. Тоді доводиться відновлювати обставини появи населеного пункту та причини його виникнення. І, фактично, замість етимології займатися етіологією, без якої ономастичне дослідження залишається неповним, а іноді й помилковим [12: 88].

Отже, однозначно пояснити деякі ойконіми надзвичайно складно, тому такі назви мають по кілька версій походження, наприклад: другий компонент ойконімів *Велика (Мала) Кардашинка* (ГП) може походити від антропоніма *Кардашин (< *Кардаш*) або від географічного терміна *кардашинка (< *кардашина*), пор., рос. діал. *курдашіна* 'яма на дні ріки або струмка' [31 XVI: 116]); ойконім *Горностаївка* (Грн) — від прізвиська першопоселенця — козака *Горностаєва*; від прізвища генерала *Горностаєва* або ж може бути перенесеною назвою, пов'язаною з с. *Горностаївка* на Чернігівщині; ойконім *Качкарівка* (Брс) — від прізвиська першопоселенця *Качкаря* або від географічного терміна *качкаровий, дооформленого суф. *-к-*, пор. укр. *качкарь* 'став' [30: 92].

Досить часто місцеве населення переосмислювало незрозумілі назви, через що ойконіми зазнавали суттєвих фонетичних, морфологічних і семантичних трансформацій аж до невпізнання порівняно з первісною історичною формою [3: 43]. На досліджуваній території спостерігаємо зближення тюркського ойконіма *Мустопой* із пізнішим *Мостополь* (сучасне с. *Петрівка* Гнч); заміну антропонімної твірної основи апелятивною: ойконім *Заградівка* (ВП) — первісно *Загрядовка* — утворено від прізвища землевласників *Загряжських* [20: 76].

Іноді сучасні ойконіми зберігають лише звуковий чи графічний образ, далекий від вихідного, первинного, що, звичайно, впливає на їх етимологічну інтерпретацію.

Наведемо приклад, як помилкова назва стала офіційною назвою географічного об'єкта. Йдеться про ойконім *Милове* (Брс) відгідронімного походження, засвідчений в історичних джерелах із кін. XVII ст. як зимівник, поселення, село *Меловое*, «местечко *Меловое (Омелове)*» при балке *Меловой (Омеловой)*», «местечко *Меловая*». Під сучасною назвою — *Милове* — цей населений пункт фіксується від 40-х рр. XX ст. в адміністративно-територіальному довіднику Української РСР. Чому було трансформовано первісну назву населеного пункту сказати важко. Уважаємо, що необхідно виправити цю прикру помилку і повернути населеному пункту його історичну назву (детальніше див. [11]).

Ойконімія — не замкнена сфера, вона взаємодіє з різними онімними та ін. мовними одиницями [27: 123]. Це яскраво проявляється у назвах населених пунктів Херсонської області. Представимо основні принципи номінації поселень Херсонщини й ті мовні засоби, якими вони виражалися. Крім згадуваних раніше вторинних відойконімних утворень, надзвичайно продуктивних на досліджуваній території, ще можна визначити такі напрямки творення ойконімів Херсонщини: від антропонімів; від географічних термінів; від гідронімів; від ергонімів, а також перенесені назви.

Херсонський ойконімікон почав формуватися в той період, коли власницькі відношення були визначальними в соціальному житті суспільства, що відбулося в назвах населених пунктів. Саме тому назви поселень Херсонщини характеризуються підвищеною роллю антропонімів як твірних ойконімних основ. Відантропоніміні ойконіми утворюються здебільшого від прізвища або імені землевласника — т. зв. поміщицькі населені пункти (пор.: *Дар'ївка* — від імені власниці *Дар'ї Гур'євої*; *Іванівка* (сучасне смт *Білозірка* БЗ) — від імені власника *Івана Ганнібала*; *Перетовка* (сучасне с. *Дудчани* НВ) — від прізвища власника *І. Перетов* — чи прізвиська або імені першого поселенця — т. зв. казенні населені пункти (пор.: *Бехтери* — від прізвиська *Бехтер*; *Британи* — від прізвиська *Британ*, *Іванівка* — від імені першопоселенця *Івана Гнідаша*; *Костогризове* — від прізвиська козака *Костогриза*; *Музиківка* — від прізвиська селянина-втікача *Музики*; *Рубанівка* — від прізвиська гайдамаки *Рубана*).

Відантропоніміні ойконіми Херсонської області утворювалися здебільшого суфіксальним способом за продуктивною моделлю на

-**івк(а)** | -**овк(а)**, характерною для територій пізнього заселення, пор.: *Анатолівка, Біляївка, Василівка, Каховка, Кочубеївка, Музиківка, Олександрівка* та багато інших.

Менш уживані відантропоніміні моделі на -**ов(е)** | -**єв(е)**: *Білогрудове, Балашове, Білоусове, Львове, Драгоманове, Маркеєв, Салькове, Твердомедове, Токареве*; -**ин(е)**: *Бабине, Дудчине, Ольгине, Потьомкіне, Чайкіне*; -**івськ** | -**овськ**: *Скадовськ, -к(а)*: *Арнаутка*.

Для періоду приватного землекористування властиві моделі ойконімів у формі множини [18: 109-110], що первісно позначали найменування сім'ї за її головою, наприклад: *Буркути, Кожум'яки, Кохани, Сокирки*.

На досліджуваній території зафіксовано також продуктивну модель відантропонімних ойконімів кін. XVIII — поч. XIX ст. — іменник чи присвійний прикметник у Р. в., пор: *Иценка, Клапая, Марченка, Остапенка, Слиненка*. У XIX ст. такі форми ойконімів поступово заступаються формами Н. в. і вживаються паралельно з ними: *Костогрызова* (1864 р.) і *Костогрызово* (1887 р.), пізніше сучасне *Костогризове*.

Використовуючи традиційні словотвірні засоби, пізніше, за радянських часів, утворювалися нові відантропоніміні ойконіми (від прізвиськ героїв епохи, політичних, державних діячів, воєначальників), пор., наприклад: *Гладківка* (< *Гладков* — прізвисько радянського розвідника, який загинув 1943 р. у боях за визволення села), *Кірове, Куйбишеве, Ленінка, Птахівка* (< *Птахов* — прізвисько голови Дніпровського ревкому, який загинув у селі 1919 р. під час громадянської війни), *Цюрупинськ (2), Щорсівка*.

Другу значну групу ойконімів Херсонщини утворено від географічних термінів (далі — ГТ), пов'язаних із природними умовами краю та особливостями господарювання. При розгляді ойконімів, мотивованих ГТ, обмежимося лише окремими тематичними групами, які становлять інтерес у зв'язку з природними умовами краю та особливостями господарювання й відбитими у ландшафтних і гідрологічних ГТ слов'янського походження. Зокрема, характерним для досліджуваної території ландшафтним терміном *под* | *під* 'рівнина; низинна місцевість долина; ніколи не орана місцевість, переважно низина' [22: 241] мотивовано ойконіми *Поди, Подівка, Подове*. Ландшафтні терміни *гірка, долина, поляна, ріг, яр* простежуються відповідно у складі двокомпонентних назв населених пунктів *Генічеська Гірка, Чорна Долина, Ясна Поляна (4), Кривий Ріг, Червоний Яр (2), Крутий Яр*.

Гідрографічними термінами мотивовано ойконіми: *Копані, Великі (Малі) Копані* (пор., укр. *кóпань* 'рід маленького колодязя без вінця; викопана сажалка' [6 II: 280]); *Облої* (пор., рос. *облой* 'заплава, затоплювана низина, низовинні луки під водою' [24 II: 88]); *Розлив* (пор., укр. *розлів* 'прибережжя при весняному розливі; розгалуження русла річки' [30: 177]); *Саги* (пор., укр. *сáга* 'заглибина з природною водою, де водиться риба; піщаний берег річки; річкова затока та ін.' [22: 248]);

Солонці (пор., укр. *солонці* 'низьке заболочене місце' [37: 206]; 'болото, грузьке місце' [30: 183]); *Стариця* (пор., укр. *ста́риця* 'старе русло річки; старе озеро' [30: 185]).

На Херсонщині простежуються ойконіми, що містять у своєму складі терміни на позначення земельних ділянок (пор.: *клин* 'земельна ділянка, поле; клин поля' [30: 93-94] > нп *Виноградний Клин, Великий Клин, отру́б* 'земельна ділянка в лісі, призначена для розподілу між селянами' [31 XXIV: 302-303] > нп *Львівські Отруби*); терміни на позначення типів поселення (пор.: *ла́герь* 'військовий табір, стан, становище' [8, II: 232] > нп *Козачі Лагери*; *посад* 'населений пункт, торговоремісницький центр' [29 XVII: 149]' > нп *Посад-Покровське, слобода* 'вільне від повинностей поселення' [9 V: 305] > нп *Архангельська Слобода*); терміни господарського призначення (пор.: *пристань* > нп *Гола Пристань*; *порт* > нп *Залізний Порт*).

Для досліджуваної території характерні також назви-орієнтири, утворені від різних ГТ, наприклад: *Заозерне, Запоріжжя* (2), *Підлісне, Придорожнє, Приморське, Приозерне*.

Поява багатьох ойконімів пов'язана з фітономами, зокрема: *Абрикосівка, Вербове, Вишневе, Грушівка, Дубівка, Калинівка, Комиш, Лозове, Ромашкове, Тополине, Ковильне*.

Ойконіми відгідронічного походження неоднорідні за структурою. Одні з них — семантичні утворення, що дублюють гідронім, наприклад: *Бережанка, Ингулець, Лепетиха* (Велика та Мала), *Білозірка, Рогачик* (Верхній та Нижній), *Осокорівка, Збур'ївка* (Нова та Стара), *Кам'янка, Чаплинка*. Інші — дооформлюються суфіксами за різними ойконімними моделями: р. *Козак* → нп *Козацьке*, р. *Ингул* → нп *Ингулівка*, оз. *Сиваш* → нп *Сивашівка*; треті — плюралізуються: *Сірогози* (Верхні та Нижні), *Торгаї* (Верхні та Нижні), *Каїри, Кринки, Прогної*; четверті виступають ойконімізованими словосполученнями: *Золота Балка, Широка Балка, Сухий Ставок*.

Усього чотирма назвами представлено на території Херсонщини структурний тип ойконімів на **-ани** | **-яни**, що вказують на поселенців або поселення біля певного об'єкта: *Дудчани* (розташовано біля *Дудчанської Балки*), *Дніпряни, Комишани, Озеряни*. Усе це пізні утворення, що виникли внаслідок перейменувань радянського періоду.

На території Херсонщини засвідчено факти творення ойконімів від культового храмового свята: *Архангельське, Благовіщенка, Вознесенка, Петропавлівка, Преображенка*.

Населені пункти Херсонщини виникали здебільшого стихійно, тому ойконіми часто дублюються на обмеженій території. Для ойконімікону сучасної Херсонської області характерна велика кількість однойменних назв населених пунктів. Зокрема, 69 ойконімів мають по кілька (від 1 до 5) ідентичних відповідників: *Садове* (4), *Степне* (4), *Ясна Поляна* (4), *Іванівка* (5), *Петрівка* (5), *Федорівка* (5), *Новодмитрівка* (5), *Миколаївка* (6).

Явище однойменності, на думку дослідників, могло з'явитися внаслідок кількох причин: 1) розпаду старого поселення на кілька нових; 2) заснування нового поселення вихідцями з іншого; 3) випадковим збігом [16: 12-13].

У зв'язку з поширенням однойменності постає питання ідентифікації назв — одне з болючих місць сучасних діахронічних розвідок ойконімістів, на чому наголошував Ю.О. Карпенко [17: 10]. Адже велика кількість однойменних назв із відсутньою точною географічною локалізацією у писемних джерелах суттєво ускладнює їхню ідентифікацію. Це стосується і назв, які розрізняються диференційними ознаками. Наприклад, у Голопристанському р-ні засвідчено три населених пункти, у назвах яких простежується онім *Збур'ївка*. На березі Збур'ївського лиману розташовано с. *Стара Збур'ївка*. Недалеко (на південний схід від нього) фіксуються сс. *Нова Збур'ївка* та *Збур'ївка*.

Поселення Херсонщини відносно молоді, проте значну їх частину було перейменовано (див. вище про іншомовні назви), причому окремі по кілька разів, пор., наприклад: *Каракуй* (1816) → *Різдвянське* (кін. XIX ст.) → *Сиваське* (1946); *Іванівка* (1780) → *Шкадовка* (п. п. XIX ст.) → *Білозерка* (кін. XIX ст.); *Мала Воронцовка* (1828) → *Іванівка* (1917) → *Миролобівка* (1964).

Часті перейменування на Херсонщині зумовлені зміною статусу території та її населення. Суттєвим був факт швидкої урбанізації регіону, особливо за радянських часів: міста поглинали села та хутори.

До лінгвістичних причин перейменувань належить, зокрема, розподібнення ойконімів шляхом:

а) додавання до назв населених пунктів диференційних компонентів *старий* (*Стара Збур'ївка*) | *новий* (*Нова Збур'ївка*, *Нова Кубань*, *Нова Маячка*); *перший* (*Бабенківка Перша*, *Новодмитрівка Перша*) | *другий* (*Гаврилівка Друга*, *Бабенківка Друга*); *великий* (*Велика Лепетиха*, *Велика Олександрівка*, *Великі Копані*) | *малий* (*Мала Лепетиха*, *Мала Олександрівка*, *Малі Копані*); *верхній* (*Верхні Сірогози*, *Верхні Торгаї*, *Верхній Рогачик*) | *нижній* (*Нижні Сірогози*, *Нижні Торгаї*, *Нижній Рогачик*);

б) утворення ойконімів-комполітів зі складовою частиною *Ново-* (див. вище): *Нововознесенське*, *Нововолодимирівка* (2), *Нововоронцовка*, *Нововоскресенське*, *Новогригорівка*, *Новоіванівка*.

До екстралінгвальних причин перейменувань належать:

а) об'єднання двох (або більше) населених пунктів в один, наприклад, *Червоноблагодатне* < *Благодатне* та *Червоне*; *Кучерявоволодимирівка* виникло на місці кількох об'єднаних хуторів;

б) ідеологічні або соціальні чинники, пор., наприклад: *Калга* → *Дружбівка* (1946), *Прогної* → *Геройське* (1963), *Лиманець* → *Кірове* (1917), *Іванівка* → *Максима Горького* (1917), *Величкова Балка* → *Червонопрапорне* (1921), *Рикове* → *Партизани* (1930), *Рештаки* → *Першотравневе* (1957), *Різдвянське* — *Сиваське* (1935), *Олешки* → *Цурютинськ* (1928), *Преображенка* → *Червоний Чабан* (1930).

На думку дослідників, більша частина перейменувань у системі топонімів України не виправдана та не аргументована, в її основі лежать переважно ідейно-політичні чи інші суб'єктивні мотиви. Найбільше зловживають невиправданими перейменуваннями там, де проживають переважно переселенці, яким байдужі місцеві традиції та історія [21: 28].

Повертаючись до семантичної вмотивованості ойконімів, зазначимо, що у сучасному херсонському ойконіміконі простежуються т. зв. «принадні» назви (термін К.І. Першиної) з позитивною семантикою, що виникли внаслідок називання нових поселень або перейменування старих. Серед ойконімів цього типу переважають новотвори радянського періоду, пор.: *Благодатівка, Веселе, Добропілля, Лазурне, Мирне, Мирлобівка, Привільне, Роздольне, Хлібодарівка, Ювілейне*.

Зупинимося ще на одному способі творення ойконімів, характерному для Херсонщини. Це відергонімні утворення від назв радгоспів (колгоспів), сільськогосподарських артілей, підприємств, розміщених у населеному пункті або поблизу нього, наприклад: *Велетенське* < с-ще радгоспу «Городній Велетень»; *Радянське* < с-ще радгоспу «Радянська земля»; *Республіканець* < артіль «Республіканець»; *Червонопрапорне* < артіль «Червоний Прапор».

Умови заселення території Херсонщини спричинили поширення українсько-російської ойконімної взаємодії. У херсонському ойконіміконі помітні назви, сформовані на російському мовному ґрунті, наприклад: *Майське, Надєждівка (2), Одрадівка, Первомайське (2)* (є *Першотравневе*), *Первомайівка, Степне* (є *Степове*).

Здійснене дослідження ойконімії Херсонщини дозволяє констатувати, що визначальний вплив на формування місцевого ойконімікону мали екстралінгвальні чинники, зумовлені характером освоєння території. Йдеться про аграрну колонізацію Херсонщини кін. XVIII ст. — поч. XIX ст., що відбилася на ойконімотворенні, передусім на активізації називання за особою власника чи засновника поселення, а також появи бінарних ойконімів. Сучасна ойконімна система Херсонщини сформувалася на східнослов'янському мовному ґрунті (з незначними іншомовними вкрапленнями) за спільнослов'янськими топонімними моделями.

Усі досліджені ойконіми становлять інформативний матеріал для загальної ойконімної типології на українському регіональному та загальнослов'янському рівнях.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ РАЙОНІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

- БЗ — Білозерський
- Брс — Бериславський
- ВЛ — Великолепетиський
- ВО — Великоолександрівський
- ВП — Високопільський
- ВР — Верхньорогачицький
- Гнч — Генічеський

ГП — Голопристанський
Грн — Горностаївський
Івн — Іванівський
Кхв — Каховський
НВ — Нововоронцовський
НТ — Новотроїцький

1. *Авдальян М.М.* Херсонская область. Краткий географический очерк. — Херсон, 1957. — 74 с.
2. *Афанасьев-Чужбинский А.* Поездка в Южную Россию. Ч. I: Очерки Днепра. — СПб., 1861. — 470 с.
3. *Бучко Д.* Основні принципи і способи номінації поселень у Галицькій землі (за даними реєстру поселень з 1670 р.) // Українська мова. — 2009. — № 4. — С. 41-51.
4. *Бушаков В.А.* О первоначальном названии Аскания-Нова — «Чапли» // Советская тюркология. — 1980. — № 1. — С. 50-52.
5. *Водотика С.Г., Сінкевич Є.Г.* Історія Херсонщини. — Херсон, 2003. — 202 с.
6. *Грінченко Б.Д.* Словарь української мови. — К., 1958-1959. — Т. I-IV.
7. *Данилюк О.К.* Словник народних географічних термінів Волині. — Луцьк, 1997. — 108 с.
8. *Даль В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1955. — Т. 1-4.
9. Етимологічний словник української мови / За ред. О.С. Мельничука. — К., 1982–2006. — Т. 1-5.
10. *Єфименко І.В.* Историческая топонимия Херсонщины // Материалы Междунар. конф. «Северное Причерноморье: к истокам славянской культуры». В чтения памяти академика О.Н. Трубачева (Алупка, 25-30 сентября 2008 г.). — К.; М., 2008. — С. 43-47.
11. *Єфименко І.В.* Исторична ойконімія Херсонщини (відгідронімії утворення) // Вісник Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника: Філологія. — Івано-Франківськ, 2011. — Вип. XXIX-XXXI. — С. 129-131.
12. *Железняк И.М.* Этимология имени собственного // Актуальные вопросы славянской ономастики: М-лы Междунар. научн. конф. (Гомель, 21-22 ноября 2002 г.) / Отв. ред. Р.М. Козлова. — Гомель, 2002. — С. 83-89.
13. *Заводяний В.Д.* Калінінське у літописах і спогадах. — Херсон, 2008. — 343 с.
14. Історія міст і сіл УРСР. Херсонська область / Гол. ред. кол. П.Т. Тронько. — К., 1972. — 687 с.
15. *Карпенко О.П.* Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини. — К., 1989. — 189 с.
16. *Карпенко Ю.А.* О синхронической топонимике // Принципы топонимики. — М., 1962. — С. 12-14.
17. *Карпенко Ю.О.* Актуальні проблеми вивчення топонімії Північного Причорномор'я // Питання ономастики Південної України. Доповіді та повідомл. V Республ. міжвузів. оном. конференції (Миколаїв, травень 1974 р.) / Відп. ред. К.К. Цілуйко. — К., 1974. — С. 9-15.
18. *Лобода В.В.* Вплив антропонімії і гідронімії на творення сучасної ойконімії Північного Причорномор'я // Питання ономастики Південної України. Доповіді та повідомл. V Республ. міжвузів. оном. конференції (Миколаїв, травень 1974 р.) / Відп. ред. К.К. Цілуйко. — К., 1974. — С. 107-112.
19. *Лобода В.В.* Взаємодія східнослов'янських мов в українській топонімії. — К., 1976. — 107 с.
20. *Лобода В.В.* Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. — К., 1976. — 231 с.
21. *Лучик В.* Принципи й критерії номінації та відновлення історичних назв у топонімії України // Українська мова. — 2009. — № 4. — С. 28–33.
22. *Марусенко Т.А.* Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье. — М., 1968. — С. 206–255.

23. [Масенко Л.Т.] Тюрксько-українські взаємозв'язки і паралелі // Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках / Відп. ред. О.С. Стрижак. — К., 1981. — С. 162-180.
24. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Изд. вт., перераб. и доп. — М., 1999. — Т. 1-2.
25. Никонов В.А. Пути топонимического исследования // Принципы топонимики. — М., 1962. — С. 15-22.
26. Отін Є.С. Гідроніми Східної України. — К.; Донецьк, 1977. — 154 с.
27. Першина К.В. О путях формирования ойконимии Донбасса советского периода // Питання ономастики Південної України. Доповіді та повідомл. V Республ. міжвузів. оном. конференції (Миколаїв, травень 1974 р.) / Відп. ред. К.К. Цілуйко. — К., 1974. — С. 122-124.
28. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. I: География, этнография и народонаселение Новороссийского края. — Одесса, 1850. — 366 с.
29. Словарь русского языка XI-XVII вв. / Гл. ред. Г.А. Богатова. — М., 1975-2002. — Вып. 1-28.
30. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Укл.: Т.В. Громко, В.В. Лучик, Т.І. Поляруш. — Кіровоград, 1999. — 222 с.
31. Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. — Л., 1966-2004. — Вып. 1-38.
32. Стрижак О.С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини. — К., 1967. — 126 с.
33. Трубачев О.Н. Индоагиса в Северном Причерноморье. — М., 1999. — 320 с.
34. Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. — М., 1968. — 289 с.
35. Українська радянська енциклопедія: в 12 т. — К., 1977-1985.
36. Чабаненко В.А. Великий Луг Запорозький: Історико-топонімічний словник. — Запоріжжя, 1999. — 331 с.
37. Черепанова Е.А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. — Сумы, 1984. — 274 с.
38. Шушлянікіова Н. Розповіді з історії Херсонського краю. — Херсон, 2003. — 130 с.
39. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк. — СПб., 1898. — 405 с.
40. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Т. 2. — 340 с.
41. Эварницкий Д.И. История села Фалеевки-Садовой Херсонской губернии и уезда. — СПб., 1892. — 99 с.
42. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под ред. О.Н. Трубачёва. — М., 1974-2010. — Вып. 1-36.
43. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990-1993. — Т. 1-3.
44. Янко М.П. Топонімічний словник України. — К., 1998. — 432 с.

Iryna Yefymenko (Kyiv)

THE OICONYMY OF KHERSON DISTRICT IN THE HISTORICO-ETYMOLOGICAL FACET (GENERALITY)

In the article there oiconymicon formation of Kherson district, its territory colonization in the historical retrospective are traced and the specifics and the most important traits of the Kherson oiconymicon are characterized.

Key words: oiconymicon, settlement territory, settlement, oiconymical nomination, oiconymical stem, oiconymical model.

УДК 8: 81:38

Світлана Бибик (м. Київ)

ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ РОЗМОВНО-ПОБУТОВОГО СТИЛЮ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті проаналізовано кореляцію функціонально-стильових параметрів розмовно-побутової мови.

Ключові слова: усність, розмовність, розмовно-побутовий стиль, стильова норма.

Функціонально-стильовому плані літературно-мовний континуум не однорідний: він структурований за сферами, умовами, формами, функціями, структурно-семантичними ознаками засобів комунікації. У ньому лінгвальна модель розмовно-побутового стилю може бути диференційована за чотирма параметрами: 1) категорійної кореляції; 2) рівневим; 3) соціолінгвальним; 4) комунікативним.

Отже, *домінантні категорійні кореляції* уможливають характеристику формально-змістових, жанрово-ситуативних властивостей того чи того функціонального об'єкта в конструкті «літературна мова». Для розмовно-побутового стилю (розмовної літературної мови, розмовного стилю) такими є категорії *усність, розмовність, нормативність*, що мають конкретне якісне та кількісне вираження, наповнення.

Усність визначає такі параметри розмовно-побутової сфери спілкування — безпосередня/опосередкована (телефонна мова), невимучена, «вільна», природна, емоційна, імпровізаційна, динамічна, рухлива, візуалізована (окрім телефонної мови), інтонаційно та жестово варійована. Усна форма мови має часово-просторове обмеження реалізації, бо це мова тепер і зараз. Для розмовно-побутового стилю властиві діалогічні форми усної комунікації, що впливають на синтаксис, семантику фраз.

У такому прояві усність пов'язана із соціальними параметрами реалізації, які наповнюють поняття «сфера спілкування» — комунікативний простір й соціально-діяльнісний статус мовців (єдність

комунікантів, пов'язаних відношеннями спорідненості, етнічними, соціальними або територіальними відношеннями), змістово-тематичні обшири їхнього офіційного чи неофіційного спілкування. В усьому обширі реалізації усної форми мови розмовно-побутова — це лише важливий сегмент у складному загальному комунікативно-стильовому конструкті «усна мова» як конкретній реалізації повсякденної мовної свідомості. Для розмовно-побутового стилю на перший план висувають такі ознаки: *щоденне, неофіційне наддіалектне спілкування* [19: 522], *безпосередні побутові ситуації спілкування* [6: 196], *«обслуговування» .. щоденних життєвих потреб* [12: 292], *неофіційну сферу спілкування* [16: 320], характеризують її як *мову повсякденного вжитку, мовлення в сім'ї, у невимушеній, «неофіційній» ситуації* [20: 12]. Отже, розмовний стиль літературної мови як повсякденна психофізична діяльність протиставлений іншим стилям літературної мови як таким, що за їх допомогою мовець здійснює певну соціально-професійну діяльність. *Побутова* усна літературна мова протиставлена *публічній усній літературній мові*. Літературне повсякденне неофіційне спілкування — *розмовно-побутовий стиль* — це сфера приватних, родинних, дружніх, інтимних, неформальних міжособистісних мовних контактів вдома, на відпочинку, під час занять спортом, відвідування культурно-мистецьких заходів, на виробництві, в освітніх закладах, здійснюваних за допомогою різноманітних висловлень, звертань, стереотипних виразів тощо, маркованих у ширшому літературно-мовному контексті як розмовних. Традиційно організація мовного повсякдення інтелігенції як носія літературної мови співвіднесена з конкретною реалізацією розмовно-побутового стилю літературної мови.

Усність корелює з писемною мовною практикою, передумовлює проєкцію звукової мови на графічну літературну, зокрема в художньо-естетичній трансформації. На нашу думку, слід виходити з того, що *усна розмовна мова* — безпосередня звукова мова з властивою їй ритміко-інтонаційною організацією та супроводжуваними мімікою і жестами, це ціла комунікативно-стильова структура, де належне місце посідає розмовно-побутовий стиль літературної мови. А *писемна ж форма розмовної мови (стилю)* — це не графічна фіксація живої мови в художній літературі (частково у публіцистиці) у діалогічній чи монологічній розповідній формах з відтворенням ритмомелодики та кінетичних засобів спілкування, а епістолярна утилітарно-побутова практика та «писемна форма розмовного стилю в її комп'ютному різновиді» [23: 23].

В опозиції «усне — писемне» народжується інший корелят — **розмовність**. Це, як вважав А. Едлічка, ознака літературної мови [14: 50], оскільки її «потребує» усна й писемна комунікація, котра зберігає зв'язок з усною праосновою функціонально-стильового та жанрового різноманіття літературної практики. У цьому плані цілком справедливо Ф.П.Філін свого часу відзначив подвійний характер розмовності, котра, з одного боку, охоплює усність форми літературної мови (конкретної

літературно-мовної комунікативної акції), а з другого боку, мовні одиниці розмовно-побутової практики (нейтральної розмовної побутово-ужиткової мови) [21: 9].

Поняття розмовність застосовують лише до одиниць (структурних, семантичних) «нерозмовних», книжних стилів спілкування — художнього, публіцистичного, почасти — наукового та офіційно-ділового щодо характеристики фонетико-орфоепічних та словесно-граматичних показників розмовної мови в стилях писемної. Такі мовні компоненти є «функціонально-розмовними або потенційно-розмовними» [15: 160], залишаючись нейтральними в розмовній мові. Але найвиразніше виявляють себе лексичні і синтаксичні показники розмовності — універсальної ознаки функціональної та емоційно-експресивної диференціації мовних знаків одного стильового різновиду літературної мови в межах іншого, що є наслідком багатогранного та складного процесу дифузії, інтеграції реєстрів розмовності в книжній мовній практиці. Розмовність — це стилістичне значення одиниць мови. Зокрема М.М. Пилинський підкреслив, що ступінь, якість розмовності тієї чи іншої лексики залежить: а) від рівня усталеності норм сучасних писемних стилів; б) від того, як трансформуються в інших стилях експресивні властивості розмовних лексем; в) від того, що механічно чи творчо використовується розмовне слово відповідно до вимог стилю [15: 39-40]. Розмовність створює й синтаксичний лад висловлення. С.Я. Єрмоленко наголошувала: «Найзагальніша стилістична класифікація синтаксичних одиниць — речень — передбачає протиставлення їх за ознакою нейтральності — книжності і нейтральності — розмовності [...]. Стилістична диференціація речень на розмовні і книжні структури пов'язується насамперед із проникненням у літературну мову, відображенням у її писемному різновиді уснорозмовних конструкцій» [8: 107].

За ознакою розмовності одиниць мови врешті-решт створюється узагальнена абстрактна модель розмовно-побутового стилю літературної мови, котрий практично не має текстової фіксованої форми, на відміну від інших стильових різновидів сучасної української літературної мови.

Розмовність — це *явище* лексико-синтаксичної стильової взаємодії розмовного й публіцистичного, художнього, наукового, офіційно-ділового стилів та *критерій* функціонально-стильової нормативності усного та писемного тексту. Ці сутнісні властивості розмовності постають через три головні універсальні опозиції: розмовність — поетичність; розмовність — науковість; розмовність — офіційність, котрі лежать в основі процесів стильової дивергенції та міжстильової інтеграції, колоквалізації літературно-мовного життя й виражають, на нашу думку, градацію стандартів літературної писемної мови.

Наукова модель протиставлення «*розмовність — поетичність*» виникла на рівні усвідомлення способів мовомислення, співвідносних з реалізацією цих явищ. Розмовність підтримується в ужитково-побу-

товій сфері та координується повсякденною мовною свідомістю, вона засоційована з неофіційністю, буденністю, конкретністю ситуативних стереотипів, наповнених лексико-фразеологічними та синтаксичними усталеними конструкціями. Образність в усному спілкуванні спорадична, вона не є визначальним елементом усного побутового спілкування. Натомість у художній мові поетичність — наскрізна функціональна ознака, що засвідчена в тропеїчних та фігуральних висловах, у функціях символів, літературно-художніх онімів, у семантизованій звуковій будові, оскільки поетична мова становить «систему мовно-виражальних засобів, орієнтованих на досягнення стилістичного ефекту високого, незвичного для буденного спілкування стилю» [7: 323]. Усна розмовна мова не позбавлена образності як такої, але вона спрямована на чинник оцінки, експресії, емоційності, узагальнення, типізації конкретних національно маркованих етнокультурних ситуацій, що формують систему усталених порівнянь, фразеологізмів, стертих «метафор, якими ми живемо», дискурсивних розмовних синтаксичних структур. Поетичність породжує творчий підхід до мови, конкретно-чуттєве бачення світу та орієнтацію на його емоційно-естетичне сприйняття й відтворення у певних писемних текстах. Якщо розмовність відображає узагальнений національний спосіб комунікації, орієнтований насамперед на передавання інформації, обмін нею, висловлення оцінок щоденного буття в усній формі, то поетичність освячена авторським началом, має в літературній традиції ідіостильове вираження й здебільшого писемну форму.

Це не значить, що розмовна мова позбавлена поетичності: вона може бути виражена індивідуально, оскільки поняття «поетичність» охоплює також і настроєві реєстри мови (романтично-сентиментальний, лірично-інтимний, філософсько-медитаційний тощо), зокрема й індивідуальної, що виявляються залежно від ситуації, теми спілкування. Так само не позбавлена розмовності й поетичність прозового й віршового тексту, оскільки поетичний словник охоплює назви-побутовизми, діалектизми в образній функції, слова із формантами, що сприймаються як елементи розмовного стилю, лексику з реєстрами пестливості, жартівливості, іронії, гумору, вульгарності, лайливості і под., до того ж художня оповідь не може обійтися без стилізації уснорозмовних діалогів, полілогів, без настанови на поліфонізм оповідного контексту, у якому зливаються голоси автора, персонажів, природи. «Низьке», буденне перебуває в колі мовно-естетичного опрацювання, набуваючи ознак мовних знаків культури.

Визначальність кореляції «розмовність — поетичність», на нашу думку, у тому, що на цьому протиставленні зростає свого часу нова, по відношенню до буденної, повсякденної, модель мовомислення — образного художнього, високого, емоційно-естетичного. Завдяки такій здатності мислити в історії національної мови постала різножанрова поетична культура. Два способи мовомислення, звичайно ж, не існують окремо, а тому залежно від комунікативних інтенцій частка тих чи тих словесно-образних структур з характерним для них функціонально-

ситуативним навантаженням використовується чи то в розмовній (комунікативно-стильовий комплекс «усна мова»), чи то в поетичній (фольклор, художня мова, частково мова публіцистики) сфері. Отже, цей тип взаємодії є, так би мовити, паритетним і стосується, у плані генетичному, онтологічному, певних сегментів у національно-мовній структурі — нелітературній та літературній. Поетичність «готова» увібрати в себе розмовність, але є обмеження функціонального, естетичного та нормативного планів, натомість настанови поетики писемного тексту на поліфонізм, оповідність, діалогізм, невимушеність неможливі без «присутності» розмовності.

Так само складною й багатогранною є кореляція «розмовність — науковість», пов'язана з протиставленням розмовне — книжне, усне — писемне, ненормативне — нормативне. Насамперед відзначаємо важливість форми мови для реалізації цих явищ: усної — для розмовності, писемної — для науковості, оскільки для наукового стилю вкрай важливо зафіксувати здобуте знання у часі та просторі, саме писемна форма впливає на формування синтаксису мови науки. Науковість виражається у ясності, точності й логічній послідовності, доказовості, продуманості викладу, висловлення своєї думки, в абстрактності останньої. Стильове значення науковості пов'язане з характерним лексичним наповненням тексту (термінологія, книжна, абстрактна лексика). Саме це й складає суть поняття «естетика наукової мови», котра відсікає усе ситуативно-конкретне, предметно-зображальне.

Звукова ж форма наукової мови (усна відтворювальна мова) вторинна. Незначне коло й інших розмовних елементів у науковому стилі — займенників першої і другої особи множини, дієслів наказового способу, узагальнено-особових та неозначено-особових речень. Взаємодія розмовної та наукової мови найбільше виражена саме у жанрі науково-популярному, орієнтованому на діалогічну взаємодію між автором та уявлюваним читачем, коли актуалізуються оцінність, образність, емоційність, експресивність викладу. І це пов'язано не лише з використанням специфічних метафор, порівнянь, але й з тим, що залучаються складники розмовного образу світу, що допомагають через опертя на побутову свідомість, конкретно-чуттєві (зорові, слухові, дотикові) образи елементарних ситуацій буття пояснити складне, абстрактне явище [пор. 10: 31]. По суті, інструментарій розмовно-побутового стилю виконує функцію провідника наукового знання (запитання — відповідь у науковій прозі; просте речення в науковому тексті; розмовні вставки в науковому тексті; неповні речення в писемних стилях).

Науковий стиль так само мало індивідуалізований, як і розмовний. Науковість так само, як і розмовність, передбачає використання символів — замісників інших знаків: у науковому стилі залучають для пояснення формули, графіки, схеми, а в розмовному — жести, міміку, інтонацію. Свого часу Х.Р. Курбатов запропонував визначати науково-популярний стиль викладу (нейтрально-безособовий, ввічливо-наказовий, псевдо інтимний різновиди) як писемну ужитково-професійну

мову, де слово «ужиткова» буде підкреслювати поширеність тих чи тих професій, ремесел [11: 162 – 167].

Розмовно-побутовий та офіційно-діловий стилі протиставлені на засадах стильового значення *розмовності* та *офіційності* конструктивних одиниць, що виникають як наслідок міжстильової інтеграції під впливом соціальних чинників. Останні ж впливають на вирівнювання норм розмовного стилю, оскільки щоденна офіційна виробничо-службова практика мовців зумовлює нормалізацію ужитково-побутової сфери спілкування, особливо у містах. Також соціальну мотивацію має використання офіційно-ділових кліше, слів-термінів, словосполучень, фраз із стилізованої виробничої ситуації, що у прозовій мові набувають ознак розмовності, бо стають знаком-образом усної мови того чи того соціального типу персонажу або ж засобом іронізування з соціальною конотацією [пор. 13: 193].

Для сфери офіційної комунікації характерні як усна (офіційна публічна та виробничо-службова з жанрово-стильовими різновидами), так і писемна форми мови. Свого часу А.П. Коваль, Д.Х. Баранник сформулювали кілька порад з доопрацювання ділового тексту для виголошення («засоби і прийоми «урозмовлення»), надання йому форми «розмова з аудиторією» [зокрема пор. 9: 233-235]. Так, у жанрово-стильових різновидах усної виробничо-службової мови більше виражені такі прагматичні компоненти, як невідповідність, спонтанність, використання компенсаційних засобів (інтонація, міміка, жести), надлишковість (повтори слів, словосполучень, змісту, дублювання емоцій), що ще більше споріднює усну ділову мову з розмовно-побутовою сферою спілкування. За емоційністю/нейтральністю повідомлюваного, а також на рівні порядку слів у синтаксичній організації висловлення розмовно-побутова та офіційно-ділова практика протиставлені.

Взаємодія «розмовність – офіційність» – це також прояв впливу стихії живої мови на мову газет, офіційних виступів на радіо, телебаченні, у пресі. Зокрема, щодо періоду 90-х років ХХ століття засвідчують як дифузії субстандартних елементів, стилістично нижчих шарів мови, так і наявність «загальної стилістичної тональності усної мови у сфері публіцистичного стилю» [17: 34].

Отже, в офіційній сфері розмовність – риторична експресивна категорія, яка охоплює поняття емоційного, живого, невимушеного, доступного для сприйняття спілкування. У такій якості вона репрезентована у публічних монологічних формах (виступ, лекція, доповідь тощо). Йдеться про спеціальну підготовку, налаштування мовного регістру повідомлення, обміну думками, певною інформацією, що характерні для ораторського мистецтва, мови ЗМК, науково-популярного викладу.

Другий параметр диференціації розмовно-побутової сфери – *рівневий*, тобто окреслення фонетичних, морфологічних, лексичних, синтаксичних засобів в усних висловленнях носіїв літературної мови. У

проекції на художньо-естетичну, наукову, публіцистичну сфери повсякденного спілкування ці самі одиниці стають виражальними знаками з ознакою розмовності, які зокрема фіксують лексикографічні джерела з відповідними ремарками, засвідчуючи соціостилістичну диференціацію літературної мови, територіально-мовну базу формування й удосконалення, емоційно-експресивної динаміки, активність не лише функціональних, а й образно-естетичних процесів у ній. У такому вузькому розумінні розмовності на першому плані постає питання конкуренції одиниць мови в конкретний синхронний відрізок часу. Розмовні елементи в писемній літературній мові не слід сприймати як розхитування стабільності книжних норм, а як елементи, що окреслюють її розвиток та певні тенденції.

Рівневі розмовні одиниці — лінгвальні маркери стилю, складові стильової норми. Щодо розмовно-побутового стилю літературної мови база його норми створює прецедент *осмисленого засобу* повсякденної мовної комунікації. Дослідники відзначають високий ступінь варіативності мовної норми в розмовному стилі (Д.Х. Баранник, О.О. Лаптева та ін.).

Оскільки виникають певні труднощі щодо кодифікації складників розмовного стилю, тому некодифікованість також визначають як один із параметрів розмовної норми (О.А. Земська). Субстандартна норма розмовно-побутового стилю літературної мови передбачає, що на її периферії перебувають діалектні, сленгові елементи, які допускає літературна норма як така.

У концепції розмовного стилю Д.Х. Баранника — це глобальний функціональний сегмент мови, «який стосується повсякденної трудової, побутової, особистісної, ситуативно-контактної, переважно усної мовленнєвої діяльності» [1: 29]. Залежно від того, яким рівнем мовно-літературного стандарту оволодів мовець, його розмовно-побутова практика матиме відповідне співвідношення ненормативних/нормативних мовних елементів, засобів вираження думки та емоцій, передавання ситуативної експресії. Тобто вона буде явищем усної літературної мови чи явищем з периферійними перехідними елементами, з тяжінням до конотованої уснорозмовної мови з говірковими, діалектними, інтердіалектними, просторічними фонетичними, лексичними, граматичними, просодичними, найстійкішими орфоепічними, акцентологічними елементами, компонентами мелодики, а також із соціально-жаргонними нашаруваннями. Отже, коли йдеться про розмовно-побутовий стиль літературної мови, то застерігають, що він характеризується специфічними явищами побутової мови при літературній нормативній основі [22: 178].

Розмовно-побутовий стиль літературної мови — це інструмент, яким на сьогодні, за нинішніх умов поширення освіченості, інтелектуалізації мовної свідомості носіїв національної мови, оперує будь-який представник українського соціуму, оскільки його основи засвоюють з дитинства. Вони складаються у стильову розмовну норму з відповід-

ними фонетико-орфоепічними, лексико-номінативними, фразеологічними, синтаксичними параметрами, сформованими історично та загальноприйнятими відповідно до мети, завдань та змісту побутової сфери спілкування. До того ж, неправильності в розмовній мові можуть кваліфікуватися не лише за соціальними чи територіальними чинниками, а й з позицій моделювання психічних чинників мовної діяльності, двобічної комунікації. Парадигма можливих девіацій також входить у поняття стильової розмовної норми, оскільки в усній мові, як підкреслював А.П. Грищенко, довільній і хаотичній на перший погляд, «існує строга упорядкована, незвична, для тих, хто мислить у межах граматики книжної мови», норма [3: 14]. Існує, врешті-решт, внутрішньосистемна норма як модель мисленнєвих операції відбору й організації комунікації.

Для диференційної характеристики розмовно-побутового стилю не менш важливий *соціолінгвальний* параметр. Ототожнення розмовності зі спонтанністю, неофіційністю, непублічністю, діалогічністю та ситуативною конкретністю передумовлює специфіку протиставлення «книжна мова — розмовний стиль» та взаємодії «книжна мова + розмовний стиль». Названі соціолінгвальні ознаки розмовності — це функціонально-ситуативні параметри усної розмовно-побутової комунікації.

У кожній конкретній літературно-мовній інтеракції «залежно від сфери та ситуації спілкування формується диглосія: мовець здійснює соціальний та нормативний контроль, так би мовити, за рівнем своєї розмовності, зваженої розкутості» [2: 159], а тому в публічній, офіційній комунікації буде залучати інший набір засобів розмовності з урахуванням фільтру вищого рівня нормативності. З цих міркувань соціолінгвальні ознаки розмовності слід виявляти й з урахуванням її вторинних проявів у підготовленій, офіційній, публічній, монологічній формах літературної мови.

Четвертий параметр диференціації розмовно-побутового стилю може бути окреслений за допомогою *комунікативних* чинників. З одного боку, виділяють прагматичні аспекти виражальної якості розмовності, зокрема повідомлення, оцінка, намір, асоціативність, суб'єктивність, емоційність, експресивність тощо [14: 239]. З іншого боку, вважають, що розмовність забезпечує конкурентність комунікативно-стильових утворень (зокрема, пригадаймо зміни у співвідношеннях визначальної ролі художнього та публіцистичного стилів у сфері мовної динаміки), вона стає чинником полюсності у сферах, котрі завойовують книжні (розмовні елементи не допускаються у молитви, проповіді, адміністративний стиль) жанрово-стильові різновиди літературної мови. Розмовність, колоквіалізація набувають поширення в суспільному обговоренні, там, де є полеміка. Якщо в розмовно-побутовому стилі це можна передати за допомогою емоційно-експресивних одиниць, то, наприклад, у науковому ефект діалогізму, орієнтації на слухача, співрозмовника досягають за участі синтаксичних прийомів.

Отже, структурована комплексна розмовність є якістю літературної мови, вона пов'язана з певними сферами, способами функціонування літературної мови, соціальним статусом її носіїв. Розмовність — це така якість у літературній мові, що засвідчує взаємопроникність, дифузність її усної та писемної форм, наявність динамічної функціональної та психолінгвальної основи дивергенції стильових сфер як стереотипних моделей оперування закріпленими за ними мовними знаками.

1. *Баранник Д.Х.* Народнорозмовний складник лексичної та фразеологічної систем національної мови: (на захист розмовного стилю) // Мовознавство. — 2008. — №4–5. — С.18–31.
2. *Бояджиев Т.* Разговорният език и книжовната нормативност // Български език. — 2009. — Год. LVI. — С.157 — 161.
3. *Грищенко А.П.* Напрями досліджень з усного мовлення у сучасному мовознавстві // Мовознавство. — 1968. — №5. — С. 11 — 16.
4. *Дудик П.С.* Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. Просте речення. — К.: Наук. думка, 1973. — 288 с.
5. *Дудик П.С.* Стилістика української мови: Навчальний посібник. — К.: Видавничий центр “Академія”, 2005. — 368 с.
6. *Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г.* Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко, — К.: Либідь, 2001. — 224 с.
7. *Єрмоленко С.Я.* Нариси з української словесності: (Стилістика та культура мови). — К.: Довіра, 1999. — 431 с.
8. *Єрмоленко С.Я.* Синтаксис і стилістична семантика. — К.: Наук. думка, 1982. — 204 с.
9. *Коваль А.П.* Культура ділового мовлення: писемне та усне ділове спілкування. — К.: Вища шк., 1972. — 223 с.
10. *Коваль А.П.* Науковий стиль сучасної української мови. — К.: Вид-во КДУ, 1970. — 306 с.
11. *Курбатов Х.Р.* О стиле письменной обиходно-профессиональной речи // Проблемы функционирования языка и специфики речевых разновидностей: межвуз. сб. науч. трудов. — Пермь, 1985. — С. 162 — 167.
12. *Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М.* Стилістика української мови: підручник / За ред. Л.І. Мацько. — К.: Вища шк., 2003. — 462 с.
13. *Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови / С.Я. Єрмоленко, Г.М. Колесник, К.В. Ленець та ін.; за ред. В.М. Русанівського.* — К.: Наук. думка, 1977. — 237 с.
14. *Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 20: Теория литературного языка в работах ученых ЧССР / Под ред. Кондрашова Н.А.* — М.: Прогресс, 1988. — 319 с.
15. *Пилинський М.М.* Розмовна лексика в писемних стилях сучасної української літературної мови. // Взаємодія усних і писемних стилів мови. — К.: Наук. думка, 1982. — С 28-67.
16. *Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред М.Н. Кожинной; чл. редкол.: Е.А. Баженова, М.П. Когурова, А.П. Сковородников.* — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Флинта: Наука, 2006. — 696 с.
17. *Тараненко О.О.* Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови // Мовознавство. — 2002. — №4–5. — С. 33 — 39
18. *Українська лінгвостилістика ХХ — початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела / За ред. д-ра філол. наук, проф. С.Я. Єрмоленко.* — К.: Грамота, 2007. — 358 с.
19. *Українська мова: Енциклопедія / голова редкол. В.М. Русанівський.* — [вид. 3-тє, зі змінами і доп.]. — К.: “Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана”, 2007. — 856 с.
20. *Усне побутове літературне мовлення.* — К.: Наук. думка, 1970. — 204 с.

21. *Филин Ф.П.* О структуре современного русского литературного языка // Вопросы языкознания. — 1973. — 2. — С. 3 — 12.
22. *Франко З.Т.* Стили усного мовлення // Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. — К.: Наук. думка, 1965. — С. 165 — 190.
23. *Чемеркін С.Г.* Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси. — К., 2009. — 240 с.

Scitlana Vybyk (Kyiv)

DIFFERENTIAL CHARACTERISTICS OF EVERYDAY CONVERSATIONAL STYLE OF THE LITERARY LANGUAGE

The article analyzes the correlation functional and stylistic parameters of everyday conversational language.

Keywords: oral, kollokvyalyzm, everyday conversational style, the style norm.

Мовна мозаїка

ЧИСЛІВНИКИ “НЕ ЗНАЮТЬСЯ” З ТОП-

У пресі з'явилися дивні поєднання, для яких навіть назви немає, бо за таким зразком в українській мові слів ніколи не утворювали. Це поєднання іншомовної основи **топ-**, що за значенням відповідає українському “найкращий”, з кількісним числівником, пор.: *Жоден з навчальних закладів України не потрапив до топ-500 кращих навчальних закладів світу* (Україна молода, 12.02.2011); *3 Європи до топ-10 [найкращих міст для проживання] потрапили лише Відень та Гельсінкі* (Український тиждень, 25.02–3.02.2011).

Відомо, що кількісні числівники вживаються самостійно, означаючи число (*п'ять плюс десять — п'ятнадцять*), та з іменниками, визначаючи кількість кого-, чого-небудь (*дві жінки, чотири столи*). Від них можна утворити переважно порядкові прикметники (*три — третій, чотири — четвертий*), зрідка — іменники (*одиниця, сімка, десяток*), дієслова (*двоїтися, восьмерити*) та прислівники (*утроє, двічі*). Із префіксами українського чи чужомовного походження кількісні числівники зовсім не поєднуються. Тому поєднання чужомовного **топ-** із кількісними числівниками — це безглузде утворення, яким хизуються автори-невігласи. Замість **топ-** потрібно вживати прикметники **найкращий (найкраща, найкраще, найкращі)**. Пор. у згаданих реченнях: *Жоден з навчальних закладів України не потрапив до 500 найкращих навчальних закладів світу; 3 Європи до 10 [найкращих міст для проживання] потрапили лише Відень та Гельсінкі.*

Тож пам'ятаймо, що кількісні числівники “не знаються” з чужомовним **топ-**.

Катерина Городенська

УДК 811.

Ніна Данилюк (м. Луцьк)

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАРОДНОПІСЕННИХ ЗВЕРТАНЬ

У статті розглянуто групи звертань за семантикою, специфічними засобами вираження і стилістичними функціями у текстах українських народних пісень різних жанрів.

Ключові слова: *звертання, семантика, засіб вираження, прикладка, стилістична функція, народнопісенний текст.*

Лексичний склад української народної пісні, граматичну будову та виразові засоби вивчали О.О. Потебня, В.С. Ващенко, В.А. Чабаненко, А.П. Коваль, К.Ф. Шульжук, Л.І. Мацько, С.Я. Єрмоленко та інші дослідники. Вони писали про те, що експресивні якості ключових слів у народній поезії посилюються внаслідок використання їх у складі звертань, прикладкових сполучень, різноманітних повторів, паралельних конструкцій. Звертання як особливу семантико-синтаксичну одиницю досліджував у кандидатській дисертації К.Ф. Шульжук [27]. Вивченню фольклорних звертань у школі ми присвятили окрему статтю [4].

Мета розгляду нашої статті — докладніший аналіз особливостей семантики й образного потенціалу звертань у текстах українських народних пісень різних жанрів.

Як відомо, звертання традиційно кваліфікують як слова або сполучення слів, що називають особу чи предмет, до яких апелює мовець. В народнопоетичній творчості *звертання* не лише називають певний об'єкт адресування, але й передають емоції мовця, створюючи ефект безпосереднього спілкування, напр.: *Та спасибі тобі, моя ненько, Що будила мене раненько* [7: 100]; *Товаришу, рідний брате, Виклич мені дівча з хати* [25: 186].

Підтримуємо думку К.Ф. Шульжука та інших дослідників про наявність своєрідного семантико-граматичного зв'язку звертання, ви-

раженого кличною формою відмінка, із членами речення [27: 3, 20]. Зазначимо, що в українській народній поезії звертання найчастіше оформлено за допомогою іменників, субстантивованих прикметників, займенників у кличному, рідше — в називному відмінках однини та множини, напр.: *Годі, годі, соколоньку, По полю літати, Прихилися, мій миленький, Щось маю казати* [24: 32]. Варто зауважити, що кличний відмінок, який І. Качуровський вважав граматичною категорією, котра перебуває „під загрозою зникнення” (до таких ще віднесено давньоминулий час і двоїну) [10: 100–101], органічно притаманний українським пісенним текстам і має переважне вживання.

Звертання у лінгвістичній літературі прийнято поділяти на дві групи: власне звертання (до особи) та риторичні звертання (стосуються тварин, рослин, явищ природи, абстрактних понять і под.). Аналіз показує, що в народній пісні переважає перший різновид. У ліричних текстах вокативи найчастіше стосуються дівчини та хлопця і створюють враження безпосередньої розмови: *Ой виходьте, дівчата, Та в сей вечір на вулицю; Ой виходьте, парубойки, На високу гірку* [18: 35]; *Ой бувай же ми, Аннусю, здорова. Бо ми випала на Україну дорога* [16: 88]; *Ой на ж тобі, товаришко, на рукавця полотенечка* [25: 92].

Дівчину називають такі слова-апелятиви та їхні форми: *дівчино, дівчинонько, дівчино-дівчинонько, дівча, дівко*; поетичні заміники-імена, ввічливо-звертальні слова: *панночко, красная панно, товаришко*; традиційні означення: *мила, люба, чорнобрива*, вислови метафоричного плану: *серце, голубко, зозулько, коماشко* та ін.: *Ой ти, дівчино, Ти, сірая вутко! Та сідай же, серце, На човничок хутко!* [17: 142]; *Мандруй, дівча, на мандрівку* [19: 380]. До парубка звертаються: *хлопче, молодче, козаче, чумаче, козаченьку, панонько* і под. Поетичними синонімами виступають імена, субстантивовані означення *милий (миленький, милесенький), любий, чорнобривий*, метафоричні заміники *серце (серденько), кохання, соколо, собою, голубку, зелений барвінку* і под.: *Прибудь, прибудь, мій миленький, з далекого краю* [14: 42]; *Ти мій прекрасний соколо, Куди ж ми підем з тобою* [18: 115]; *Ой любку, любку, моє серденько* [16: 79].

Іменники-звертання набувають голубливого звучання завдяки суфіксам зменшення, посилюють експресивні можливості внаслідок використання постійних епітетів: *Молодая Софієчко, повечеряй же з нами* [18: 92]; *Ой Василю гарний, не ходи до Галки* [24: 331]; присвійних займенників *моя, мій*: *Ой устань же, мій милий голубку* [16: 120], або ж поєднанням кількох засобів: *Ой так, моя мила, кохана, чорнобрива, Я з тобою жити не буду, повік тебе не забуду* [25: 186].

Як правило, звертання до хлопця і дівчини в народній пісні виступають позитивно оцінними, набагато рідше — виявляють негативну оцінність, закладену в семантиці апелятивів (*заволоко, нелюбе, нечупаро, вороже, вражий сину* тощо), або ж / та передану означеннями (*поганий, нехороший, тяжкий, лихий* та ін.): *Ой відсуньсі, нелюбе, від мене, Ой є ще в мене краща від тебе* [16: 123]; *Через гору та в долину Не ходи до мене, вражий сину* [24: 49]; *Піди собі од мене ти, тяжкий вороже* [25: 256].

Велику групу становлять апелютиви — назви осіб за родинними стосунками: *матінко, батеньку, свекорко, свекрушенько, братіку, сестрице, діверко, зовице, дитиночко, донько, синочку* і под. На першому місці за частотою і варіантністю форм — звертання до матері: *мамо, моя мамо, рідная матіночко, ненько, матінко-голубонько, матінко-любо, любцю* та ін.: ***Мати ж моя рідненькая, Мати ж моя рідномила, Нащо ж мене породила?*** [7: 347]. „Ставлення до матері було мірилом людяності. Чи не тому знаходимо таке різнобарв'я варіантів звертань у народнопоетичній традиції українців..., — пише С.К. Богдан. — Скажімо, на Поліссі поширене звертання *мати*. А ще — *матюно, матьонко*... Вважається, що форми *матусю, матінко, матусенько* часто вживані на Черкащині, Київщині, *ненья, ненька* — на Закарпатті... Звертання „*мамко*” — одне з найпоширеніших у коломийках...” [1: 124–125].

Високий ступінь наснаги містять своєрідні емоційні вигуки, що виступають у формі звертань до матусі та передають заклик до порятунку, допомоги, особливо у випадках розгубленості, розпачу. В.В. Жайворонок слушно наголошував, що „в екстремальних ситуаціях вона (людина — *Н.Д.*) до кінця життя звертається до матері (як і до Бога, Господа), наприклад: „ой мамо (nene)!\”, „мамо (мати, nene, nenечко) моя!\”, „мамо (мамочко) моя рідна!\”, „матусю (неню) моя дорогесенька!\” або просто „мамо!\”, „nene (nenечко)!\” [6: 356]: ***Ой мамонько моя рідная, Моя доля нещасливая*** [8]; ***Ой устань, ненько, пробудись, (2) На дитя своє подивись!*** [7: 263].

До батька у пісенних текстах мовлять: *батечку, батеньку мій, тато, татойко, ненько, мої рідні тато, батеньку-голубоньку* тощо: ***Батеньку мій та ріднесенький! Снівся мені сон дивнесенький*** [2: 126]; ***Ти ж мій батенько, дороге насіннячко, Де тебе взяти, де тебе посіяти?*** [15: 166]. Звернемо увагу на властиву українцям форму „множини пошани та ввічливості” (вислів І. Качуровського), як-от: ***Нащо ж мене віддаєте, Мої рідні тато?*** (2) ***Хто вам буде замінити Щораночку хату?*** [18: 91]. За звичаєвим етикетом, словами *мати, батько* та їхніми формами називають також свекруху і свекра, тещу і тестя, про що йдеться у таких рядках: ***Ой назву я та свекорка Та батеньком. А він мені та батеньком Та й не буде, Тільки мому серденьку Жалкіш буде*** [7: 105]. Однак у пісенних текстах може бути використано займенник **ти** й дієслівна форма другої особи однини, напевне, передусім для передачі близьких стосунків: ***Ходит тещейка по двору, За нев зятейко посполу: „Ти, тещейко, матінко моя, Що ж ти ми подаруєш?”***[2: 326].

Звертання до дітей, синів, дочок, братів і сестер в усній словесності емоційно забарвлені, переважно супроводжуються голубливістю та ніжністю: *люба дитиночко, діти дрібненькії, моя доню, дочки-голубочки, дочки ж мої пави; сини-соловейки, сини-соколи, братіку ріднесенький, сестрице-перепілко* та ін.: „***Ой синопьку-лебединьку, Бери, синопьку, всю ридинопьку*** [2: 247], „***Сестро моя дорогая, Не йди заміж молодая***” [2: 154]. Свекруха зазвичай називає невістку дочкою, молода жінка свою зовицю

— сестрою, а дівера — братом, напр.: *Ой одчини ж, невістонько, Ой одчини ж, донечко* [18: 60]; *Зовичко-сестричко, порятуй мене, молоденьку* [3 III: 308]. Частина цих номенів (*зовиця, дівер, ятрівка*) уже вийшли з активного вжитку. Виявлено демінутивні варіанти на зразок *свекрушенько, свекрушино*, напр.: *Ой бодай свекрушенька вік провікувала* [8] *Прибирайся, свекрушино, прибирайся, молоді невісточки сподівайся* [20 IV: 105]. Оскільки в піснях традиційно протиставлено невістку та свекруху, демінутив *невісточко* в устах чоловікової матері може звучати з негативним забарвленням: *Ой з-за гори вітер повіває, А свекруха невісточку лає: — Ой невісточко, моя невдашечко, Не вдалася спекти, ні зварити, Ні до мого сина говорити* [15: 153]. Побутують також згрубілі утворення (*свекрушисько, свекрушище*), як-от: *Вари, вари, свекрушище, вареники з сиром* [22 II: 70] із контекстуально зумовленим змістом.

У календарно-обрядових піснях, зокрема в колядках і щедрівках, знаходимо чимало звертань до господаря, господині, виражених за допомогою одиниць *пан господар, хазяїне, господарю, господаренько, господарю-соколю, господар-виноград; красна паня, панонька господиненька, пані бабуня* і под. До складу низки висловів входять лексеми *пан, пані*, що, згідно з поясненням у „Словарі української мови”, „додається до прізвища, імені, родинної назви, службового титулу та ін. із ввічливості...; число множина, особливо, коли слово використано у вигляді звертання, буде: *панове... Друзі, панове молодії*” [20 III: 91], напр.: *Ней wesczor dobry pane gospodaru od tebe...* [28: 80]; *Добрий вечір тобі, пане-господарю* [8]; *Пан господар, уставай з постелі, Уставай з постелі, застеляй столи...* [9: 265]. В історичних та обрядових текстах часто використано звертальні структури *пане-брате, пане-товаришу, пане свате, пане куме* як шанобливі форми у спілкуванні з чоловіками: *Czy ne baczyw pane brate mej diwczynki* [28: 77]; *Ой чим же вас, пани брати, Буду привітати?* [24: 195].

Апелятиви до Бога, Божої Матері, святих знаходимо у тих текстах пісенного фольклору, в яких ідеться про складні почуття й переживання ліричних героїв, поганий фізичний стан, важкі умови життя: *Святий Боже, святий кріпкий, Ще й святий безсмертний, Заболіла головонька, Мабуть треба вмерти* [24: 385]; *Ой Боже, Боже, коли той вечір буде, Коли про мене наговоряться люде!* [25: 269]. Номен цієї групи частотні в календарно- й родинно-обрядових текстах, пов'язаних із важливими подіями, напр.: *Пречистая й маці, Приступи д нашої хаці (2), Весільє зачінаці* [12: 234]; *Святий Юре, Григоре, пуйди до Бога по ключі, Пуйди до Бога по ключі, ой одомкни зимліцу, Ой одомкни зимліцу, ой випусть, випусть травичю* [26: 372]. Інколи у цій позиції виступають слова *мати, батько*, що засвідчує особливо пошанівне ставлення українців до батьків, підкреслене в обрядових діях: — *Благослови, мати, Весну закликати! Весну закликати, Зиму проводжати!* [7: 53]; *Благословіть, мамо й тату, косу розплітати* [8].

Функції риторичних звертань у фольклорі найчастіше виконують назви: 1) *світл, явищ природи (зоря, місяць, вітер, дощ і под.): Ой ти, місяцю-зоре, Освіти на все поле: Ой там моя дівчинонька Та й*

пшениченку поле [22 I: 228]; 2) **географічних об'єктів** (ліс, гай, луг, байрак, поле, степ, гора, ріка та ін.): *Да не шуми, луже, дібровою дуже. Не завдавай серцю жалю* [25: 37]; *Дунаю! Дунаю-море, Настуню-зоре, Дунаю!* [16: 37]; 3) **рослин** (дерево, калина, дуб, тополя, верба і под.): *Рости, рости, дерево, Тонке та високе, Кучерявее* [17: 161]; *Ой дубе, дубе кучерявий* [16: 113]; *Ой яворе, явороньку зелененький!* [18: 59]; 4) **птахів і тварин** (голуб, сокіл, ворон, галочка, пташечка, кінь, воли та ін.), напр.: *Бийся ж ти, коню, Та бийся, вороний, Аж до тихого Дунаю* [24: 319]; 5) **предметів побуту** (ворота, двері, столи): *Кланяюсь вам, ворота, що стояла хлопців рота...* [2: 112]; 6) **частин тіла людини** (очі, брови, руки, ноги): *Ручки ж мої біленькі! Чом не робите?* [22 II: 68]; 7) **абстрактних понять** (доля, пісня, думка тощо): *Ой доле ж моя, Доле ж моя злая...* [22 I: 169]. Звертання такого типу сприяють персоніфікації явищ навколишньої дійсності, надзвичайно поширеній в образній системі усної словесності.

Як засвідчують розглянуті приклади, стилістично виразними стають звертання, поширені прикладками, як-от: *Ой ти, Івасю, серце моє! Сподобалося личко твоє* [17: 32]; *Чорнушко-душко, вставай раненько, Вмивай личенько...* [17: 17]; *Не плач, мила, не плач, черлена калино* [7: 347]; *О тоја з ты дівчупонко, зытні колосoczку* [28: 78]. Прикладкові сполучення — це виразні структури художнього синтаксису пісні, в яких виявляються такі його риси, як прагнення до економності, стислості вислову. Поєднання кількох прикладково-епітетних звертань до дівчини і парубка, жінки та чоловіка передає різноманітні відтінки змісту, пов'язані зі ставленням до цих осіб, як-от: *Ой дівчино гожа. Ти — повная рожжа* [13: 17]; *Устань, милий, устань, червоная рожже* [25: 256]; — *Чоловіче мій, Голубчику мій, Дружино моя, Порадо моя!* [17: 98].

С.Я. Єрмоленко звернула увагу на те, що прикладки у піснях часто виконують функцію образних означень. Дослідниця писала: „Типова ознака народнопісенної мови — функціонування епітетів у формі іменників-прикладок. Вони утворюють словесні комплекси, близькі до парних дієслівних та іменникових формул. Порівняно з прикметниковими означеннями-епітетами, вони становлять своєрідні фразеологізми, в яких іменникове означення конденсує широкий конкретно-чуттєвий образ, часто побудований на порівнянні, зіставленні, ототожненні” [5: 85].

У складі звертань прикладки характеризують людину за такими параметрами: 1) національністю, місцем проживання, родинними стосунками, майновим станом і под.: *хлопці-запорожці, Романьку-козаچه, пани-ляшки, братику-наміснику* та ін.: *Хлопці-запорожці, куди йдеш ти?* [8]; 2) ставленням та емоційною оцінкою: *господаре-соколю, батеньку-голубоньку, порадице-мати, дівчино-рибчино, серце-чумаче, голубче* і под.: *Господаре-соколю, Не ходи по полю* [Там само]. Прикладки, що стосуються людини, створюють особливий ліризм мовлення у пісенних текстах. Інші тематичні групи прикладок позначають: 1) родовидові, образні ознаки рослин і тварин (*клен-дерево; коню, братічок*): *Ой ти, коню мій гнідесенький, Ти мій братічок ріднесенький* [22 II: 66];

3) атрибути назв конкретних предметів (*нагайко-дротянко*): *Нагайко-дротянко, чом шумиш?* [8]; 4) атрибути абстрактних номенів (*смерть-мати, розкіш-воля*) та ін.: *Ой смерть моя, смерть-мати, Хочеш мене прийняти? Прийми ж мене з рученьками, Зостаюсь я з діточками* [17: 124].

Звертання, виражені поетичними синонімами-замінниками слів-понять *дівчина, хлопець, мати, батько* тощо, кваліфікують по-різному. Н.Д. Арутюнова називає їх *номінативними метафорами*, напр.: *Вийди до мене, моє серденько; Серденько, рибонько, дорогий кришталю* [22 I: 224] і под. У „Сучасній українській літературній мові” (1973) вони потрактовані як епітетні звертання. А.П. Коваль називає їх метафоричними словами, які становлять собою прикладку до пропущеного звертання, зазначаючи: „Звертання у фольклорі супроводжуються звичайно метафоричними словами типу *серденько, золото, соколе, лебедоньку* та ін.” [11: 252]. На нашу думку, подібні вислови слід кваліфікувати по-різному, залежно від контексту. Напр., лексеми *золото, кришталь, серце (сердечко, серденько), душка, розмова кохана (кохання)* можуть виконувати функцію художнього означення із загальним змістом ‘милий’, ‘любий’, ‘дорогий’ у висловах, в яких вони виступають прикладками типу *Глянь, подивися здалеку на мене, Козаченьку, моє сердечко* [13: 243]; *Марусина-серденько Все по світлоньки ходить* [14: 31]. Якщо відбувається заміна лексем *дівчина, хлопець*, вони набирають характеру метафори із семантикою ‘кохана’, ‘коханий’: *Через річеньку, через болото Подай рученьку, моє золото* [22 I: 39]; *Куди їдеш-од’їжджаєш, Люббая розмово?* [21: 255]. У СУМі виявляємо різне ремаркування цих одиниць: більшість подано як розмовні або народнопоетичні, деякі — мають дві позначки: *розмовне* і *переносне*, або не мають жодної, напр.: **серце** — „*часто у сполуч. із займ. моє, а також із сл. козаче, дівчинонько і т. ін., розм.* Ласкаве звертання до кого-небудь” [СУМ IX: 148]; **кохання** — „*Особа, що викликає таке почуття; кохана людина*” [СУМ IV: 313]; **розмова** — „*нар.-поет.* Уживається як пестлива назва любої, коханої людини або як звертання до неї” [СУМ VIII: 747]; **золото** — „*перен., розм.* Про щось дуже цінне, гарне або про кого-небудь, вартого, гідного поваги” [СУМ III: 682]; **кришталь** — „*нар.-поет.* Пестливе звертання до коханої, дорогої людини” [СУМ IV: 355]. Одиниці, в яких наявні обидва компоненти зіставлення, оформлені у вигляді типових порівняльних конструкцій зі сполучниками (інколи опущеними), кваліфікують як порівняння, напр.: *Ой ти ж мені обіцявся Любити, як душу* [22 I: 317]; *Хлопці, бо хлопці, як соколи!* [21: 573]; Якщо ж зіставні компоненти присутні, однак немає формальних засобів порівняння, але спостерігаємо своєрідне уточнення опорного слова-поняття, то це свідчить про перехід порівняння в метафору, який ще не завершено. Тому вислови на зразок *Дівчино, сіра утко, чи сватати хутко?* [23: 134]; *Дівчата-голубочки, Дайте скибку хліба; Вийди, дівчино, вийди, рибчино, поговорим з тобою* [14: 13, 82]; *Козаченьку-барвіночку, хоч у неділечку* (сватати — Н.Д.) [15: 133]; *Гей, Вкраїно, гей, Вкраїно, Наша*

рідна мати, За [що] маєш, сиротино, Отак пропадати? [24: 189], з нашого погляду, слід вважати синкретичними метафорично-порівняльно-епітетними образами. У тих випадках, коли назви *сокіл, орел, розга, калина* та ін. заміщують виражений імпліцитно зіставлюваний компонент, набуваючи рис ототожнення, їх розглядаємо як метафори з художньо-атрибутивним змістом, приміром: *За ним* (козаком — Н.Д.) *іде дівчинонька: „Вернися, соколе!”* [22 II: 279]. Містячи елемент порівняльно-метафоричного ототожнення, вони все ж не заміщують означувану лексему, а вказують на усталену в свідомості мовців якість, напр.: *Моя ненько, голубонько, Устань рано у суботоньку Та змий мені головоньку* [2: 63] — ‘мила’, ‘люба’.

Нерідко подібні одиниці нагромаджено в контексті для створення особливої емоційно-експресивної наснаженості, приміром: — *Пані, пані моя, пані влюблена, Не ревнивая моя, не осудливая, Моя душечко, моя кішечко, Моє серденько, моя втішечко! Моя, моя, моя, моя, моя віжлива! Моя пнночко, моя дівочко, Моя непорочная білозірочко! Моя голубочка, моя горличка! Моя райська, моя пташечка!* [14: 152].

Вибір звертань із прикладками у народній пісні досить часто зумовлений римуванням. Так вибудовано, зокрема, багатий синонімічними формами, емоційно наснажений текст: *Ой матінко-зірко, Як у строку гірко, Куди хилять, то й хилюся, Бо я всіх боюся. Ой матінко-зоре, Яке в строку горе: Ні доїсти, ні допити, Ні сісти спочити!. Ой матінко-вишня, Чи я у вас лишня, Що ви мене туди дали, Де я непривишна? Ой матінко-пави, Тепер я пропала, Що ви мене туди дали, Де я не була* [7: 366]. Вжиті в багатьох варіантах, образні апелятиви за свідчують високий рівень майстерності творців народних пісень.

Отже, за структурою народнопісенні звертання — це окремі лексеми або групи слів, оформлених у вигляді словосполучення чи вокативного речення. До їх складу, як показують спостереження, можуть входити постійні епітети, поетичні синоніми з метафоричним значенням, займенники, прикладки. Зосереджені у повторах, такі форми отримують більше смислове навантаження і набувають додаткових емоційно-експресивних відтінків. Звертальні конструкції в українській пісні позначені яскравою образністю, створеною, насамперед, за рахунок лексичного значення їхніх компонентів.

1. Богдан С.К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С.К. Богдан. — К.: Рідна мова, 1998. — 475 с.
2. Весільні пісні / [упоряд., авт. вступ. ст. М.М. Шубравська]. — К.: Дніпро, 1988. — 475 с.; іл.
3. Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях... Б.Д. Гринченко / Б.Д. Гринченко. — Чернигов: [б. и.], 1895 — 1899.
4. Данилюк Н.О. Вивчення народнопісенних звертань на уроках української мови (8 клас) / Н.О. Данилюк // Дивослово. — 1997. — № 9. — С. 48–51.
5. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова / С.Я. Єрмоленко. — К.: Наук. думка, 1987. — 247 с.
6. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / Віталій Жайворонок. — К.: Довіра, 2006. — 703 с.

7. Закувала зозуленька : антологія української народної творчості. Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / [упоряд., авт. передм. та приміт. Н.С. Шумада]. — К. : Дніпро, 1987. — 392 с. ; іл.
8. Записи автора 1998–2002 рр. від Т.М. Данилюк, 1932 р. н., жительки м. Луцька Волинської обл. (архів автора).).
9. Календарно-обрядові пісні / [упоряд., авт. вст. ст. та приміт. О.Ю. Чебанюк]. — К. : Дніпро, 1987. — 392 с. ; іл.
10. *Качуровський І.* Основи аналізу мовних форм (стилістика) / Ігор Качуровський. — Мюнхен; Ніжин [б. в.], 1994. — 134 с.
11. *Коваль А.П.* Практична стилістика сучасної української мови / А.П. Коваль: підруч. для філол. ф-тів ун-тів. — [3-є вид., доп. і перероб.]. — К: Вища школа, 1987. — 351 с.
12. Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського. — К. : Муз. Україна, 1995. — 432 с.; нот.
13. Народні перлини / [упоряд., авт. вст. ст. М. Стельмах]. — К. : Дніпро, 1975. — 391 с.
14. Народні пісні в записах Миколи Гоголя / [упоряд., авт. передм. і приміт. О.І. Дей]. — К.: Муз. Україна, 1985. — 202 с.
15. Народні пісні в записах Івана Манжури / [упоряд., авт. вст. ст. та приміт. Л.С. Каширіна]. — К. : Дніпро, 1974. — 351 с.
16. Народні пісні в записах Івана Франка / [упоряд., авт. вст. ст. і приміт. О.І. Дей]. — К. : Муз. Україна, 1981. — 334 с.
17. Народні пісні з голосу Дніпрової Чайки та в її записах / [упоряд., авт. вст. ст. та приміт. О.І. Дей та В.Г. Зінчук]. — К. : Муз. Україна, 1974. — 215 с.
18. Пісні з Волині / [упоряд., авт. приміт. та вст. ст. О.Ф. Ошуркевича]. — К. : Муз. Україна, 1970. — 333 с.
19. Пісні Явдохи Зуїхи / [зап. Г. Танцюра; упоряд., авт. передм. та приміт. В.А. Юзвенко, М.Г. Ясько; ред. та упоряд. нот. матер. З.І. Василенко]. — К. : Наук. думка, 1965. — 812 с.; нот.
20. Словарь української мови / [збір. ред. журн. „Кіевская Старина”, упоряд. з дод. власного матеріалу Борис Грінченко] : в 4 тт. — К., 1907–1909.
21. Українські народні ліричні пісні / [упоряд. М.М. Гордійчук, А.М. Кінько, М.П. Стельмах; ред. М.Т. Рильський]. — К. : Вид-во АН УРСР, 1960. — 687 с.
22. Українські народні пісні / [ред. М.Т. Рильський, К.Г. Гуслистий] : у 2 кн. — К. : Мистецтво, 1955. — Кн. 1. — 484 с.; Кн. 2. — 416 с.
23. Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських / [упоряд. та авт. приміт. А.Ю. Ясенчук]. — К. : Наук. думка, 1978. — 326 с.
24. Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / [упоряд., авт. вст. ст., приміт. та комент. М.М. Олійник-Шубравська]. — К. : Муз. Україна, 1990. — 453 с.
25. Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / [упоряд., авт. передм. і приміт. О.І. Дей]. — К. : Наук. думка, 1983. — 528 с.
26. Холмщина і Підляшшя : історико-етнографічне дослідження / [ред. кол. В. Борисенко (відп. ред) та ін.]. — К. : Родовід, 1997. — 384 с.
27. *Шульжук К.Ф.* Обращения в украинских народных песнях: автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.02 „Языки народов СРСР. Украинский язык” / К.Ф. Шульжук. — К., 1969. — 21 с.
28. *Kolberg O.* Dziela wszystkie. T. 36. Wolyn' / Oskar Kolberg. — Kraków, 1964. — 450 s.

Nina Danylyuk (Lutsk)

SEMANTIC AND STYLISTIC PECULIAR FEATURES OF THE FOLK SONGS FORMS OF ADDRESSES

The article studies forms of addresses grouped on the basis of their semantics, specific means of expression and stylistic functions in the Ukrainian folk songs texts of various genres.

Key words and phrases: form of address, means of expression, apposition, stylistic function, folk song text.

УДК 811.161.2'367.2

Сергій Пономаренко (м. Миколаїв)

АКЦЕНТНІ ВІДМІННОСТІ АКТИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ ТЕПЕРІШНЬОГО ТА МИНУЛОГО ЧАСІВ У ЛЬВІВСЬКОМУ ВИДАННІ АПОСТОЛА 1574 р. ПОРІВНЯНО З МОСКОВСЬКИМ ВИДАННЯМ 1564 р.

Статтю присвячено дослідженню акцентних відмінностей іменників жіночого роду, встановлено тенденції в наголошенні аналізованих слів львівського видання Апостола через залучення відомостей з інших пам'яток XVI–XVIII ст., словників та діалектологічних праць; доведено, що в більшості випадків такі розбіжності в акцентуації є не помилковими, а відображають український наголос XVI ст., відмінний від російського.

Ключові слова: іменники чоловічого роду, словоформа, акцентуація, акцентна парадигма, наголос.

Уперше в українському мовознавстві про акцентні відмінності в стародрукованих книжках та рукописах говорив І. Огієнко у працях «Український наголос на початку XVII-го віку» (1926), «Наголос, яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок» (1925), «Словник наголосів Чудівського Нового Завіту» (1937). Подаючи в цих роботах коментар до українського наголосу, автор супроводжує їх численними порівняннями з матеріалом пам'яток, виданих поза межами України. Але найбільша цінність цих робіт — це той величезний фактичний матеріал, який подає дослідник для вивчення історії українського наголосу. Проблемі вивчення східнослов'янських акцентних систем присвячена робота З. Веселовської «Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII століть)», де констатується факт акцентуації тієї чи тієї частини мови або її словоформи. Велике значення для історичної акцен-

тології української мови та компаративістичної акцентології слов'янських мов мають праці Л. Булаховського та В. Скляренка, а також російських дослідників В. Дібо, В. Колесова, Р. Булатової, А. Залізняка. У цих дослідженнях створено підвалини для вивчення еволюційних тенденцій у розвитку акцентуації повнозначних слів у слов'янських мовах, зокрема в мові українській.

Проте до цього часу мало уваги приділялося саме розбіжностям в акцентуації слів та їх форм у процесі еволюції мови, а їх ґрунтовне й системне вивчення надасть можливість для нових висновків та узагальнень в аспекті вивчення історії українського наголосу. Цим і зумовлена актуальність нашого дослідження.

Предметом дослідження є акцентні відмінності активних дієприкметників теперішнього та минулого часів у львівському (1564 р.) та московському (1574 р.) виданнях Апостола.

Мета роботи — виявити відмінності в наголошенні активних дієприкметників у львівському та московському виданнях Апостола та встановити, чи ці розбіжності в акцентуації відображають тогочасну систему староукраїнського наголосу. Реалізація поставленої мети передбачає проведення акцентологічного аналізу, що виявляється в таких етапах: 1) систематизація й подання слів та їх форм з акцентними відмінностями, що наявні у львівському та московському виданнях Апостола; 2) встановлення (якщо це можливо) первісної праслов'янської акцентуації; 3) виявлення фактів наголошення аналізованих лексем та їх словоформ у староукраїнських граматиках, словниках, художніх та релігійних творах, які засвідчують аналогічні випадки акцентуації; 4) у разі відхилення від зазначеного факту наголошення встановити причини цього, а саме: чи був це помилковий наголос, чи він відбиває церковнослов'янську акцентну традицію або староукраїнський наголос.

Активні дієприкметники з акцентними відмінностями у львівському виданні Апостола 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р. виявлено такі:

Теперішній час:

1) *не видá* (Л., 17 зв., 24 зв.) — *не видá* (М., 17 зв., 24 зв.) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

2) *вѣдáште* (Л., 96) — *вѣдáште* (М., 96) — наз. мн. чол. р., коротка форма;

3) *готовáште* (Л., 19 зв.) — *готовáште* (М., 19 зв.) — наз. мн. чол. р., коротка форма;

4) *даá* (Л., 221) — *даá* (М., 221) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

5) *избыточьствуюште* (Л., 175 зв.) — *избыточьствуюште* (М., 175 зв.) — наз. мн. чол. р., коротка форма;

6) *извѣстуá* (Л., 135) — *извѣстуá* (М., 135) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

7) *идуштеи* (Л., 17 зв.) — *идуштеи* (М., 17 зв.) — наз. мн. чол. р., повна форма;

8) *послушаюштимъ* (Л., 187 зв., 215 зв.) — *послушаюштимъ* (М., 187 зв., 215 зв.) — дав. мн. чол. р., повна форма;

9) *правѣшиту* (Л., 193) — *правѣшиту* (М., 193) — дав. одн. чол. р., коротка форма;

10) *противѣшитихъсѧ* (Л., 182 зв.) — *протівѣшитихъсѧ* (М., 182 зв.) — род. мн. чол. р., повна форма.

Минулий час:

1) *видѣвъ* (Л.) — *видѣвъ* (М.):

1.1) *видѣвъ* (Л., 24 зв.) — *видѣвъ* (М., 24 зв.) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

1.2) *видѣвшє* (Л., 222 зв.) — *видѣвшє* (М., 222 зв.) — наз. мн. чол. р., коротка форма;

2) *наоучивъ* (Л., 166) — *наоучивъ* (М., 166) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

3) *обѣтовавшаго* (Л., 222 зв.) — *обѣтовавшаго* (М., 222 зв.) — род. одн. чол. р., повна форма;

4) *оживъ же* (Л., 66 зв.) — *оживъ же* (М., 66 зв.) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

5) *прєбывъ* (Л., 57) — *прєбывъ* (М., 57) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

6) *прєзоривши* (Л., 55) — *прєзоривши* (М., 55) — наз. одн. жін. р., коротка форма;

7) *призвавъ / призванъ* (Л.) — *призвавъ / призванъ* (М.):

7.1) *призвавъ* (Л., 44) — *призвавъ* (М., 44) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

7.2) *призваномъ* (Л., 85 зв.) — *призваномъ* (М., 85 зв.) — ор. одн. чол. р., коротка форма;

8) *продавъ / проданъ* (Л.) — *продавъ / проданъ* (М.):

8.1) *продавъ* (Л., 9 зв.) — *продавъ* (М., 9 зв.) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

8.2) *проданъ* (Л., 5 зв.) — *проданъ* (М., 5 зв.) — наз. одн. жін. р., коротка форма;

9) *сбравъ / собранъ* (Л.) — *сбравъ / собранъ* (М.):

9.1) *сбравъ* (Л., 36) — *сбравъ* (М., 36) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

9.2) *сбрани* (Л., 37 зв.) — *сбрани* (М., 37 зв.) — наз. мн. чол. р., коротка форма;

10) *сѣдѣвшєго* (Л., 117) — *сѣдѣвшєго* (М., 117) — род. одн. чол. р., повна форма;

11) *оугодивъ* (Л., 222) — *оугодивъ* (М., 222) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

12) *оусумнѣвъсѧ* (Л., 43) — *оусумнѣвъсѧ* (М., 43) — наз. одн. чол. р., коротка форма.

У досліджуваних пам'ятках виявлено 10 форм теп. ч. та 16 форм мин. ч. активних дієприкметників з акцентними відмінностями (з ура-

хуванням різних словоформ однієї лексеми без повторів). Якщо дієприкметникова лексема вживається у формах як активного, так і пасивного стану, то аналіз акцентних розбіжностей ми подаємо разом, оскільки, переважно, і актив, і пасив дієприкметника мають ідентичну акцентуацію в межах формотвірної парадигми. Аналіз акцентуації дієприкметників тісно пов'язаний з акцентуацією дієслівної основи, від якої він походить, а також від формотворчого суфікса, що часто виступає акцентованим, або таким, що засвідчує акцентні розбіжності в обох виданнях Апостола. Для підтвердження факту староукраїнської акцентуації використовуємо будь-яку словоформу дієприкметника, оскільки, як і у прикметників, наголос цієї особливої форми дієслова є, в цілому, нерухомим у межах словозмінної парадигми.

Порівняно невелика частина дієприкметників з акцентними відмінностями утворена від презенсних основ за допомогою формантів *-аит-* (*-аит-*) та *-уит-* (*-юит-*): *даа*, *в'ѣдаиште*, *готоваиште*, *противаиштихъса*, *праваишту*, *избыточъствуюиште*, *идуиштеи*, *послушаюиштимъ*.

Короткий активний дієприкметник теп. ч. у наз. одн. чол. р. *даа* (з флексійним наголосом у львівській пам'ятці та кореневим — у московській), утворений від атематичного дієслова *дати*, який у праслов'янській мові належав до рухомої а.п.: *d'ati, *dāmь, *dādy [2 V: 286; 14: 126 — 127; 13: 320; 5: 236; 8: 139; 11: 150 — 151]. Давньоруські та староукраїнські пам'ятки також засвідчують флексійну або суфіксальну акцентуацію (хоч трапляються поодинокі випадки кореневого наголошення): *даюиште* (ЧНЗ, 118 — двічі), *даюиштаго* (ЧНЗ, 81), *даюишетоу* (ЧНЗ, 119), *даюиштю* (ЧНЗ, 134 зв.), *даа* Л. Сл., 201 зв.; К., 198), але: *даа* (Служ. Стр., 90, 248, 390). Отже, кінцева акцентуація аналізованої словоформи відображає справжню «живу» староукраїнську вимову.

Наступну групу дієприкметників з акцентними розбіжностями становлять форми теп. часу, утворені від основ дієслів II дієвідміни на *-ити* за допомогою суфікса *-аит-* (*-аит-*), які умовно поділяємо на два типи: I тип акцентних відмінностей становлять *в'ѣдаиште*, *готоваиште*, *противаиштихъса* з наголошеним формотворчим суфіксом у львівській пам'ятці та кореневим наголосом у московській та II тип — *праваишту*, навпаки, з наголошеним коренем (Львів) та формотворчим суфіксом (Москва). Крім форми *противаиштихъса*, для якої не встановлено праслов'янської акцентної парадигми, зазначені (див. вище) дієприкметники (як і основи інфінітива та презенса) у праслов'янській мові мали баритоновану а.п.: *v'ěsti, *v'ědēti, *v'ěmь [7: 90; 11: 150 — 151], *gotōviti, *gotōvītь [1: 72; 7: 235, 240; 11: 156], *pr'aviti, *pr'avītь [2 V: 237; 13: 318; 1: 75; 8: 133; 7: 237, 240; 11: 157], відповідно для форми активного дієприкметника теп. часу був притаманний кореневий наголос: *v'ědy [11: 150 — 151], наз. мн. *v'ědq̄tje; *gotōvę, наз. мн. *gotōvętje; *pr'avę, дав. одн. *pr'avętju.

Аналізовані дієприкметники з відмінностями I типу не зберігають первісної кореневої акцентуації, а в давньоруський період взагалі спо-

стерігається вагання наголосу — трапляються випадки як наоснóвного, так і флексійного наголошення, і тільки форми дієприкметника *противѡшитихъсѧ*, послідовно зберігають кореневу акцентуацію, яка відбита в московському виданні Апостола: *вѣдоушити* (ЧНЗ, 61, 92, 163 зв.), *вѣдоушити* (ЧНЗ, 135 зв.), *вѣдоушю* (ЧНЗ, 135 зв.), *вѣдоушѣ* (ЧНЗ, 12 зв., 52, 71, 81, 85 зв., 87 зв. — двічі, 101 і т.д.), *вѣдоушѣ* (ЧНЗ, 123), *вѣдоушити* (ЧНЗ, 128), *вѣдоушити* (ЧНЗ, 118), *вѣды* (ЧНЗ, 99 зв.), *вѣды* (ЧНЗ, 45), *вѣдѣ* (ЧНЗ, 80, 129 зв. — двічі); *противѡсѧ* (ЧНЗ, 105, 134 зв.), *противѡшимъсѧ* (ЧНЗ, 143 зв.), *противѡшитесѧ* (ЧНЗ, 68), *противѡшитисѧ* (ЧНЗ, 84), *противѡшитижесѧ* (ЧНЗ, 68, 105 зв.), *противѡшитимъжесѧ* (ЧНЗ, 84), *противѡшитагѧсѧ* (ЧНЗ, 139 зв.), *съ противѡшитимисѧ* (ЧНЗ, 93). У згаданих формах на українському ґрунті відбулося переміщення наголосу на формотворчий суфікс, очевидно, під впливом форм І ос. теп. часу. Такий наголос був характерним для багатьох активних дієприкметників теп. часу староукраїнської доби. Підтвердження цьому фактові ми знайшли в «Граматиці» М. Смотрицького та у виданнях Апостола XVII ст.: *чудѡцагѡсѧ* (Гр. См., 74), *мерзѡцагѡсѧ* (Гр. См., 74 зв.), *боѡцагѡсѧ* (Гр. См., 74 зв.), *страшаѡцагѡсѧ* (Гр. См., 74 зв.); *вѣдѡшѣ* (Л. Сл., 76 зв.; К., 73), *готовѡшѣ* (Л. Сл., 33; К., 30 зв.), *противѡшитихъсѧ* (Л. Сл., 162 зв., 159 зв.).

Досліджуючи наголос Службника 1604 р., І. Огієнко зазначає, що в ряді активних дієприкметників акцентованим виступає суфікс *-ашт-* (*-ашт-*): *помнѡшѣ*, *приносѡшѣ*, *любѡшѣ*, *хвалѡшѣ*, *ловѡшитихъ*, *любѡшитихъ*, *помнѡшитихъ*, *правѡшитихъ*, *слоужѡшитихъ*, *хвалѡшитихъ*, *любѡшитимъ*, *служѡшитимъ* [10: 15]. Таку ж думку обстоює й З. Веселовська, яка говорить, що в цих формах у досліджуваному нами періоді вживаються давні суфіксальні наголоси, які тепер змінені під впливом форм теперішнього часу: *любѡчий* (Рад., 26), *любѡчи* (Т. З., 104), *терпѡчий* (Зиз. Л., 74, Бер., 35), *родѡчий* (Бер., 29) [3: 117].

Помітно випадає з цього ряду дієприкметник з акцентними відмінностями II типу *правѡшту*, який у львівській пам'ятці зберігає первісну праслов'янську кореневу акцентуацію. У пізніших виданнях Апостола немає однастайності щодо наголошення цієї форми: в Апостолі М. Сльозки зафіксовано акцентований суфікс, а в київському виданні — корінь: *правѡшту* (Л. Сл., 174), *правѡшту* (К., 171 зв.). Таке ж вагання наголосу спостерігається у Стрятинському службнику: *правѡшитихъ* (Служ. стр., 325), *правѡшѣ* (Служ. стр., 167, 324, 328), *правѡшитихъ* (Служ. стр., 325).

Отже, суфіксальна акцентуація аналізованих словоформ з відмінностями I типу засвідчує природний староукраїнський наголос, що в подальшому в українській мові був замінений первісним кореневим у зв'язку з вирівнюванням акцентуації в межах цілого класу слів — дієприкметників. Кореневий наголос форми з відмінностями II типу, певно, відбиває варіативний «живий» наголос, який водночас, мабуть, відображає церковнослов'янську акцентну традицію.

Іншу групу дієприкметників з акцентними розбіжностями становлять форми теп. часу, утворені від основ дієслів І дієвідміни на *-ти, -ати, -овати* за допомогою суфікса *-ушт-* (*-юшт-*), які ми також умовно поділяємо на два типи: І тип акцентних відмінностей становлять форми *избыточьсѣтвуютѣ* (коротка форма, наз. мн. чол. р. з наголосом на дієслівному суфіксі у львівській пам'ятці та кореневим — у московській), *идуштеи* (повна форма, наз. одн. чол. р. з наголосом на формотворчому дієприкметниковому суфіксі у львівському виданні та флексійним — у московському) та ІІ тип — *послушаюштимъ* (з кореневим наголосом у львівському Апостолі та наголосом на дієслівному суфіксі в московському).

Первісна акцентуація встановлюється лише для дієприкметника *идуштеи*, який у праслов'янській мові належав до окситонованої а.п.: *jъtì, *j'ъdetъ [2: IV 463-464; 14: 115; 5: 208; 1: 165; 8: 136; 11: 168]. Відповідно для форми активного дієприкметника теп. часу був притаманний суфіксальний наголос (для наз. одн. чол. р. — флексійний): *jъdŭ, наз. мн. *jъdŏtje. У староукраїнських пам'ятках, зокрема в «Граматиці» Смотрицького, дієприкметники цього типу послідовно наголошуються за таким правилом: якщо форму утворено від дієслова з основою на приголосний (тобто основа дієслова характеризується нульовим суфіксом, який, якщо мав би матеріальне вираження, на нашу думку, обов'язково був би наголошеним), то акцент припадає на дієприкметниковий суфікс; якщо від дієслова з основою на голосний, то дієприкметник має також суфіксальну акцентуацію, тільки наголошується суфікс формотвірної дієслівної основи: *оудивляющагѡ* (Гр. См., 74), *похваляющагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *поношающагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *презирающагѡ* (Гр. См., 74), *понужающагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *желаяющагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *повелѣваяющагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *зовущагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *тѣтзываяющагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *нападающагѡ* (Гр. См., 74 зв.); винятки — *оуказующегѡ* (Гр. См., 74), *плачущегѡ* (Гр. См., 74), *радующагѡ* (Гр. См., 74 зв.), які вжиті з первісним кореневим наголосом. Крім того, суфіксальна акцентуація дієприкметників з акцентними відмінностями І типу підтверджується українськими виданнями Апостола XVII ст.: *избыточьсѣтвуютѣ* (Л. Сл., 155 зв.; К., 151 зв.), *идуштеи* (Л. Сл., 37; К., 34 зв.).

Інше, кореневе, наголошення має дієприкметник з акцентними відмінностями ІІ типу *послушаюштимъ*, який продовжує давньоруську акцентну традицію: *послушаша*, *послоушаша* (ЧНЗ, 42 зв., 92 зв.), *послушала* (ЧНЗ, 36 зв.), *послоушавшимъ* (ЧНЗ, 134 зв.). Однак українські видання Апостола XVII ст. відображають подвійний наголос — в Апостолі М. Сльозки властивий більшості тогочасних дієприкметників суфіксальний наголос, а в київському стародруці — кореневий: *послушаюштимъ* (Л. Сл., 167, 195 зв.) і *послушашаюштимъ* (К., 164, 192 зв.).

Отже, староукраїнська акцентуація для більшості аналізованих словоформ є суфіксальною (з наголосом на дієслівному суфіксі осно-

ви, а якщо дієприкметник утворений від дієслова на приголосний — на формотворчому дієприкметниковому суфіксі), хоч трапляються випадки й кореневого наголошення, яке відбиває, очевидно, давньоруську традицію. Причому останній тип наголосу можна вважати й «живим» староукраїнським, що відображає староукраїнську вимову, тільки перевага йому надавалася в південно-східних говорах, а суфіксальний наголос більше властивий південно-західним говорах.

Ряд дієприкметників з акцентними відмінностями утворено від дієслів з суфіксом основи **-ѣ, -а, -и** за допомогою формотворчого афікса **-в-** або **-вш-**: *видѣвъ, наоучивъ, обѣтовавшаго, оживъ же, пребывъ, презоривши, призвавъ, продавъ, събравъ, съдѣавшего, оугодивъ, оусумнѣвъсѧ*. Тут же подаємо аналіз форми теп. часу *видѧ*, а також форми пасиву мин. ч. *призваномъ, продана, събрани*, що співвідносні з відповідними активними дієприкметниками мин. ч.

Дієприкметник *видѣвъ* двічі вжито в досліджуваних пам'ятках у формі мин. часу (короткий у наз. одн. і мн. чол. р.) з суфіксальним наголосом у львівському виданні та кореневим наголосом — у московському; один раз у формі теп. часу (короткий у наз. одн. чол. р.) з наголосом на флексії у львівському виданні та кореневим наголосом у московському. Аналізована лексема у праслов'янській мові належала до баритонованої а.п.: *v'iděti, *v'idīti [2: IV 14, 170, 534; 2 V: 253; 14: 108, 113; 1: 153; 9: 46; 8: 133; 7: 90, 232; 11: 163], відповідно похідні дієприкметники також характеризувалися кореневим наголосом: *v'idę; *v'idjъ, наз. мн. *v'idjъše, пізніші форми, що виникли під впливом інфінітива, — *v'iděvъ, наз. мн. *v'iděvъše. Послідовно первісна праслов'янська акцентуація простежується в московському виданні Апостола, у давньоруській пам'ятці — Чудівському Новому Завіті, щоправда, з деякими ваганнями вбік суфіксального або флексійного наголосу: *видѧ* (ЧНЗ, 29 зв., 62 зв., 64, 67, 130 зв., 147 зв.), *видѧ* (ЧНЗ, 20 зв., 46), *видѧи* (ЧНЗ, 44 зв.), *видѧитє* (ЧНЗ, 60 зв., 80, 117 зв., 156 зв.), *видѧитє* (ЧНЗ, 18, 30 зв., 159), *видѧитє* (ЧНЗ, 8), *видѧита* (ЧНЗ, 9 зв.), *видѧитю* (ЧНЗ, 70 зв.), *видѧити* (ЧНЗ, 46 зв. — двічі), *видѧити* (ЧНЗ, 32 зв.), *видѣвъ* (ЧНЗ, 62 зв., 68, 70, 128), *видѣв* (ЧНЗ, 93), *видѣвши* (ЧНЗ, 26, 64 зв., 122 зв.), *видѣвше* (ЧНЗ, 52, 68, 70, 74 зв.). В українських виданнях Апостола з цього приводу немає однастайності: у пам'ятці, виданій М. Сльозкою у Львові, відбито той самий наголос, що й в Апостолі І. Федорова: *видѣвъ* (Л. Сл., 7), *видѣвше* (Л., 202), *не видѧ* (Л., 37 зв.), а в київському виданні — кореневий наголос: *видѣвъ* (К., 4 зв.), *видѣвъ* (К., 199 зв.), *не видѧ* (К., 34). З наведеного матеріалу бачимо, що в давньоруській мові для аналізованої лексеми та її словоформ була притаманна потрібна акцентуація (зі значною перевагою кореневого наголосу); у подальшому на ґрунті строросійської мови відбулося вирівнювання наголосу на корені в межах дієприкметникових словоформ, які за походженням є баритонованими. В українській мові досліджуваного періоду спостерігається вагання між первісною кореневою і новою суфіксальною акцентуацією, причому перший акцентний тип був характерний для південно-східних

говорів, а другий — для південно-західних. Очевидно, кореневий наголос свідчить про церковнослов'янську акцентну традицію, яка була характерна для живого російського мовлення та збережена сучасною російською літературною мовою.

Окремої уваги заслуговує акцентуація форми короткого активно-го дієприкметника теп. ч. у наз. одн. чол. р. з кінцевим наголосом у львівському виданні: *не видѧ*. Такий тип наголошення був властивий багатьом двоскладовим словоформам зазначеного типу в староукраїнських пам'ятках: *не видѧ́* (Л., 17 зв., 24 зв.), *стоѧ́* (Служ. Стр., 99, 246), *просѧ́* (Служ. Стр., 189), *носѧ́* (Служ. Стр., 172) тощо. Якщо форма мала три або більше склади, наголошувався суфікс формотвірної дієслівної основи: *даруѧ́* (Служ. Стр., 63, 82), *дѣйствиѧ́* (Служ. Стр., 264), *прѣвенствуѧ́* (Служ. Стр., 56), *показуѧ́* (Служ. Стр., 85, 88, 187, 374) і т.д.

У решті активних дієприкметників мин. часу спостерігаємо певні закономірності в акцентних відмінностях, відповідно до яких і подаємо їх аналіз.

Акцентні відмінності I типу представляють дієприкметники з суфіксальним наголосом у львівському виданні та префіксальним — у московському: *наоучивѣ*, *призвавѣ* (*призваномѣ*), *сѣбравѣ* (*сѣбрани*), *оугодивѣ*, які вжито в короткій формі наз. одн. чол. р., крім пасивних дієприкметників мин. ч.: *призваномѣ* — короткий в ор. одн. чол. р. та *сѣбрани* — короткий у наз. мн. чол. р. Зазначені форми походять від дієслів на *-iti, *-ati, для яких можна встановити праслов'янську акцентуацію. При реконструкції первісного наголосу ми керуємося правилом Станга — Дибо — Скляренка, згідно з яким «у праслов'янській мові префіксальним дієсловам, на відміну від префіксальних імен, не був властивий нерухомий наголос на префіксі: префіксальні дієслова в усіх формах (крім баритонованих форм з рухомою а.п.) мали такий самий наголос (кореневий, суфіксальний, флексійний), як і відповідні безпрефіксні дієслова» [14: 110; 4: 10; 11: 317 — 318]. Це ж правило використовуємо й при реконструкції акцентуації дієприкметникових форм з акцентними відмінностями III — IV типів (для форм II типу не встановлено праслов'янської акцентуації інфінітива та презенса).

Дієслово *ūciti, *ūcītъ у праслов'янській мові належало до рухомої а.п. [14: 109, 113; 5: 259; 1: 129; 8: 139; 11: 162]; похідний дієприкметник характеризувався початковим наголосом у наз. одн. чол. р. — *ūcь, *pāūcь, але під впливом форми інфінітива набув суфіксальної акцентуації — *ūcivъ, *pāūcivъ*. У давньоруській та староукраїнській мовах форми дієприкметників теп. і мин. ч. активу й пасиву також мають наголос на дієслівному суфіксі: *наоучивѣше* (ЧНЗ, 68 зв.). Послідовно відображають суфіксальну акцентуацію й українські видання Апостола XVII ст.: *наоучивѣ* (Л. Сл., 146 зв.; К., 144).

Рухома а.п. у праслов'янській мові була властива й дієслову *zъvati, *zovetъ* [14: 109; 5: 204, 212, 213, 236; 1: 168; 9: 53; 8: 139; 11: 176],

а для похідних дієприкметників був характерний початковий наголос: *zъvavъ, *zъvāpъ [5: 213], *grīzъvavъ, *grīzъvāpъ. У давньоруській мові наголос перемістився на суфікс, що послідовно в аналізованій лексемі відображено в Чудівському Новому Завіті (крім короткого дієприкметника у формі зн. одн. жін. р.): *призв́авъ* (ЧНЗ, 161 зв.), *призв́авъи* (ЧНЗ, 83 зв.), *призв́авшаго* (ЧНЗ, 84, 84 зв., 138 зв.), *призв́авше* (60 зв., 62 — двічі), *призваноу* (ЧНЗ, 76). В українських пам'ятках ці форми відзначаються суфіксальною акцентуацією: *призв́авъ* (Л. Сл., 24; К., 21 зв.), *призв́аномъ* (Л. Сл., 65 зв.; К., 62 зв.).

До рухомої а.п. у праслов'янській мові належало також дієслово *bьrati, *beretъ [2: IV 366; 5: 204, 236; 1: 168; 8: 139], а похідні дієприкметники отримували початкову акцентуацію: *bьravъ, *bьrāpъ [11: 170], *sьbьravъ, *sьbьrāpъ. У давньоруській пам'ятці та в українських виданнях Апостола первісне початкове наголошення аналізованих слів не збереглося: у зв'язку із занепадом кореневого редукованого в слабкій позиції наголос у безпрефіксних формах перемістився на суфіксальний *-a-*, згодом це сталося і в префіксальних формах (під впливом безпрефіксних): *собр́авше* (ЧНЗ, 68 зв., 69 зв., 72), *собр́авшимъсѧ* (ЧНЗ, 33 зв., 110), *собр́анымъ* (ЧНЗ, 73), але *собрани* (ЧНЗ, 66 зв.), *собраны* (ЧНЗ, 157 зв.); *сзбра́въ* (Л. Сл., 17; К., 15 зв.), *сзбрани* (Л. Сл., 17 зв.; К., 16).

Також до рухомої а.п. у праслов'янській мові належало дієслово *goditi, *goditъ [1: 90; 8: 139; 11: 160], похідний дієприкметник у наз. одн. чол. р. мав початковий наголос, як і його префіксальне утворення — *gòdĭjъ, *ùgodĭjъ, але під впливом форми інфінітива набув суфіксальної акцентуації — *godìvъ, *ùgodìvъ, пор.: *оугодити* (ЧНЗ, 103), *угодівши* (ЧНЗ, 19), *оугодівши* (ЧНЗ, 133). Суфіксальну акцентуацію засвідчує і староукраїнська мова, у пам'ятках якої активний дієприкметник мин. ч. зберігає акцентуацію формотвірної інфінітивної основи: інф. — *оугодити* (Бер., 264), дієприкметники — *оугодівъ* (Л. Сл., 202; К., 199 зв.).

Отже, дієприкметникові форми з акцентними відмінностями I типу у двох випадках із чотирьох втратили праслов'янську акцентуацію, змінивши її з початкової на суфіксальну.

Отриманий на ґрунті староукраїнської мови суфіксальний наголос засвідчений різними тогочасними пам'ятками, що дає підстави вважати, що саме такий тип акцентуації відображав природну українську вимову XVI — XVII ст.; префіксальний акцент, зафіксований у московському виданні Апостола, є свідченням староросійської традиції перенесення наголосу на прийменники та префікси, що, можливо, відбиває староросійську церковну акцентну вимову.

Дієприкметники з акцентними відмінностями II типу (суфіксальний наголос у львівській пам'ятці та кореневий — у московській) виявлено такі: *обѣтовавшаго* (повний у род. одн. чол. р.), *презоривши* (короткий у наз. одн. жін. р.), *сѣдѣавшего* (повний у род. одн. чол. р.).

Форма *обѣтовавшаго*, як і спільнокореневі іменник та аорист, що теж виступають із наголошенням *-a-*, у староукраїнських пам'ятках по-

слідовно зберігають суфіксальний наголос не тільки в межах окремих словозмінних парадигм, а навіть у парадигмі словотвірній. До того ж, суфіксальну акцентуацію дієприкметників мин. ч. підтверджують інші староукраїнські пам'ятки: *обѣтованное* (Служ. Стр., 537), *обѣтовавшаго* (Л. Сл., 201 зв., К., 198 зв.).

Суфіксальну акцентуацію дієприкметника *презоривши* відбивають як давньоруські, так і староукраїнські пам'ятки: *презоріви* (ЧНЗ, 80, 99 зв., 139 зв.), *презорівымъ* (ЧНЗ, 82 зв.), *презорівыи* (ЧНЗ, 26); *презорівъ* (Бер., 179), *презорівши* (Л. Сл., 36 зв.; К., 33 зв.).

Приблизно така ж картина спостерігається й у випадку з акцентуацією форми *сѣдѣвшего*. Щоправда, у Чудівському Новому Завіті з суфіксальним наголосом трапляються лише іменники віддієслівного походження: *по дѣланью* (ЧНЗ, 128 зв.), *дѣланью* (ЧНЗ, 128 зв.), *дѣланью* (ЧНЗ, 128 зв.), але якщо взяти до уваги, що похідні іменники такого словотвірного типу (як і дієприкметники, утворені від тих же інфінітивних основ) мають однакову акцентуацію, то з великою ймовірністю можна припустити, що і в давньоруській, і в староукраїнській мовах активні форми мин. ч. також мали наголос на суфіксі. Крім того, українські видання Апостола аналізовану словоформу засвідчують з акцентуацією на цій же морфемі: *сѣдѣвшего* (Л. Сл., 98 зв.; К., 96).

Отже, як і для більшості інших дієприкметників, форми з акцентними відмінностями II типу в староукраїнській мові засвідчують суфіксальний наголос, який відображає «живу» тогочасну вимову львів'ян. Цікавою ознакою українського наголосу, на думку І. Огієнка, є те, що дієслівні форми на *-ова-*, *-а-*, *-и-* мають постійний наголос на цих суфіксах [10: 14 – 15].

До дієприкметників з акцентними відмінностями III типу з кореневим наголосом у львівському Апостолі та префіксальним — у московському належать такі: *оживъ же*, *пребывъ* (двічі), *продавъ*.

Дієслово *ž'iti, *živěť праслов'янській мові належало до рухомої а.п. [14: 109; 5: 204, 234, 237; 1: 166; 8: 139; 11: 170], відповідно похідний активний дієприкметник мин. ч. також мав первісний початковий наголос: *živъ, *oživъ. Безпрефіксна форма у давньоруській мові характеризується початковою акцентуацією: *живши* (ЧНЗ, 27), а префіксальні утворення мають префіксальний наголос: *поживъ*, *оживъ*, *изживъ* [5: 215]. В українській мові наголос у префіксальних утвореннях дієприкметника перемістився на корінь, що сталося під впливом безпрефіксних форм. З кореневим акцентом зазначену словоформу засвідчено в українських виданнях Апостола: *ожи́въ же* (Л. Сл., 47; К., 44 зв.). У російській пам'ятці префіксальна акцентуація відбиває церковнослов'янську вимову.

Атематичні дієслова *b'ytī, *jěsmь [2: V 286; 14: 128; 5: 234, 236; 8: 139; 11: 150-151], *d'ati, *dāmь [2 V: 286; 14: 126-127; 13: 320; 5: 236; 8: 139; 11: 150 – 151] у праслов'янській мові мали рухому а.п. Безпрефіксні дієприкметники *bŭvъ, *dāvъ, *dāpъ [11: 152], як і похідні від них, характеризувалися початковою акцентуацією: *pŕěbŭvъ, *pŕōdāvъ, *pŕōdāpъ.

На відміну від попереднього дієслова, зазначені форми не зберігають первісний префіксальний акцент у давньоруській мові: *прєбѣѡша* (ЧНЗ, 92), *прєбѣѡше* (ЧНЗ, 73); *проданѣ* (ЧНЗ, 102 зв.), *проданоѡ* (ЧНЗ, 61), хоча наголошення на префіксі було можливим не тільки в староросійській, а й в давньоросійській мові [5: 215-216, 12: 10 – 11; 10: 29 – 31]. Відповідно з кореневим наголосом подані ці дієприкметники і в українських виданнях Апостола XVII ст.: *прєбѣѡѡ* (Л. Сл. 77 зв.; К., 75), *продавѡ* (Л. Сл., 32; К., 29 зв.). Безпрефіксні дієприкметники від дієслова *быти* у староукраїнських пам'ятках зафіксовані з кореневою акцентуацією: *бѣѡѡи*, *бѣѡѡиѡ* (Гр. См., 49 зв.), *бѣѡѡи* (Гр. Зиз., 85).

Отже, аналізовані префіксальні дієприкметники, утворені від дієслівних форм з нульовим суфіксом основи, об'єктивно відбивають реальний староукраїнський наголос.

Окремо аналізуємо коротку форму пасив. дієприкметника мин. ч. у наз. одн. жін. р. *продана* з флексійним наголосом у львівській пам'ятці та кореневим — у московській. Наголос на закінченні в українському виданні Апостола — це збереження праслов'янського акцентування коротких форм одн. жін. р. (псл. *dāna, *prodāna), численні приклади чого знаходимо в Чудівському Новому Завіті, зокрема й аналізовану лексему: *предана* (ЧНЗ, 7 зв., 32 зв.), а також у багатьох староросійських пам'ятках: *отдана* (Улож., 24 зв., Вед. 1703, 20), *предана* (Бурц., 44), *продана* (Улож., 224 зв.). У староукраїнській мові відповідні пасивні короткі дієприкметники жін. р. одн. отримали кореневий наголос, що сталося під впливом форм чол. та сер. р. (псл. *dānъ, *dāno), а тому в тогочасних українських пам'ятках характеризуються кореневим наголосом: *отдано* (Бер. В., 66; Гал., 151), *подано* (Бар., 22 зв.), *подано* (Кл. Остр., 209; Зиз. С., 198; К. Тр., 125), *предано* (Бар., 36 зв.), що свідчить про вирівнювання наголосу в межах словозмінної парадигми та поступовою уніфікацією для всього зазначеного класу слів.

Акцентні відмінності IV типу представлені одним дієприкметником з постфіксальним наголосом у львівському виданні та суфіксальним — у московському: *оусумнѣѡѡсѡ*.

Такий тип акцентуації не був властивим ані давньоруській, ані староукраїнській мові. В інших українських пам'ятках ми не знаходимо жодного прикладу дієслівної форми з акцентованим постфіксом *-сѡ*, зокрема й у виданнях Апостола XVII ст.: *оусумнѣѡѡсѡ* (Бер., 274), *сумноѡсѡ* (Бер., 274), *оусумнѣѡѡсѡ* (Л. Сл., 24 зв.; К., 21 зв.). Очевидно, слід визнати таку акцентуацію суто помилковою (варто очікувати в цій формі суфіксального наголосу на *-ѣ*), постановка акцентного знака у львівській пам'ятці 1564 р. зумовлена механічною стратегією; тогочасну акцентну традицію відображає московське видання.

Наведений аналіз акцентних відмінностей активних дієприкметників у львівському та московському виданнях Апостола дозволяє зробити такі висновки.

Більшість аналізованих словоформ з акцентними відмінностями, зафіксованими у львівському виданні, відображають староукраїнський

«живий» наголос. Це означає, що видавці орієнтувалися на прямофонетичну стратегію постановки акцентних знаків, сутність якої полягає в тому, що позначення наголосу відбиває реальну вимову.

В окремих випадках постановка знака наголосу у львівському тексті Апостола зумовлена нормоорієнтованою стратегією, тобто реальний наголос міг відрізнятись від позначеного, що було зумовлено тогочасною церковнослов'янською акцентною традицією.

Значно рідше трапляються випадки акцентних відмінностей, коли постановка знака наголосу у львівській пам'ятці зумовлена механічною стратегією, тобто є помилковою або відбиває «чужий» (південнослов'янський чи староросійський) наголос.

Для значної кількості досліджуваних форм встановлено первісну акцентуацію, яка здебільшого була втрачена староукраїнськими дієприкметниками. Лише колишні баритоновані форми послідовно зберігають праслов'янський наголос.

У частині слів спостерігається тенденція вирівнювання наголосу за кореневою морфемою, що має послідовне відбиття в сучасній українській літературній мові; інша частина вирізняється не менш яскравою ознакою: переважають староукраїнські активні дієприкметники з суфіксальною акцентуацією, що, певно, є відбиттям тогочасної реальної вимови.

Усе вищевикладене свідчить про системну роботу друкарів над наголосом як над однією з найважливіших ознак стародрукованих книжок. А зміна акценту в абсолютно ідентичних за змістом текстах об'єктивно відображає справжній стан тогочасної вимови, а не помилку чи друкарську похибку. Вагання наголосу (подвійна, іноді навіть потрійна акцентуація) може свідчити про активні процеси в системі наголошення тих чи тих форм як певний шлях еволюціонування акцентного субрівня обох мов, а акцентні розбіжності переконливо доводять суттєві відмінності та певну автономність староукраїнської та староросійської систем наголошення слів.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ (ПАМ'ЯТКИ, СЛОВНИКИ, ГРАМАТИКИ)

Адельфотес. Граматика. — Львів, 1591 (стародрук).

Бар. — Баранович Л. Трубы словес проповѣдных. — К., 1674 (стародрук).

Бер. — Берында П. Лексікон славеноросскій, и имен тлькованіе. — К., 1627 / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961 (стародрук, перевид. фотомех. способом). — 272 с.

Бер. В. — Беринда П. Різдваїні вірші, 1616 // Резанов В. Драма українська. — К., 1926. — С. 55–70.

Бурц. — Бурцов В. Евангелие учительное. — М., 1639 (стародрук).

Вед. — Вѣдомости времени Петра Великого. — Спб., 1703. — 103 с.

Гал. — Гаялтовскій І. Ключ разумѣнія. — К., 1659 (стародрук).

Гр. Зиз. — Зізаний Л. Граматіка словенска. — Вилно, 1596 / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1980 (стародрук, факсим. вид.) — 235 с.

Гр. См. — Смотрскій М. Граматіки славенскія правилное синтагма. — Євє, 1619 / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1979 (стародрук, факсим. вид.).

Зиз. Л. Зізаний Л. Лексис, 1596 // Лексис Лаврентія Зізанія: Синоніма славеноросская / Підгот. текстів і вступ. статті В.В. Німчука. — К., 1964 (стародрук, перевид. фотомех. способом). — 246 с.

- Зиз. С. Зизаний С. Казанье св. Кирилла. — Вильно, 1596 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Л., 1906. — Т. 5. — С. 1–245.
К. — Апостол. — К., 1630 (стародрук).
Кл. Остр. — Незвісний твір Клирика Острозького. — Острог, 1599 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Л., 1906. — Т. V. — С. 201–229.
К. Тр. — Транквилион-Ставровецкий К. Перло многощнное. — Чернігів, 1646 (стародрук).
Л. — Апостол. — Львів, 1574 (стародрук).
Л. Сл. — Апостол. — Львів, 1639 (стародрук).
М. — Апостол. — М., 1564 (стародрук).
Рад. — Радивилівський А. Огородок Маріи богородицы. — К., 1676 (стародрук).
Служ Стр. — Службеник. — Стратин, 1604 (стародрук).
Т. З. — Земка Т. // Отроковський В.М. Тарасий Земка, южнорусский литературный деятель XVII ст. — Пг., 1921. — С. 81–119.
Улож. — Уложеніе царя Алексея Михайловича. — М., 1649 (стародрук).
ЧНЗ — Чудівський Новий Завіт, 1355 / Огієнко І. Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 року: Записки чина св. Василя Великого. — Львів, 1937. — 102 с.

СКОРОЧЕННЯ ТЕРМІНІВ, ПОНЯТЬ

- а. п. — акцентна парадигма
відм. — відмінок
дав. — давальний відмінок
др. — давньоруська мова
жін. р. — жіночий рід
зв. — зворотний бік аркуша
зн. — знахідний відмінок
інф. — інфінітив
мин. ч. — минулий час
мн. — множина
наз. — називний відмінок
одн. — однина
ор. — орудний відмінок
ос. — особа
род. — родовий відмінок
сер. р. — середній рід
теп. ч. — теперішній час
чол. р. — чоловічий рід

1. Булатова Р.В. Старосербская глагольная акцентуация. — М.: Наука, 1975. — С. 84. — 281 с.
2. Булаховський Л.А. Вибрані праці: У 5 тт. — К.: Наук. думка, 1975–1983.
3. Веселовська З.М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII ст.). — Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1970. — 163 с.
4. Дыбо В.А. О реконструкции ударения в праславянском глаголе // Вопр. слав. языкознания. — М., 1962. — Вып. 6. — С. 3–27.
5. Дыбо В.А. Славянская акцентология: Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском. — М.: Наука, 1981. — 272 с.
7. Дыбо В.А., Замятина Г.И., Николаев С.Л. Основы славянской акцентологии. — М.: Наука, 1990. — 366 с.
8. Зализняк А.А. От праславянской акцентуации к русской. — М.: Наука, 1985. — 428 с.
9. Колесов В.В. Ударение в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и памятники древнерусской литературы. — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. — С. 23–76 (Тр. Отд. древнерус. лит. Ин-та рус. лит. АН СССР. — Т. 31).
10. Огієнко І. Український наголос на початку XVII-го віку // Записки чина св. Василя Великого. — Жовква, 1926. — Т. II. Вип. 1–2. — С. 1–29.

11. Склярєнко В.Г. Праслов'янська акцентологія. — К.: Укр. книга, 1998. — 342 с.
12. Стенсланд Л. Русская акцентография: Правила и тенденции в употреблении надстрочных знаков в русских рукописях, преимущественно XV и XVI веков. — Лунд, 1997. — 104 с. (Slavica Lundensia, 17).
13. Kiparsky V. Der Wortakzent der russischen Schriftsprache. — Heidelberg: Carl Winter. Universitätsverl., 1962. — 296 S.
14. Stang Ch. S. Slavonic accentuation. — Oslo ect.: Universitets-forl., 1965. — P. 73–194 p.

Sergiy Ponomarenko (Mykolajiv)

ACCENTUAL VARIANCES IN ACTIVE PARTICIPLES OF THE PRESENT AND PAST TENSES OF THE LVIV EDITION OF APOSTOL DATED 1574 COMPARED WITH THE MOSCOW EDITION DATED 1564

The article covers accentual variances in active participles of the present and past tenses, it specifies stress tendencies of the analyzed allologs of the Lviv edition of Apostol via application of the data gathered from other sources dated 14-17AD, dictionaries, and other editions of Apostol dated 17 AD, except for the Russian one; it was proved that in the majority of cases such accentual differences were not erroneous, per contra they demonstrated practical Ukrainian stress of the 16th century that differed from the Russian one.

Key words: active participles of the present tense, active participles of the past tense, strong and weak forms, emphasis, accentuation, accentual paradigm.

Ви не забули передплатити журнал “Українська мова” на 2012 рік?

На стор. 172 “Каталогу видань України 2012 рік”
(є у кожному поштовому відділенні)
ви знайдете
необхідні для передплати відомості

Індекс	Назва видання	Періодичність виходу на рік	Вартість передплати грн		
			3 міс.	6 міс.	12 міс.
23920	Українська мова (укр. англ.) ВАК видання для науковців, викладачів, студентів	4	26.43	52.86	105.72

УДК 37(477):929 Морачевський П.С.+002(477)(09)+81(470.23–25):929 Срезневський І.І.

Тетяна Котенко (м. Київ)

ЩО МОЖЕ БУТИ СВЯТІШЕ ДЛЯ СЕРЦЯ НАРОДУ, ЗА СЛОВО БОЖЕ РІДНОЮ МОВОЮ! *

**(Листи П.С. Морачевського до І.І. Срезневського
1862, 1864, 1874 рр.)**

У статті подано короткий огляд історії долі перекладів П.С. Морачевського Святого Письма українською мовою (1860–1865). Уперше представлено широкій громадськості листи П.С. Морачевського до І.І. Срезневського 1862, 1864 та 1874 рр., у яких ідеться про переклади українською мовою книг Святого Письма та спроби їх оприлюднення; роздуми перекладача про значення Божого слова, писаного рідною мовою, та корисність його праці для українського народу.

Ключові слова: листування П.С. Морачевського та І.І. Срезневського, Святе Письмо, переклад українською мовою.

Пилип Семенович Морачевський (1806–1879) [5; 7; 10; 14] увійшов в історію української культури як перший перекладач книг Нового Завіту та Псалтиря українською літературною мовою середини ХІХ ст. Його переклади і сьогодні залишаються одними з найкращих, проте доля їх сумна, вони так і не опубліковані й досі зберігаються в рукописах. Деякі їхні тексти ще не віднайдені чи взагалі втрачені.

П. Морачевський протягом 1860–1865 років переклав такі книги Святого Письма: Євангеліє (1860), Діяння святих апостолів (кінець 1861 — початок 1862), Послання святих апостолів (1862–1863, місце знаходження невідоме), Апокаліпсис (1864) та Псалтир (кінець 1864 — травень 1865). Перекладач працював над удосконаленням текстів, тому вони мали не одну редакцію перекладу, зокрема, Євангеліє — 1861 р. та 1864 р.; Діяння святих апостолів — 1864 р. [3].

---

* Переклад цитати з листа П.С. Морачевського до І.І. Срезневського від 18 грудня 1862 р. [2: арк. 24 зв.].

Розпочав П. Морачевський роботу над перекладом українською мовою євангельських текстів у 1860 році. 28 вересня того ж року переклади текстів Євангелій від Матвія та Івана були відправлені з листом до митрополита Петербурзького і Новгородського Ісидора з проханням оцінити його працю й благословити на продовження роботи над перекладами Євангелій від Марка та Луки й посприяти в опублікуванні Євангелія українською мовою. Але відповідь 14 жовтня 1860 р. була невтішною: митрополит передав думку Св. Синоду, висловивлену йому при приватному зверненні, про те, що ні переклад П.С. Морачевського, ні когось іншого не може бути дозволений до друку [5: 467–469]¹. Незважаючи на це, П.С. Морачевський завершив переклад Євангелій від Луки та від Марка і, маючи тверде переконання, що український православний народ повинен читати Біблію своєю мовою, в кінці 1861 р. надіслав, проте без будь-яких прохань, повний текст перекладу Євангелія до Відділення російської мови і словесності Імператорської академії наук [5: 459–479]. Отримавши схвальний відгук, П.С. Морачевський офіційно звернувся, через І.І. Срезневського² до Академії з проханням розглянути з наукового погляду його переклад Євангелія і допомогти в одержанні від Св. Синоду дозволу на його видання. Вже на засіданні Відділення 8 лютого 1862 р. було заслухано схвальну доповідь академіка І.І. Срезневського про працю П. Морачевського [1: арк. 4 зв. 6; 5: 472–475]. Тоді ж було вирішено надрукувати переклад Євангелія П.С. Морачевського в одному з видань Академії наук, а для цього направити рукопис Президенту академії з рецензією, яку мали скласти троє знавців української мови: академіки О.Х. Востоков, О.В. Нікитенко та І.І. Срезневський. Окремий відгук О.В. Нікитенка було зачитано на засіданні Відділення 24 лютого 1862 р. Пізніше, у спільній рецензії видатні вчені високо оцінили переклад П.С. Морачевського, розглянувши його у філологічному та морально-релігійному аспектах [1: арк. 2 зв.–3 зв.; 5: 475–476; 9: 71–73, дод. 7]. На цій підставі 27 лютого 1862 р. Відділення ухвалило направити праці П. Морачевського до Св. Синоду Російської православної Церкви для подальшого її розгляду з теологічних засад і проханням дозволу на видання Євангелія українською мовою [1: арк. 3 зв.; 5: 476–477]. Уже 16 березня 1862 р., за розпорядженням Президента Імператорської Академії наук, переклад Євангелія направлено до Св. Синоду, а 22 липня — зошит із виправленнями до тексту перекладача. 19 травня 1862 р. на засіданні Відділення розглядали надісланий П. Морачевським переклад Діянь Св. Апостолів. 24 листопада 1862 р. на засіданні Відділення зачитали надіслане керуючим справами Св. Синоду відношення. Хоча його зміст невідомий, але відмови в ньому не було, про що свідчить той факт, що на засіданні 15 грудня 1862 р. зачитували листа П. Морачевського, в

¹ Це ставлення Св. Синоду П.С. Морачевський прокоментував у листі до І.І. Срезневського від 25 січня 1862 р. [2: арк. 22–23].

² Там само у листі від 25 січня 1862 р. [2: арк. 21 зв. — 23 зв.].

якому він цікавився долею свого перекладу, і в зв'язку з цим прийнято рішення: просити Президента академії посприяти прискоренню справи у Св. Синоді, про що І.І. Срезневський особисто сповістив перекладача. П. Морачевський у листі до І.І. Срезневського від 18 грудня 1862 р. дякував йому за участь і підтримку в цій справі, завдяки чому знову взявся за переклад Послань Св. апостолів. Він також писав, що працює над новою роботою — за Старим Завітом укладає українською мовою «Священну Історію» в двох частинах для читання і науки українському народу, ретельно слідуючи за старозавітними текстами, що буде це та ж Біблія, тільки скорочена. Разом із листом автор надіслав і першу частину Священної Історії з проханням розглянути її, і, за позитивної рецензії, допомогти з виданням усього тексту, чорновий варіант якого вже був готовий. П. Морачевський знову звертався з проханням посприяти в отриманні дозволу для публікації його перекладів Євангелія та Діянь апостольських [2: арк. 23 зв.–26 зв.].

Незважаючи на схвальні відгуки вчених Імператорської академії наук, Св. Синод вагався з дозволом на друк Євангелія українською мовою, мабуть, у зв'язку з розгортанням антиукраїнських подій, пов'язаних із підготовкою Валуєвського циркуляра щодо друкування книг українською мовою [4: 50]. Потім, 18 липня 1863 р., з'явилося таємне розпорядження міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону друку будь-яких релігійних чи навчальних книг українською мовою. Згідно з цим обговорення питання про видання Нового Завіту у перекладі П.С. Морачевського було призупинене. Основною причиною появи Валуєвського циркуляру стало українське національно-культурне відродження кінця 50-х — початку 60-х рр. XIX ст., яке позначилося передусім набуттям українською мовою поліфункційності, виходом її у високу літературу, науку, законодавство, публіцистику і особливо — церкву. Україномовні переклади П.С. Морачевського безпосередньо стали поштовхом до появи цього циркуляру [11; 12; 13: 34].

3 січня 1864 р. Св. Синод видав наказ про заборону друкувати Євангеліє українською мовою в перекладі П.С. Морачевського. Рукописи перекладача повернули до Академії наук 27 січня 1864 р.

Після відмови Св. Синоду П.С. Морачевський 26 лютого 1864 р. надіслав листа до І.І. Срезневського, але, незважаючи на обставини, не полишив богоугодної й потрібної для українського народу справи й вислав із листом і переклад Апокаліпсиса, який називав поетично-релігійним твором, він був дуже задоволений своїм перекладом [2: арк. 26 – зв. 28]. На засіданні Відділення руської мови і словесності Імператорської академії наук 12 березня 1864 р. академік І.І. Срезневський зачитав цього листа, в якому П.С. Морачевський пропонував взяти на зберігання до Академії його не дозволений до друку переклад Нового Завіту, а також просив прислати йому повернутий Св. Синодом рукопис Євангелія й Діянь апостольських, обіцяючи надіслати взамін інший повний екземпляр перекладу Нового Завіту. Академія охоче на це погодилася [1: арк. 2–2 зв.]. 3 грудня 1864 р. П.С. Морачевський від-

правив до Академії текст нової редакції перекладу Нового Завіту з супровідним листом, де просив дати рецензію, що й було розглянуто на засіданні 7 січня 1865 р. А на засіданні 12 травня 1865 р. вже зачитували супровідного листа П.С. Морачевського до перекладу українською мовою Псалтиря, який він також просив розглянути й передати на зберігання до Академічної бібліотеки. Текст Псалтиря аналізував академік О.В. Нікитенко [1: арк. 2 зв.]. 20 травня 1865 р. Відділення російської мови і словесності Імператорської академії наук повідомило П.С. Морачевському, що надіслані ним переклади українською мовою двох книг Нового Завіту і Псалтиря отримані й передані на зберігання до академічної бібліотеки [8: арк. 1 зв.]³.

Передаючи свої переклади текстів Святого Письма до бібліотеки П. Морачевський мав надію, що їх колись видадуть і вони послужать українській духовній і просвітницькій справі. Але час спливав, і 1 серпня 1874 р. П.С. Морачевський, уже будучи в похилому віці, наважився звернутися з листом до І.І. Срезневського за порадою й проханням посприяти в придбанні Академією його авторського права на переклад Нового Завіту та Псалтиря у зв'язку з тим, що він хоче матеріально допомогти онукам і дочці (Анастасії), яка овдовіла й залишилася на його утриманні, оскільки його переклад Святого Письма зберігається в Академії не знаний українським народом і немає надії, що він буде виданий... [2: арк. 28–29].

Далі публікуємо тексти листів * П.С. Морачевського до І.І. Срезневського 1862, 1864 та 1874 рр., надіслані з м. Ніжина та с. Шняківка, Ніжинського повіту, за автентичними копіями, зробленими 1898 р. з оригіналів листів, наданих із сімейного архіву В.І. Срезневським, сином І.І. Срезневського. Оригінали листів, — долучені до “Выписок по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф.С. Морачевским”, — зберігаються у відділі рукописів Бібліотеки Російської Академії наук (БАН) (м. Санкт-Петербург), під шифром 26.2.364 [2].

Нежин 25 янв. 1862 г. [2: л. 21 об. –23 об.].

М. Г.⁴ Измаил Иванович!

Мысль о переводе Нового Завета на малорос. яз. несколько лет уже занимает меня.

Пока я был на службе, нельзя было и думать заняться приведением ее в исполнение; и уже вышедши в отставку, я принялся за нее с новым усердием, как за дело, давшее мне серьезное занятие и меня интересующее. Чтобы успокоить себя, что труд мой не будет напрасен, я первые опыты моего перевода Евангелия, в виде образца, представил в 1860 году

³ у 1901 р. їх включено до інвентарного опису рукописів, що зберігаються в бібліотеці [6].

⁴ М.Г. — милостивый государь (Ред.).

* Для зручності читання у нижченаведених листах закінчення слів на **-аго-** подано як **-ого-**, **-его-**; закінчення **-ея-** як **-еє-**; **-ія-** — як **-іє-**; **-ыя-** — як **-ые-**; **-ия-** — як **-іє-**; **-ья-** — як **-ія-**. Букву **і** передано як **и**; **ѣ** — як **е**, а наприкінці слів опущено; сполучення **-зс-** передано як **-сс-**. Слова, писані з великої літери, пунктуацію та скорочення слів збережено.

Митрополиту Исидору и просил благословения его на совершение этого труда. Ответ Митрополита несколько по (л. 21 об.) // колебал мою ревность. Он писал мне; удержать у себя рукопись: “По частном Советании с Св. Синодом, извещаю Вас, что перевод Евангелия на Малорос. яз., ваш или чей бы то ни было, к печатанию допущен быть не может”. Но при мысли о приближающемся тысячелетии России, памяти которой я хотел посвятить перевод мой, считая его вполне соответствующим этому знаменательному случаю, в уме моем мелькнула мысль возможности издания Малорос. Евангелия — и я с тем большею энергией опять за него принялся. И вот с помощью Божьей, окончил перевод Евангелия, и представил его в Вашу Академию, а теперь перевожу деяния Апостольские, которых 10 глав у меня вчерне уже готовы.

Столько лестный для меня прием Академиею моего труда до того ободрил меня, что даже если бы Академия Наук встретила препятствия к изданию (л. 22) // я буду с прежним же усердием продолжать мой перевод и представлю в Академию, если не для издания, так по крайней мере для хранения и для известности, что Новый Завет Христа Спасителя на Малорос. языке есть, хотя Малороссия не знает его и пользоваться им не может. Отчего мы не можем иметь Евангелие на своем языке, — я никак понять не могу — особливо теперь, при повсеместном распространении грамотности? Славянское и Русское Евангелие не скажу, что не понятны для нашего необразованного народа, хотя и это отчасти справедливо, и даже не только иногда в отношении простого народа, но такое ли бы действие на душу его произвело Евангелие на языке родном, совершенно понятном и ясном и для каждого безграмотного, языке, с которым сроднились, срослись и, так (л. 22 об.) // сказать слились с его плотью и кровью все его понятия, идеи, мысли, впечатления! Я смотрел на мой труд, как на дело полезное и богоугодное, что выразил даже после и в письме к Митрополиту, когда просил его возвратить мне представленные ему первые мои опыты перевода. Я сказал ему даже, что перевод Евангелия на Малор. яз. до того считаю делом богоугодным, что оставляю его детям моим, в знак моего благословения, которым буду просить им благословения у Бога. Вот отчего я столько утешен был, прочитав в отзыве ко мне Академии наук, что и высшее в России ученое общество также, как и я смотрит на мой труд, и приняло его с таким отрадным для меня сочувствием — чего особенно и добивался и за что с глубочайшим чувством признательности благодарю (л. 23) // Вас, Измаил Иванович, и всех членов Академии.

Мне кажется, что настоящий, столько важный для России, случай празднования ея тысячелетия весьма может благоприятствовать изданию моего перевода, если Академия Наук признает его достойным, и отрадно надеяться, что Академия своим влиянием устранит непостижимые для меня препятствия и найдет к тому средства. С этим я обращаюсь теперь в Ак. Н., представляя во всяком случае рукопись мою в полное ея распоряжение.

С иск[ренним почтением] Ф. Морачевский. (л. 23 об.)

Деревня Шнаковка, 18 дек. 1862 г. [2: л. 23 об. – 26 об.].

М. Г. Измаил Иванович!

Не умею выразить Вам моей сердечной благодарности за Ваше доброе участие в представленных мною в (л. 23 об.) // Академию переводов моих и в моем полуавторском положении. Получив письмо Ваше, я вновь ободрился, и готов продолжать перевод Посланий, к которому давно уже охладел было вовсе. Но теперь я принялся за новый почти подобный прежнему труд. Сижу над Библиею Ветхозаветною, и по ней составляю Священную Историю для чтения и науки нашему людови Украиньскому, на его же языке, не пропуская никаких сколько-нибудь интересных рассказов, и оставляя только излишние, часто встречающиеся в Библии повторения и родословия. Это будет у меня та же Библия, только сокращенная, потому что я большею частью держусь даже текста библейского. Две части — 1, от создания мира до исхода израильтян из Египта, и 2 — От Исхода до Царей — вчерне у меня совершенно готовы; а первая, как раз ко дню получения (л. 24) // Вашего письма, и набело списана, — и потому теперь же я отправляю ее в Вашу Академию, которую покорнейше прошу рассмотреть ее, и, если окажется годною, издать, о чем просил и прошу и за переводы мои Евангелия и Деяний Апостольских. Видите, я все берусь за такой труд, которого издание может быть затруднительно, а потому и обращаюсь в Академию, чтобы иметь ее посредницею между лицами затрудняющими и моими трудами, в чистоте, непорочности и пользе коих не один, как видно, я убежден. — Что может быть Святее для сердца народа, назидательнее для доброй его нравственности и полезнее для развития его ума, как слово Божье, на языке родном, совершенно понятном, с которым срослись и слились все его идеи, понятия, суждения и впечатления! И неужели издания таких книг у нас, в наше время цивилизации и прогресса, (л. 24 об.) // может еще встречать затруднения? В прошлом веке Преподобный Тихон Задонский имел благую мысль сам перевести Евангелие на Народный язык, считая это делом достойным своего подвижничества, богоугодным и полезным; а мы теперь, поднявшиеся так высоко против прошлого века всеми силами духовными и нравственными, чуждаемся таких изданий и даже восстаем против них, как против распространения какой-нибудь антихристианской ереси? Странно как то, чтобы не сказать — дико. Правительство хлопочет об улучшении быта народного, все умные головы заговорили и в журналах и в газетах о развитии и образовании народа: как же ему развиваться и образоваться, когда нет у него родных, понятных для него учебников и книг для чтения? Воскресные школы, сельские училища могут научить только гра (л. 25) // моте, т.е. читать с грехом пополам, да как-нибудь писать. Что же читать нашему письменному люду, когда под руками у него нет ни одной интересной книги? Неужели же русские повести и романы? И неужели эти повести и романы назидательнее и полезнее для ума и нравственности, чем слово Божье, в котором человек всегда найдет и ответ на свои чувства, и правело для всех случаев жизни и разрешение всех своих недоумений и утешение в своей скорби?

Непостижимо, чтоб издание слова Божья, вместо покровительства и сочувствия, встречали затруднения, как какие-нибудь вредные, убивающие нравственность народную, сочинения! Это ослепление, возмущающее душу!

Но к чему так жарко говорю и столько распространяюсь в этом перед Вами, (л. 25 об.) // достойнейший Измаил Иванович, который яснее меня понимаете и цените это дело? О прочих сочинениях моих, так как они почти вовсе неизвестны свету, и упоминать не к чему. Много у меня есть, даже томов рукописных и стихов и прозы, от суетливой скамьи студенческой или даже гимназической до покойного, безмятежного кресла отставного, или иначе, от русых кудрей до седых волос писанных для собственного своего какого-то внутреннего удовольствия, а не для света, в которых вся жизнь моя, как в светлом зеркале отразилась, и которые потому я и теперь перелистываю иногда не без сердечного трепета и увлечения; но это более по живым воспоминаниям моего минувшего, улетевшего, невозвратимого. Если я хлопочу теперь у Вас за издание представленных мною рукописей, то это собственно потому, что вполне сознаю пользу и важность их для нашего народа. (л. 26) //

Выписки из Евангелия Вам посылаю: вложены в мою рукопись. Из выбранного мною выбирайте любое. Когда донесение Ваше в Академию об моем Евангелии будет напечатано, то Вы меня очень обяжете, если и мне экземпляр пришлете.

Извините ради Бога за бумагу, на какой пишу к Вам: я живу теперь у зятя в деревне, в 40 верст. от города Не[жжина] (л. 26 об.).

Нежин 26 фев. 1864 г. [2: л. 26 об. –28].

М.Г. Измаил Иванович!

Погиб для меня трехгодичный труд мой, над которым я, с такою любовью, в поте лица моего, работал; но какой-то внутренний голос убеждает меня, что он не должен погибнуть для света, что настанет же время, когда он не встретит таких неожиданных и не постижимых препятствий. Сильно восстали (л. 26 об.) // против него, как против противозаконной и противурелигиозной моей затеи. Мог ли я ожидать, что такое истинно, казалось бы, христианское, доброе и полезное дело принесет мне не одобрение и сочувственный привет, а ничем не заслуженный мною укор и какие-то, Бог весть откуда взятые и ни на чем не основанные наветы? Я, впрочем, самим Архиереям отвечал, что в душе моей невольно шевелится при этом горькая мысль: такова участь Слова Божья в свете — от первого божественного нашего Учителя и Его Апостолов даже до днешнего дня.

Вот что я думаю теперь сделать, и в этом покорнейше прошу Вашего доброго совета. Так как Академия Наук почтила меня теплым сочувствием своим к моему труду, и тем ободрила меня на его продолжение, то ей готов я посвятить весь труд мой и пред (л. 27) // ставлю рукопись моего перевода всего Нового Завета, чтобы она хранилась в ней как библиографическая рукопись. Если Св. Синод воротил в Академию мой первый экземпляр Евангелия и Деяний Апостольских, то я

буду просить Академію возвратить его мне; а ей вышлю другой, значительно исправленный, полный экземпляр Нового Завета, который у меня совершенно уже окончен. Вы меня крайне обяжете, если потрудитесь сообщить мне Ваше мнение по этому случаю.

А чтобы показать Вам, как шло у меня дело мое до конца, мог приятно представить Вам, глубокоуважаемый мною Измаил Иванович, прилагаемый при сем экземпляр моего перевода Апокалипсиси [!]. Не знаю, как Вы его найдете; но я сам очень им доволен и люблюсь им в народной Малороссийской нашей речи, как поэтически-религиозным (л. 27 об.) // произведением. (л. 28)

С п[очтением] Ф. Морачевский.

д. Шнаковка, Нежинского уезда. 1 августа 1874 г. [2: л. 28–29].

М. Г. Измаил Иванович!

Много лет прошло с тех пор, как рукопись моя перевода Нового Завета, и Псалтыри на Малорос. яз. представлена мною в Академию и я имел удовольствие возобновить мое знакомство с Вами. И до этого времени моя рукопись хранится в Академии без всякого следа своего существования, и не предвидится никакой надежды, чтобы она когда-нибудь показалась на свет божий и сказала бы мне за все труды мои над нею: спасибо.

Митрополит Арсений, выслушав мои опровержения на его возражения против ней, сказал мне, наконец: “не вовремя Вы затеяли это дело (это было в 62 или 3 году)... Подождите... оно совершится, но только не теперь и не так еще скоро”... А (л. 28) // между тем время идет и я видимо начинаю дряхлеть, а вокруг меня сиротствующая семья, мои внуки, дети моей дочери — вдовы. О себе я не думаю, мне ничего не нужно: с моим пенсионом скромно, но безбедно можно прожить оставшиеся годы жизни, а сыновья мои на службе. Для тех сирот мне хотелось бы чем-нибудь быть полезным, пока я живу еще на свете. И потому нередко мне приходит на мысль: не купил ли бы кто-нибудь моей рукописи: т.е. права моей литературной собственности на нее, — что бы мне, при жизни моей, было по крайней мере известно, чем она может быть мне полезна. И конечно в этих случаях на первом плане моих мыслей мне представляется Ваша Академия. Чем дальше уходит время и силы мои более слабеют, тем чаще и неотступнее (л. 28 об.) // является в уме моем эта мысль. И я решаюсь, наконец, обратиться к Вам, глубокоуважаемый мною Измаил Иванович, как к человеку, принявшему и в первое время столько самого живого участия в моем деле. Не откажите мне и теперь в Вашем добром совете и участии.

С иск[ренним почтением] Ф. Морач[евский]. (л. 29) //

1. Выписки из протоколов заседаний Отделения Русского языка и Словесности Императорской Академии Наук (СПб) 1862–1865 гг. по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф.С. Морачевским, а также «Мнения Академии Наук о переводе Евангелия на украинский язык» и «Записки акад. Срезневского». —

- Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, архів В.П. Науменка, ф. II, № 3124. Копії. [Кін. XIX ст.]. — 6 арк.
2. Выписки по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф.С. Морачевским. 24. VIII. 1898 г. СПб. — Отдел рукописей Библиотеки Академии наук России (БАН), шифр 26.2.364. — 34 л.
  3. *Гнатенко Л. А, Котенко Т.І.* Переклади Пилипа Морачевського книг Нового Завіту та Псалтиря українською мовою середини XIX ст., збережені за оригіналами і списками у книгосховищах Росії та України // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 2007. — Вип. 12. — С. 154–177.
  4. *Миллер Алексей.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). — СПб.: Алетей, 2000. — 260 с.
  5. *Науменко В. Ф.* Морачевский и его литературная деятельность // Київська старина. — К., 1902. — Т. 79. — Ноябрь. — С. 171–186; — Декабрь. — С. 459–479.
  6. Охранная опись рукописного отделения Библиотеки Императорской Академии наук [Текст]. — Т. 1: Книги Священного писания. С приложением четырех таблиц снимков / [Сост. В. И. Срезневский]. — СПб., 1905. — 70 с., I–IV табл.
  7. *Пилип Морачевський.* Твори / Упоряд. текстів, авт. передм. та доповн. прим.: П. Хропко, Ф. Кейда. — К.: Логос, 2001. — 337 с.
  8. Письмо Я. Грота к Ф. Морачевскому, 20 мая 1865 г. // Письма Н. Плетнева и Я. Грота с Отделения Русского языка и Словесности Императорской Академии Наук (СПб) к Ф. Морачевскому. 1862, 1865 гг. — Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, архів В.П. Науменка, ф. II, № 3125. Копії. [Кін. XIX ст.]. — 1 арк.
  9. *Самойленко Г.В.* Пилип Морачевський — поет, драматург, перекладач. — Ніжин : ТОВ «Наука-сервіс», 1999. — 84 с.
  10. *Самойленко Г.В.* Пилип Семенович Морачевський (до 200-ліття від дня народження педагога і письменника). — Ніжин : Віддр. ПП Лисенко М. М., 2006. — 95 с.
  11. *Стародуб А.* До питання про вплив дискусії щодо доцільності видання українського перекладу Святого Письма на генезу Валуєвського циркуляру 1863 року // Тези виступів учасників Всеукраїнського “круглого столу” “Сарбейвські читання” (К., 30 січня 2003 року). — К., 2003. — С. 63–65.
  12. *Стародуб А.* Євангеліє та циркуляр. Переклад Четвероєвангелія Пилипа Морачевського як одна з причин появи Валуєвського циркуляру 1863 року // Високий Вал. — Чернігів, 4 вересня 2006. Інтернет видання: <http://www.sian.ua.info/index>. — Назва з екрану.
  13. *Стебницький П.* Очеркъ развития действующаго цензурнаго режима въ отношеніи малорусской письменности // Обь отмене стесненій малорусскаго печатнаго слова / Императорская Академія Наукъ. — СПб.: тип. Императорской Академіи Наукъ, 1905. — Прилож. I. — С. 29–45.
  14. *Шевелів Б.* «Чумаки» Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми // За століт: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. — Харків–К.: Держ. вид-во України, 1930. — Кн. 6. — С. 17–106.

Tetyana Kotenko (Kyiv)

WHAT CAN BE MORE SACRED FOR THE HEART OF A NATION
THAN THE WORD OF GOD SPOKEN IN THE MOTHER TONGUE!
(Letters of P.S. Morachevsky to I.I. Sreznevsky 1862, 1864, 1874 years)

This article presents the short review of creation and life story of the Ukrainian translations of the New Testament and Psalter by P.S. Morachevsky. For the first time, we are unveiling the letters of P.S. Morachevsky to I.I. Sreznevsky about the Bible translation and attempts to publish it in 1862, 1864 and 1874. This article also contains thoughts about the meaning and significance of the Bible in Ukrainian and the beneficial impact of P.S. Morachevsky's work on Ukrainian people.

Key words: P.S. Morachevsky to I.I. Sreznevsky, the New Testament and Psalter, translation, letter.

УДК 801.311

Галина Голосовська (м. Київ)

АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ: УЖИВАТИ ЧИ НІ?

Статтю присвячено актуальній темі функціонування активних дієприкметників у сучасній українській літературній мові. Запропоновано можливі способи заміни цих форм, вказано на специфіку їхнього вживання.

Ключові слова: активний дієприкметник теперішнього часу, дієприкметник, віддієслівний прикметник, прикметник, дієслово.

Невластиві українській мові форми активних дієприкметників теперішнього часу на кшталт *діючий*, *існуючий* є потужним джерелом її забруднення. Порівняно з помітними лексичними помилками похибки морфологічного плану є менш виразними, але від того вони не перестають бути вадами. “Відступи від морфологічних і синтаксичних норм української літературної мови знижують рівень культури мовлення ще більше, ніж лексичні огріхи” — зауважує О. Пономарів [5: 156].

Очищення мови від форм на **-чий** не вдається розв’язати протягом уже тривалого часу, оскільки слова на взірць *існуючий*, *діючий*, *домінуючий* тощо давно і глибоко вкорінені в українську мову. Попри це вони залишаються чужими для її структури. «Ці форми не властиві українській мові, у наших класиків — непопулярні. Вони характерні для російської мови. Розвиток цивілізації вимагає доцільних запозичень з будь-якої мови, в тому числі й з російської, але не можна толерувати запозичень, які карикатурно звучать» [1: 153]. «Вдаючись до калькування іншої мови, мова, яка калькує, занедбує свої власні мовотворчі можливості, висушує джерела своєї самобутності, і, як показує практика, — завмирає. ...неоковирна лексика упосліджує саму мову, відбиває охоту вживати таку мову, бо це не мова Шевченка, Франка чи Лесі Українки, а штучне язичіє...» [2: 56].

Відомі мовознавці ще на початку ХХ ст. наголошували, що згадані форми *ніколи* не були властиві живому народному мовленню, яке й лягло в основу української літературної мови. Відсутність в українській мові згаданих форм Ю. Шевельов називає однією з її особливостей.

Українські граматики радянських часів О. Синявського, Г. Гладкого, М. Сулими, О. Курило, П. Горецького та І. Шалі, Г. Сабалдири і М. Грунського заперечують існування дієприкметників на **-чий**, **-(в)ший** в українській мові. Такої ж думки дотримувався й П. Житецький, зазначаючи, що згаданих форм *зовсім* немає в народній мові.

О. Курило форми на **-чий** (ц.-сл. **-щий**): *робу́ча, як бджола; бачу́чі очі; маю́чі люде; знаю́чий, як циган до пасіки* тощо називає прикметниками дієслівного походження [4: 18]. Як віддієслівні прикметники згадані форми кваліфікує і М. Сулима [7: 73]. Дієприкметниками дослідники вважають *лише* пасивні віддієслівні форми минулого часу на **-ний**, **-тий**: *писа-ний, несений, пошитий, узятий, молотий, мелений* тощо. Сучасне і відоме їм стародавнє українське народне мовлення та *добірня* письменницька мова не вживали активних дієприкметників теперішнього часу.

І. Вихованець у «Теоретичній морфології української мови» зазначає: «Дієприкметник — різновид віддієслівного прикметника з нейтралізованими основними дієслівними категоріями часу, способу й особи та збереженою дієслівною категорією виду, який у морфологічному плані має... сукупність прикметникових грамемних флексій категорій роду, числа й відмінка, виконує... функцію узгодженого... другорядного члена речення...» [10: 150]. Він же далі зауважує: «З формально-граматичного погляду дієприкметник розчленований на прикметникові синтетичні та дієслівні аналітичні утворення. Синтетичні дієприкметникові форми входять до класу прикметників, бо виступають у присубстантивних позиціях і виконують прикметникові функції» [10: 400].

Активні дієприкметники дуже поширені в російській літературній мові, куди вони потрапили з мови церковнослов'янської. Цікаво, що в російському народному мовленні форм на зразок *кричащий, улыбающийся, пришедший* тощо немає [7: 72]. Наявні ж у російському народному мовленні форми згаданої категорії прикметників за способом творення, значенням, функціями і навіть системою наголошування схожі з українськими народними. Порівняймо, наприклад, російські: *гремучая змея; зыбу́чие пески; кипучая деятельность; плакучая ива; сидячая работа; стоячая вода; сыпучие продукты; глаза завиду́ющие, руки загребу́ющие* та українські: *балаку́ча жінка; гавку́чий собака; палю́че сонце; брику́чий кінь; родю́чі ґрунти; тягу́че тісто; очі завиду́ючі, руки загребу́ючі; я на горілку не прагню́чий* (Б. Грінченко); *сплю́щий пес не угонить зайця* (М. Номис) тощо.

Широковживані у народно-розмовному мовленні та українській літературній мові слова прикметникового типу на **-чий**, **-ший** мають яскраве емоційне забарвлення. Деякі з них утворені від прикметників (*добрячий, багатючий, злющий, білющий, важнючий* тощо), а багато й від дієслівних коренів (*кусючий, гавкучий, брикучий, дряпучий, прагну-*

чий, пахнючий тощо). Останні давно втратили дієслівні характеристики і, передаючи сталу ознаку предмета чи істоти, є звичайними прикметниками: *квітучий край; охочий (не бажаючий) взяти участь; трудящий (не працюючий) люд; сліпучий (не осліплюючий) промінь* тощо.

Втрата дієслівних ознак у прикметниках на **-чий** відбита у наголошених суфіксах **-уч/-юч, -ач/-яч, -ущ/-ющ, -ащ/-ящ**, приєднаних одразу до кореня слова без жодного проміжного голосного, порівняймо, наприклад: *кусячий собака і кусаючий собака; балакуча жінка і балакаюча жінка* тощо.

Ці дієслівні прикметники ні будовою, ні наголосом не відповідають часто утворюваним всупереч законам української мови дієприкметникам від того ж дієслівного кореня.

Часом сама лише зміна наголосу здатна перетворити прикметник на активний дієприкметник. Зокрема, прикметники *знаючий, маючий*, уживані у народному мовленні, сьогодні чуємо з наголосом на **а**, що перетворює їх на активні дієприкметники теперішнього часу, які потребують уже залежної форми іменника у знахідному відмінку. О. Курило наводить приклади *маючі люде* та *знаючий, як циган до пасіки* за “Кобзарем” Т. Шевченка [4: 18].

На початку ХХ ст. твори деяких українських письменників рясніли активними дієприкметниками теперішнього часу. Цей факт М. Сулима коментував так: “Хоча таких прикладів багато, проте це не означає, що форми стали нормою української мови. Це сурогати, намул” [7: 74]. Кількісне зіставлення цих форм з нормативними у 30-ті рр. ХХ ст. було на користь останніх.

Поява дієприкметників на **-чий** у мові інтелігенції та творах письменників Східної України спричинена впливом російської літературної мови, а у творах Т. Шевченка — церковнослов'янської.

У Галичині ці форми з'явилися під впливом польської літературної мови. Церковнослов'янсько-російсько-польський вплив підсилено було ще й виходом на початку минулого століття деяких граматики з української мови, куди автори необачно внесли приклади з церковнослов'янської, російської та польської граматики, забувши про природу української мови. Ці граматики, за якими вчилися малоосвічені або неосвічені прості люди (і насамперед школярі), підсилені літературним російським (у Східній Україні) та польським (у Галичині) оточенням з його нормативним уживанням дієприкметників на **-чий**, не могли не вплинути на якість знань тих, хто за ними вчився. Враховуючи потужно впроваджувану на той час українізацію міщан Східної України, можна зрозуміти, що саме згадані чинники сприяли поширенню та закріпленню цих форм по всіх регіонах України.

Завдання української інтелігенції за умов, що склалися, О. Курило визначала так: “Така мова не дає збагнути змісту тим, хто черпає свою освіту в популярно-наукових виданнях, тобто українській півінтелігенції... Вони-бо — люди народу, села; їхня думка пливе за народною психологією, їм важко підігнати чужі їм звороти сучасної української

літературної мови під своє розуміння. І чи така літературна мова, яка є в багатьох спеціально-наукових та популярно-наукових виданнях, підручниках, не зіпсує української народної мови? І що більше українська інтелігенція хоче стати в пригоді народові, то більше вона повинна використовувати українську народну мову, повинна вчитися від народу *висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди*. Такий є єдиний нормальний шлях, яким може йти розвиток української літературної мови.

Усталеної в широкому розумінні української наукової літературної мови ми ще не маємо, і чи така неусталеність не стане їй (мові) десь у пригоді саме тим, що дає їй найширші можливості мати народну основу і розвитком своїм йти за розвитком народної мови. Інакше б сказати: вона ще має в собі можливість стати такою мовою, якою б сам народ заговорив, дійшовши нормальним шляхом відповідного культурного рівня” [4: 12-13].

Однак, попри такий сильний тиск на норми української мови з боку сусідніх мов, дослідники зазначали, що “...за останні роки і в українських друкованих працях, і в мовленні інтелігенції дуже зменшилися форми на **-чий, -щій, -ший**. Ще трохи і ці сурогати зовсім зникнуть і українська літературна мова стане ще чистішою з народно-масового погляду” [7: 74]. Ю. Шевельов пояснив це могутнім процесом нормалізації, очищення української мови у 20-ті рр. ХХ ст. Його провадили просвітницькі товариства української мови і та частина української інтелігенції, що після революції 1905 р. повернулася до Східної України саме з метою поширення і зміцнення української мови по містах, а також ентузіасти-галичани [12: 105].

Звичайно, очищенню мови сприяла і поява праць згадуваних уже мовознавців, зокрема й О. Курило та М. Сулими, які ставили перед собою суто практичні цілі: “...стати хоч трохи своїми увагами у пригоді сучасній українській літературній мові, щоб, на її характерні хиби вказавши, подати їй правильні форми та звороти, а перш за все вказати на ті особливості в українській народній мові (підкреслення наше — Г. Г.), що їм мало, а то й зовсім не приділяє уваги сучасна українська літературна мова у широкому розумінні, тобто і мова красного письменства” [4: 17].

Українська мова справді очистилася б від чужорідних елементів, якби в ті часи різко не згорнули процесів українізації, а в наступні десятиліття не посилювали тиск на українське народне слово, не нищили б українських мовознавців.

Реформа українського правопису, «...який майже без змін функціонує й сьогодні» [1: 215], спричинила значне подальше зросійщення української мови. Позиція цього нормативного документа щодо дієприкметників на **-чий** виявилася розпливчастою. У 2-му томі фундаментальної праці Інституту мовознавства АН України «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» зазначено, що активні дієприкметники теперішнього часу можна утворювати від дієслів усіх класів, окрім ХІІ (дієслово “бігти”) [8: 410].

Шкільні підручники з української мови подають матеріал про утворення дієприкметників на **-чий**, підкріплюючи його відповідними вправами. І що далі, то природніше вводять до української мови ці форми. Проте, у підручнику від 1966 р. (видавництво “Радянська школа”, автор Б.М. Кулик) подано примітку до відповідного правила, де зазначено, що такі форми в українській мові вживані рідко.

Підручник від 1987 р. (видавництво “Радянська школа”, колектив авторів) у примітці, надрукованій жирним шрифтом, пояснює відмінність між прикметником *гримучий* та дієприкметником *гримлячий*. Чим ще раз підтверджує існування останнього і безлічі йому подібних в українській мові.

Сучасні дослідники слушно зазначають, що сьогодні суржик і перенасичення російськими формами існують уже серед галичан (у лексичі домашнього вжитку та подекуди і в інтелектуальній сфері). Оминути дієприкметникові форми не вдається навіть деяким мовознавцям. Ось приклади з сучасних мовознавчих праць: *пануюча нація*; *постійно діючий млин* [6: 14, 95], *цементуючий фактор*¹, *існуючий стан справ*; *діючий*², *вдосконалення існуючих правил*³.

Це свідчення глибокого вкорінення чужих форм у структуру української мови.

2001 р. в київському видавництві “Либідь” побачив світ підручник “Сучасна українська мова” [9] для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. У ньому поряд з формами *люблячий*, *темніючий*, *виконуючий*, *правлячий*, *відпочиваючий*, *догораючий* подано *лежачий* та *ревучий*, які, маючи наголошені та приєднані одразу до кореня суфікси **-ач**, **-уч**, істотно відрізняються від попередніх. Згадаймо, наприклад, Шевченкове: “...лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно, було чути, як реве ревучий” та “Тонучий і бритви хопиться” (М. Номис) тощо. Тут форми *тонучий*, *ревучий* позбавлені дієслівних ознак, зазнали транспозиції, змінили свою синтаксичну функцію, перетворилися з другорядного члена речення на головний. Те саме стосується й терміна *телеведучий* (*Телеведучий запросив гостей до студії*).

Варте уваги, що О. Курило до форми *люблячий* наводить народний варіант *люб’ячий*. О. Кобилянська у листах до родини замість широківживаного нині *наступаючий* (Новий рік), використовувала іменник **наближення**: “*Вітаю Вас, дорогі мої, зі зближенням Нового року!*” Радимо замість “*З наступаючим* (Новим роком, Різдом Христовим тощо) вживати “**З наближенням** (Нового року! Різдва Христового! ...), або як радить І. Вихованець (*Вітаю з передсвятком... або Вітаю зі святком* (Різдом Христовим, Великоднем, Новим роком тощо) — без позначення часової наступності)⁴.

¹ Українське термінознавство, 1994. — С. 21.

² Культура слова, 2000. — С. 137.

³ Державність української мови, 2000. — С. 159.

⁴ Українська мова, 2004. — № 4. — С. 28.

Суперечлива позиція граматистів щодо активних дієприкметників теперішнього часу спричинює подальше їх використання як в усній, так і в писемній формі української літературної мови. Дослідники цієї теми часто спираються на приклади вживання форм на **-чий** у творах українських письменників, зокрема класиків: "...а проміж їх (хвиль) шумом долітав голосний, могучий, *лаючий* голос, що аж земля задрижала..." [8: 416]. Проте за системою наголошування цей віддієслівний прикметник стоїть в одному ряду зі словами *видіючий, знаючий, маючий, мелючий*, а отже, має такий самий наголос (*лаючий*) і вказує лише на ознаку предмета.

Підтверджує цей факт список віддієслівних прикметників з українського народного мовлення, наведений у праці О. Курило [4: 19-24].

Уважаємо за потрібне подати ці прикметники за цитованою працею.

Аку́чий, оку́чий — *рос.* акающий, окающий (про говірки)
Балаку́чий=балакливий
Бачу́щий=бачу́чий, що добре бачить
Беру́чий
Блага́щий, благу́щий — *рос.* умоляющий
Блиску́чий
Болю́щий, болю́чий
Брику́чий
Везу́чий — що добре везе
Видю́щий, видю́чий — 1)=видимий (явний). 2) Протизначник до поняття «сліпий», *рос.* зрячий
Гавку́чий
Гну́чий=гнучкий
Говору́чий — 1) протизначник до «німий». 2) Говіркий *рос.* разговорчивый
Годя́щий — 1) Годящий на віник та на смітник. 2) Ні з чим і вирядити; ні сорочечки, ні одєжинки годящої МВ.І, 52.
3) Годящий (*рос.* понимающий) тєсля Гр.
Гомону́чий
Гору́чий
Горя́щий — *рос.* горящий
Гудю́чий
Дрімлю́чий, дрімучий — сонливий
Дряну́чий — 1) що має властивість дряпатися. Кіт дряпучий; 2) задержуватий
Живу́чий, живу́щий — *рос.* животворный.
Добув води живучої Рудч. II, 82. 2) *рос.* живучий
Заваля́щий — мало придатний, поганий
Завиду́щий — заздрісний
Загребу́щий — жадний
Заробя́щий — що добре заробляє
Заробля́щий — що живе з зарібку
Колю́чий — що сильно коле, що має властивість колоти

Котю́чий — 1) що легко котиться; 2) плідний (про вівцю, кішку)
Кругоду́чий — поворачивающийся в виде круга
Кусю́чий
Ламу́чий=ламкий, що легко ламається
Лаю́чий — що часто лається
Лету́чий — що має властивість літати
Линю́щий — що має властивість линяти
Лову́чий — 1) що вміє ловити; 2) =ловцький
Лопотю́чий — що сильно лопотить
Любу́ячий — що привітно, з любов'ю ставиться
Мелю́чий — *рос.* мукомольный (про млин)
Меру́щий=мерлий — мрець
Мину́щий — *рос.* скоропребывающий, тленний
Мисля́чий
Мовчу́щий=мовчазний
Невидю́щий 1) =невидимий — сліпий; 2) невидний
Невиру́щий — безсмертний
Невсипу́щий — невтомний
Невтерпу́чий — *рос.* нестерпимый
Немину́чий — *рос.* неминуемый, неизбежный
Непиту́щий — той, що не п'є горілки, вина.
Непосидя́щий, непосидю́чий — *рос.* непоседливый
Нєсу́ща — що добре несеться (про свійську птицю)
Нетерпля́чий, нетерп'я́чий — *рос.* нетерпеливый
Орудю́щий (У словнику Грінченка це слово подано з наголосом на корені — Г.Г.) —

орудник, <i>рос.</i> руководитель, командуючий	Скачу́чий — що має властивість скакати
Орю́чий — що добре оре	Скрипу́чий
Палю́чий — <i>рос.</i> жгучий	Слуха́чий — що слухає, <i>рос.</i> слушающий
Пам'яту́чий=пам'ятливий	Співу́чий, співу́чий=співливий
Пахну́чий, пахну́чий, пахну́чий, пахнячий, паху́чий, паху́чий — запашний	Сплю́чий-сонливий
Пекуч́ий	Сп'я́чий — що спить, <i>рос.</i> спящий
Плачу́чий — <i>рос.</i> плачущий	Сцілю́чий див. цілю́чий
Плодо́чий=плідний	Терпля́чий, терпля́чий — <i>рос.</i> терпеливий
Покотю́чий див. котю́чий	Тону́чий — що тоне, <i>рос.</i> утопающий
Посидя́чий — <i>рос.</i> усидчивый	Тягу́чий — що має властивість тягатися, розтягатися, пружистий
Прагну́чий — жадливий	Тямуч́ий, тямуч́ий — <i>рос.</i> смыслящий, толковый
Роботя́чий=робучий=робітливий=робітний	Цілю́чий, цілю́чий, сцілю́чий — 1) що має властивість сціляти, тобто злучати в одно ціле; 2) <i>рос.</i> живительный, целебный.
Родю́чий — що добре родить	
Ростю́чий=ростовитий, що швидко росте	

Ними активно користуються українські письменники, знавці народної мови: «*Нічим отверзуться уста, Прорветься слово, як вода, І дебрь-пустиня неполита, Зцілющою водою вмита Прокинеться...*» (Т. Шевченко); «*Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча*» (О. Котляревський); «*Очі у всіх видюці, вуха чуйні*» (М. Коцюбинський); «*Я не питущий, отже, не підкочуйтесь до мене з чаркою*» (В. Кучер). Тут доречно навести поради Г. Кочура 1983 року перекладчеві Й. Кобову: «Ви пишете, що... більшість слів, які я визнав за русизми є у класиків і в сучасних письменників. Знаю, і все ж таки прошу Вас не вживати таких, якщо є замітники. Нинішнє становище української мови таке, що чистоти її треба пильнувати якомога і всіма можливими способами» (підкреслення наше — Г.Г.). На жаль, минулі з того часу 27 років, зробили це застереження ще актуальнішим. С. Караванський з цього приводу наголошує: «Той, хто взяв на себе місію боронити українську мову, має боронити її до кінця, передусім контролюючи самого себе: чи не є він носієм суржику? Бо хибна форма, вжита літератором, артистом, культурним діячем, повториться згодом у мільйонах суржикових копій» [2: 17].

Найвні на сьогодні в українській літературній мові форми на **-чий** умовно можна поділити на три групи. Першу становлять дієприкметники, неприродність яких відчуває більшість мовців і тому їх не використовує: *заходяче сонце, бережучий добро, пам'ятаючий дитинство, характеризуючий факт*.

До другої групи належать форми, частовживані пересічними мовцями, але значно рідше використовувані освіченими людьми (*командуючий флотом, завідуючий відділом, руйнуючий вплив, потребуючий допомоги*) тощо.

Третю групу утворюють дієприкметники, що їх самі мовознавці часом не вирізняють як чужорідні для української мови (*існуючий лад, діючі правила, віруючі люди, з наступаючим святом, вражаючий факт*,

виконуючий обов'язки, керуючий справами) тощо. Коло цих форм доволі чітко окреслене: здебільшого це назви посад, зокрема й терміни офіційно-ділового стилю.

Українське народне мовлення демонструє великий запас власних засобів для відтворення російських, польських та інших конструкцій дієприкметникового типу. М. Сулима свого часу радив використовувати 5 найпридатніших способів, аби уникати вживання активних дієприкметників теперішнього часу:

1) описовий зворот зі словами **хто, що**: *хто їхав (не їхавший)* — Б. Грінченко; *чари, що спиняють хмари (не спиняючі)* — Ів. Франко;

2) дієприслівник: *не маючи (замість немаючий) недостачі в одязі* (П. Мирний);

3) прикметник: *і завтра, і дальшого (не слідуючого) дня ходити* (Сл. Гр.);

4) іменник: *завідувач (не завідуючий); тимчасовий виконавець (виконувач) обов'язків (не виконуючий)*;

5) пасивний дієприкметник: *розбитий (не розбившийся) аероплан* [4: 72-73].

С. Караванський, зважаючи на нинішню мовну ситуацію в Україні, наводить двадцять чотири способи, водночас зазначаючи «Наведені тут 24 способи заміни важкомовних дієприкметників аж ніяк не вичерпують усіх словотворчих можливостей нашої мови. Практично, ці можливості — невичерпні» [1: 167].

Ми наведемо 15 найуживаніших способів заміни згаданих форм:

1) за допомогою іменника у формі наз. в.: *відпочивальники (не відпочиваючі); зростання хвили репресій (не зростаюча хвиля)*;

2) іменника-прикладки: *бізнесмен-початківець (не початкуючий); одяг для мам-годувальниць (не годуючих)*;

3) іменника у формі род. в.: *лампи енергозбереження (не енергозберігаючі)*;

4) іменника з прийменником **для**: *деталі для комплектування (не комплектуючі)*;

5) прикметника (однокореневого): *комплектіві деталі (не комплектуючі), кроковий екскаватор (не крокуючий); осяйна усмішка (не сяюча)*;

6) прикметника-синоніма: *нинішні, теперішні, здавна усталені норми (не існуючі)*. У цьому випадку форму потрібно обирати залежно від контексту. *Променисті очі (не сяючі)*;

7) складного прикметника: *працелюбний, волелюбний, вітролюбний хлопець (не люблячий працю, волю, вітер)*;

8) прикметника з фінальною частиною **-альн(ий)**: *освіжувальний напій, вітер, душ (не освіжаючий)*;

9) прикметника з прийменником **для**: *характерний для (кого?) (не характеризуючий)*;

10) дієприслівникового звороту: *п'ючи непереварену воду (не п'ючий); мешкаючи у Києві (не мешкаючий)*;

11) за допомогою дієслова: **не працює світлофор** (замість непрацюючий);

12) за допомогою усунення з тексту зайвого за змістом активного дієприкметника: **постійна виставка** (замість постійно діюча);

13) активного дієприкметника минулого часу: **зрбсла хвиля** (не зростаюча);

14) пасивного дієприкметника на **-н(ий), -т(ий)**: **розламаний** (не розламуючийся); **усталений** (не існуючий), **розбитий автомобіль** (не розбившийся). В останніх двох випадках слід уважно перевіряти, чи дозволяє такі заміни контекст;

15) за допомогою підрядного речення: **що/який скаче/плаче** (не скачучий, плачучий). Цим способом варто скористатися за умови, якщо жоден з попередніх способів не вдається застосувати.

Здається, найскладніше вилучити форми на **-чий** з термінології. У терміносистемах усіх галузей знань таких форм існує значна кількість. Проте, уважний аналіз кожної з них дасть змогу знайти власне український відповідник.

Отже, в сучасному українському мовознавстві не викликає заперечень існування пасивних дієприкметників на **-ний, -тий**. Зважаючи на те, що активні дієприкметники теперішнього часу не характерні для української мови, на чому наголошують дослідники, пропонуємо замінити їх за допомогою поданих вище 15-ти способів.

1. *Караванський С.* Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я». — К. : Видав. центр «Академія», 2001. — 233 с.
2. *Караванський С.* Секрети української мови. — Л. : БаК. — 2009. — 343 с.
3. *Караванський С.* Книга-журнал одного автора. — Л. : Бак. — 2010. — 239 с.
4. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови. — К. : Основи, 2004. — 303 с.
5. *Пономарів О.Д.* Культура слова. Мовностилістичні поради. — К. : Либідь, 1999. — 239 с.
6. Про Український правопис і проблеми мови. — Нью-Йорк — Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1997. — 233 с.
7. *Сулима М.* Українська фраза. — Харків-друк, 1928. — 97 с.
8. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. / За заг. ред. І.К. Білодіда — К. : Наук. думка, 1969. — 583 с.
9. Сучасна українська мова. / За заг. ред. О.Д. Пономарева. — К. : Либідь, 2001. — 399 с.
10. Теоретична морфологія української мови. / І. Вихованець, К. Городенська. — К. : Пульсари, 2004. — 398 с.
11. Український правопис. / 4-е видання. — К. : Наук. думка, 1993. — 236 с.
12. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. — Чернівці : Рута, 1998. — 207 с.

Налына Holosovska (Kyiv)

ACTIVE PARTICIPLES IN LITERARY UKRAINIAN: TO USE OR NO?

The article is dedicated to the actual topic of the functioning of active participles with the suffix **-chyi** in the modern Ukrainian literary language. Possible ways to replace these forms, indicated the specificity of their uses are preposed.

Keywords: active participle present with the suffix **-chyi**, participle, verbal adjective, adjective, verb.

УДК 811.161.2'373.45:070.41=161.1

Марія Ріпей (м. Львів)

РОСІЯНІЗМИ “ТАК”, “ТАКИМ ЧИНОМ” У ГАЗЕТНИХ МАТЕРІАЛАХ

На підставі довідкової літератури і власного редакторського досвіду проаналізовано та відредаговано ненормативне вживання на початку речень лінгвоодиниць “так”, “таким чином”, відокремлених комою. Приклади наведено з газет “День” і “Дзеркало тижня”.

Ключові слова: ненормативне вживання, газетні матеріали, лексема, словники..

Одна з найактуальніших проблем сучасної лінгвістичної науки — проблема мовної норми, зокрема лексичної. “Вибір потрібного слова, правильне його вживання — неодмінна ознака яскравого і виразного мовлення” [7: 28]. Особливої уваги потребує газетна мова. “Газету ж читають усі... А читаючи, переймають її мову, свідомо чи не свідомо, і часописна мова розповсюджується... величезна сила впливу газетної мови на вироблення культури мови літературної...” [9: 289].

На підставі довідкової літератури проаналізуємо приклади ненормативного написання на початку речень лінгвоодиниць **так**, **таким чином**, відокремлених комою.

Газети пишуть: “У такому ж розпливчатому стилі написані й економічні підрозділи програми. **Так**, наприклад, підрозділ “антиінфляційна політика”,... “...на такі заяви була й реакція. **Так**, 26 березня 2007 року Печерський районний суд міста Києва зобов’язав...”, “...інколи це виливається навіть у відкриті сутички. **Так**, торік тодішній мер... заявив...” (Дзеркало тижня. — 2008. — 26 січ.); “...до широкомасштабного... кредитування ще далеко. **Так**, днями прес-служба... повідомила...” (Дзеркало тижня. — 2009. — 27 черв.); “...інтерес до української хімії проявить і внутрішній ринок, прогнозують експерти. **Так**, на фондовій біржі 2011 року планують вийти приблизно 12 аграрних компаній...”, “Також опитування засвідчило, що більшість жителів Єгипту не вважають, що країні слід надто сильно зближуватися зі США. **Так**, 43% респондентів

висловили думку, що...”, “Одесит... не просто обрав для себе... мову абстракції, але й цією мовою досконало оволодів. **Так**, у роботах... кожна картина розділялася на ділянки близьких один до одного теплих кольорів...” (День. — 2011. — 27 квіт.); “Для цього їм потрібно, наприклад, реєструватися в офшорних зонах, щоправда, цивілізовано і з прозорою системою управління. **Так**, 2005 року молочна компанія “Укрпродукт” вийшла на Лондонську біржу...” (Дзеркало тижня. — 2007. — 16 черв.); “Транські власті також не пасли задніх. **Так**, минулої суботи вони повідомили, що...” (Дзеркало тижня. — 2007. — 2 черв.); “Тези глави держави можна вважати остаточними вказівками, проте з деяких питань можливі дискусії. **Так**, корегуванню все-таки можуть підлягати ідеї підвищення виборчого бар’єру...” (День. — 2011. — 19 квіт.).

Трапляється, коли з такого “**так**” починаються абзаци: “**Так**, наприклад, якщо вірити Програмі діяльності уряду...” (Дзеркало тижня. — 2008. — 26 січ.); “**Так**, під час свого недавнього візиту... прем’єр-міністр... заявив...” (Дзеркало тижня. — 2009. — 24 січ.).

Очевидно, це відбувається під впливом російської мови. Наприклад, у російськомовних текстах читаємо: “Нарушение лексической сочетаемости иногда возникает в результате пропуска одного из однородных членов предложения. **Так**, в предложении...” [10: 162], “К их числу можно отнести смещение конструкции. **Так**, в следующих предложениях нарушено смысловое и грамматическое членение предложения...” [10: 171].

У словнику синонімів зазначено, част. **так** (вживається під час відповіді, що підтверджує правильність думки, наявність факту чи явища, виражає згоду на якусь дію тощо) [11: 724]. Наприклад, у Лесі Українки читаємо: “**Так**, я була сьогодні в катакомбах і завтра знов піду”¹, “**Так**, я буду крізь сльози сміятись, Серед лиха співати пісні...”, “**Так**, була моя пісня палка”². І у М. Коцюбинського: “Раїса не раз питала себе, чи любить вона свою школу? **Так**, вона любила школу, любила свою роботу...” [6: 179], “**Так**, але що буде сьогодні?..” [6: 335].

Редактори видавництва, які часто ведуть дискусії щодо нормативного слововживання у певному контексті відокремленого комою на початку речення **так**, якщо воно уточнює, пояснює попередній виклад або вирізняє що-небудь. У таких випадках пропонувано замінювати **так** на **наприклад** або **зокрема**. Наприклад, у науковій літературі читаємо: “У позиціях перирійних частин мови він трапляється за обмежених лексичних умов. Зокрема, у прикметниковій синтаксичній позиції він стоїть тільки після віддієслівних іменників...” [4: 119], “Заперечно-узагальнювальні займенникові іменники мають морфологічні категорії роду, числа й відмінка, проте вияв цих категорій у різних словах не

¹ Цитовано за [11: 724]

² Цитовано за: Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. — К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. — С. 221, 358.

однаковий. Наприклад, іменники займенникові **ніхто** і **ніщо...** [4: 202]. Правильність вживання лексем **наприклад** або **зокрема** у таких випадках, на нашу думку, підказує мовне чуття. Бо як інакше можна пояснити їх часте написання у реченнях, як і у вищенаведених, після слова **так**?

Вживання лексеми **так** в аналізованих реченнях із газет (див. с. 72–73) вважаємо ненормативним. На нашу думку, слід було б писати: **“Наприклад, підрозділ “антиінфляційна політика”...”**, **“Зокрема, 26 березня 2007 року Печерський районний суд міста Києва зобов’язав...”**, **“Зокрема, торік тодішній мер... заявив...”**, **“Зокрема, днями прес-служба... повідомила...”**, **“Зокрема, на фондові біржі 2011 року планують вийти приблизно 12 аграрних компаній...”**, **“Зокрема, 43% респондентів висловили думку, що...”**, **“Зокрема, у роботах... кожна картина розділялася на ділянки...”** або **“У роботах... кожна картина розділялася на ділянки...”**, **“Зокрема, 2005 року молочна компанія “Укрпродукт” вийшла на Лондонську біржу...”** або **“Зазначимо, що 2005 року молочна компанія “Укрпродукт” вийшла на Лондонську біржу...”**, **“Зокрема, минулої суботи вони повідомили, що...”**, **“Зокрема, корегуванню все-таки можуть підлягати ідеї підвищення виборчого бар’єру...”**.

Починати ж у газетній публікації абзац, що “являє собою до певної міри логічно завершену думку...” [13: 98], зі слів **“Так, наприклад, якщо вірити Програмі...”**, **“Так, під час свого недавнього візиту...”** чи **“Наприклад, якщо вірити Програмі...”**, **“Зокрема, під час свого недавнього візиту...”** вважаємо неправильно. У цих прикладах слід було б написати: **“Якщо вірити Програмі...”**, **“Під час свого недавнього візиту...”**.

У газетах, здебільшого на початку абзаців, часто трапляється словосполучення **таким чином**: **“Таким чином, питання для промпідприємств, начебто, вирішене”**, **“Таким чином, якщо рахувати по-дитячому грубо, кожен відпочивальник приносить до бюджету автономії десь 20 гривень”** (Дзеркало тижня. — 2007. — 16 черв.); **“Таким чином, різке зростання цін на квартири нижчого цінового сегмента і не менш різке падіння ціни пропозиції на ринку елітних квартир урівноважили індекси цін”**, **“Таким чином, девальвація національної валюти — лише справа часу”**, **“Таким чином, навіть при поновленні іпотечного кредитування... ринок нерухомості України у протилежний бік не розвернеться”** (Дзеркало тижня. — 2009. — 27 черв.); **“Таким чином, зміна виборчого законодавства виявляється лише кон’юнктурною політичною акцією”**, **“Таким чином, наслідки землетрусу є потенційним вододілом”** (День — 2011. — 19 квіт.).

Упадає в око, що це — типове калькування російськомовних текстів, наприклад: **“Таким образом, в основе выявления специфики функциональных стилей лежат социальные факторы...”**, **“Таким образом, синтаксический строй рефератов не стабилен...”**, **“Таким образом, можно по-разному ввести в текст термины...”** [10: 17, 133, 59].

У тлумачних словниках української мови **таким чином** і **отже** пояснено як синоніми. Зокрема, у словниковій статті слова **отже** “Вели-

кого тлумачного словника” (укладач В. Бусел) читаємо: “З. Уживається у знач. вставного слова для висловлення підсумку; таким чином” [2: 866]. Подібне подано у цьому ж словнику видання 2009 р. [3: 711].

До російського вислову **таким образом** С. Караванський подає **отак** [5: 315]. У poradнику з української мови Н. Непийвода пише, що російською **таким образом**, а українською **так (отак), у такий (у той) спосіб** [8: 155].

В Українсько-російському словнику читаємо, що російським “итак”, “таким образом”, “следовательно”, відповідає українське **отже** [12: 478]. Зверніть увагу: “**Отже**, як будем так писать, То ми й до вечора не кончим”, “**Отже**, далєбі, не знаю, Чи вона верталась, Катерина, до матєрі...”, “**Отже**, не вгадаєш, що каліка виробляє...” [15: 53, 55]; “**Отже**, поперед всього я радив би Вам прочитати собі де-небудь у граматиці про просодію і будову вірша...” [14: 370], “**Отже**, не слід цуратись і цього слова...”, “**Отже**, й у першій фразі треба було написати...”, “**Отже**, не тільки в художній літературі, а й у діловій та офіційній мові слід додержуватися цих давніх українських слів...” [1: 44, 45, 84].

У редакторській практиці сформувався такий погляд щодо вживання вислову **таким чином**: якщо наведено опис, як саме відбувається, то правильно вживати **так, отак, у такий спосіб**, а якщо подано підсумок, висновок, то — **отже**. Вислів **таким чином** редактори видавництва намагаються не вживати, як і “головним чином” (писатимуть **головно** [12: 132]), бо ж про жодні чини не йдеться. Зокрема, й у таких конструкціях: російською *надлежащим образом* — українською **як має бути**; подобным образом — **аналогічно**; самым решительным образом — **якнайрішучіше**; некоторым образом — **якоюсь мірою**; каким бы то ни было образом — **хай яким способом** [5: 315].

У вищенаведених прикладах з газет на початку речень, здебільшого на початку абзаців, замість **таким чином** треба писати **отже**, бо підсумовуємо, висновуємо, наприклад: “**Отже**, девальвація національної валюти — лише справа часу”.

На підставі довідкової літератури та власного редакторського досвіду можемо зробити висновок:

На початку речення, коли не підтверджують правильність думки, наявність факту чи явища, не виражають згоди на якусь дію, а уточнюють, пояснюють зміст попереднього речення, вирізняють що-небудь, треба вживати лексеми **наприклад** або **зокрема**, а не **так**;

Якщо підсумовуємо, висновуємо, то на початку речень, здебільшого на початку абзаців, замість скалькованого з російської мови **таким чином** слід вживати лексему **отже**.

Зважаючи на важливість, порушена проблема ненормативного вживання лінгвоодиниць потребує подальших досліджень на сторінках періодичних видань.

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Б. Антоненко-Давидович. — К.: Либідь, 1991. — 256 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2007. — 1735 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [кер. вид. проекту П.М. Мовчан, В.В. Німчук, В.Й. Клічак]. — К. : Видавництво “Дніпро”, 2009. — 1332 с.
4. *Вихованець І.Р.* Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. — К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. — 400 с.
5. *Караванський С.* Російсько-український словник складної лексики / С. Караванський. — К. : ВЦ “Академія”, 1998. — 712 с.
6. *Коцюбинський М.* Цвіт яблуні / М. Коцюбинський. — К. : Рад. шк., 1989. — 560 с.
7. *Кравець Л. В.* Стилїстика української мови: практикум : навч. посіб. / Л.В. Кравець ; за ред. Л.І. Мацько. — К. : Вища шк., 2004. — 199 с.
8. *Непійвода Н.* Сам собі редактор : поради з української мови / Наталя Непійвода. — К., 1996. — 260 с.
9. *Огієнко І.* Наша часописна мова / І. Огієнко // Рідна мова. — 1933. — Ч. 9. — С. 289–294.
10. *Сенкевич М. П.* Литературное редактирование научных произведений / М.П. Сенкевич. — М. : Высш. шк., 1970. — 272 с.
11. Словник синонімів української мови : [у 2 тт.] / [А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін.]. — К. : Наук. думка, 1999–2000. — Т. 2. — 960 с.
12. Українсько-російський словник / [уклад.: В.С. Ільїн, К.П. Дорошенко, С.П. Левченко та ін.]. — [4-те вид.]. — К. : Голов. ред. Української Радянської Енциклопедії, 1976. — 944 с.
13. *Феллер М. Д.* Довідник коректора / Феллер М.Д., Квітко І.С., Шевченко М.Г. — Харків : Ред.-вид. відділ Книжкової палати УРСР, 1972. — 408 с.
14. *Франко І.* Лист до У. Кравченко // Збір. тв. : [у 50 тт.] / І. Франко. — К. : Наук. думка, 1986. — Т. 48. — С. 370.
15. *Шевченко Т.* Повне збір. тв. : [у 12 тт.] / Т. Шевченко. — К. : Наук. думка, 1991. — Т. 2. — 592 с.

Mariya Ripey (Lviv)

ROSIYANIZMY “ТАК” (“YES”), “ТАКУМ СЧЫНОМ” (“SO”) IN PERIODICALS

In the article an edited non-normative using the linguistic units “tak” (“yes”), “takym chynom” (“so”) at the beginning of sentences, separated by a comma, is analysed on the base of reference books and own editorial experience. The examples are taken from the newspapers “Den” (Day), “Dzerkalo tyzhnya” (Mirror of week).

Keywords: non-normative using, newspaper materials, lexeme, dictionaries.

УДК 811.161.2'37

Володимир Барчук (м. Івано-Франківськ)

ФОРМАЛЬНА І ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА СПІВВІДНЕСЕНІСТЬ КАТЕГОРІЙ ЧАСУ ТА СПОСОБУ

У статті схарактеризовано взаємодію категорій часу та способу з формального та функціонально-семантичного поглядів. На основі формальних, семантичних і типологічних співвідношень категорій часу та способу встановлено часово-способові вияви дієслова.

Ключові слова: час, спосіб, реальні / ірреальні дії, грамема.

Со́бове дієслово (Vf) в українській мові традиційно трактують як форму, що виражає категорію часу в опозиції часових / нечасових форм. Із цього погляду всі фінитні дієслова можуть бути визначені як часові / нечасові і за ознакою формальних показників, і за ознакою функціонально-семантичної ролі. Зміст опозиції часових / нечасових форм полягає у вираженні відношення мовця до відображення мовним знаком онтологічного компонента об'єктивованого світу — часу. Оскільки мовець експлікує себе на предикатному рівні, то природа протиставлення відбиває вплив синтаксичної семантики (синтаксичної функції) на систему морфологічних значень. Отже, у морфологічній системі дієтає відображення взаємозумовленість та пов'язаність компонентів (а відповідно категорій) предикативного значення дієслівної грамеми — темпоральності, персональності та модальності. Для категорії часу це виявлено як грамемне вираження моменту дії: грамема виражає момент здійснення дії — грамема не виражає моменту здійснення дії.

Предикативне значення граматичного центру речення може бути виражене як трикомпонентне (темпоральність, персональність, модальність — *Пишу*), двокомпонентне (темпоральність, модальність — *Світає* або персональність, модальність — *Працюймо*), однокомпонентне (модальність — *Світало б*). І. Вихованець пов'язує комплексність предикативності речення із категоріями часу та модальності [5: 68-69].

© В.М. БАРЧУК, 2011

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2011, № 4

77

Очевидно, що за умови вживання нечасової дієслівної форми предикат постає як позбавлений власне дієслівних ознак (динамічної ознаки — тривання), оскільки модальність, виявом якої є категорія способу, „спрямована на відображення ірреальних (суб’єктивних) відношень” [4: 95], тобто не виражає власне дії — змісту дійовості, а відображає відношення мовця до вже вираженого грамемою дієслівного змісту, є зовнішньою, а не внутрішньою ознакою дії. Насправді темпоральність як компонент предикативного значення виявляє системно-структурне членування за типом темпорального значення: внутрішню темпоральність у будь-якій дієслівній формі виражає інтервал, зовнішню темпоральність позначає час [1]. Отже, усі дієслівні форми виражають темпоральність як інтервал, а час як зовнішня темпоральна ознака може функціонально не виражатися. У структурі предикативного значення темпоральність має два вияви — інтервалу та часу, перший із яких є облігаторним, другий — факультативним, зумовленим реалізацією категорії способу, яка послідовно виражена в тричленній типології (дійсний, умовний, наказовий). Однак об’єктивно дієслівна грамема, виконуючи первинну предикативну функцію, постає як темпорально означена часова чи нечасова, модально означена — як способова чи неспособова, адже спосіб є такою ж реалізацією категорії модальності, як час категорії темпоральності; модальність ірреальна виражена як спосіб, модальність реальна має неспособовий (суб’єктивно неозначений) зміст [6: 42].

Звернімося для рельєфнішого визначення співвідношення способу та часу до таких модифікацій предиката, як дієслівні складені присудки. У прикладах: *Я мушу працювати, Я мусив працювати, Я був мусив працювати, Я муситиму працювати* вираження одного з варіантів імператива (повинність, змушеність) не викликає заперечень, отже, тут ірреальний спосіб із повною парадигмою часових значень. Виходить, що заперечення часового значення граєм ірреального способу зумовлене не функціональним навантаженням, а формальною структурою грамеми.

Традиційно здійснюють т. зв. формалізоване протиставлення значень часу і способу. Однак об’єктивно такого протиставлення немає. Форми часу, як і форми способу, є виявами семантико-функціональної структури дієслівної грамеми. Обидва граматичні значення консолідовано виражені дієслівною грамемою, виявляють як функціонально-семантичну єдність, так і функціонально-семантичну диференційованість. Єдність реалізована взаємозумовленою функцією морфем: суфікс теперішнього часу **-й-** разом із особовим закінченням (отже, в інкорпорацію функціонально-семантичної єдності введена категорія особи) виражає часове значення реального (т. зв. дійсного) способу: *читаю, читаєш, читає, читаємо, читаєте, читають*; суфікс теперішнього часу **-й-** разом із префіксом доконаного виду **про-** виражає значення майбутнього часу ірреального способу: *прочитаю, прочитаєш, прочитає, прочитаємо, прочитаєте, прочитають*; особова форма із суфіксом наказового способу **-й-** (відбулася нейтралізація часової функ-

ції?) та особовими закінченнями виражає нечасове значення ірреального способу: *читай, читаймо, читайте*, а також аналітичні форми *хай читаю, хай читає, хай читають*.

І. Вихованець вважає, що через тричленне трактування категорії способу, до якої входять грамеми дійсного, умовного та наказового способу, створене парадоксальне становище щодо категорії часу, яка „в такому випадку займає якесь „подвійне” граматичне положення, маючи ознаки автономної і неавтономної одиниці: з одного боку, вона членується на грамеми теперішнього, минулого і майбутнього часу, з другого — сама входить у ролі підпорядкованої одиниці (грамеми) в категорію способу” [4: 95]. Однак, на нашу думку, тут проблема подвійної зорієнтованості часу, ймовірніше, інтерпретаційна, ніж типологічна. Категорії часу і способу є самостійними (чи автономними) не через те, що „перша розташована на площині об’єктивних (реальних) відношень, друга — на площині суб’єктивних (ірреальних) відношень” [Там само], оскільки і та, і та виражають обидва типи відношень, а тому, що для способової системи диференційними є критерії реальності / ірреальності, а релятивним часовості / нечасовості. Отже, на першому рівні членування фінитні грамеми ділимо на реальні / ірреальні та на часові / нечасові. На цьому рівні критерії є загальними (накладеними), оскільки всі дії, що виражені дієслівними фінитними грамемами, охоплені цими значеннями; на другому рівні, визначаючи способове значення, що виражає фінитна грамема (не часу, не способу, не інтервалу і под., а синтетична дієслівна грамема), диференціюємо форми реальні часові, ірреальні часові, ірреальні нечасові (з відсутньою часовою парадигмою) (про це далі). За інваріантним категорійним значенням модальна категорія способу є симетричною двокомпонентною: грамеми реального способу, грамеми ірреального способу, або грамеми неозначено-способові, грамеми означено-способові. За цією ознакою час не входить та не може входити як підпорядкована грамема до категорії способу.

К. Городенська двочленність категорії способу ґрунтує на протиставленні бажаної / передбачуваної дії чи стану, виражених грамемами наказового та умовного способу [6: 42], тобто в межах ірреального способу. Така позиція пов’язана з розмежуванням способових форм за ознакою дія передбачувана / дія бажана [4: 96]. На основі семантики бажаності запропоновано виділити ще дві грамеми: спонукального та бажального способу [7: 257]. За такого підходу двочленна опозиція на першому типологічному рівні постає як внутрішня у сфері ірреальності, знімаючи протиставлення за ознакою реальні / ірреальні дії, яке й виявляє категорію способу та визначає її інваріантний граматичний зміст. Детермінація в межах наказового способу може бути більш широкою. Наприклад, Л. Бережан виокремлює дванадцять типів спонукальності: імператив, директив, ветатив, прохібітив, оптатив, пермісив, когортатив, дезидератив, рекомендатив, юсив, рїквестив, дебітив [2]. Окрім того, інваріантність граматичної семантики передбачає як зміст

асоціативних зв'язків граем (тут асоціативність — форма організації граматичної системи мови [12: 169]) опозицію не тільки +/+ (наприклад, рід чоловічий / жіночий), а й опозицію +/- (наприклад, рід чоловічий-жіночий / середній, тобто ні той, ні той (польський термін *ніякий* (піжаки)). Отже, інваріант способу визначений як реальність / ірреальність (наприклад, виду через опозицію доконаність / недоконаність (результативність / нерезультативність), перехідності — перехідні / неперехідні дієслова), тобто марковані видові граеми / усі інші граеми за опозицією +/-.

З погляду категорії часу диференційним є критерій моменту здійснення дії, а релятивним — способу здійснення дії. Тому система часових граем у зв'язку зі способом виглядає так: часові реальні дії — часові ірреальні дії. Правда, можна навести аргумент, що будь-яка часова форма виражає спосіб, але не кожна способова форма виражає час. Однак формально способово маркованими є тільки форми ірреальних способів, форма неозначено-способова (т. зв. дійсного способу) протиставлена ірреальним способам за ознакою нульового вираження суб'єктивної оцінки дії (способу) так само, як часові форми неспособові (дійсного способу) виступають маркованими щодо нечасових (без повної часової парадигми) форм ірреальних способів. Це означає, що способово-часова парадигма українського дієслова має функціонально-семантичний зв'язок, однак самі категорії не мають визначеної взаємозалежності. Цей зв'язок дає змогу глибше осмислити природу як часу, так і способу.

Для визначення змісту функціонально-семантичного зв'язку часу та способу потрібно встановити зумовленість функції дієслівної граеми як часової чи способової. З одного боку, спосіб охоплює всі дієслівні фінітні форми, з іншого — час не виявлений у формах ірреальних. Проте так виглядає співвіднесення часу і способу у традиційному трактуванні часово-способового значення фінітних дієслів.

Граеми виражають те, що в них визначено морфемним складом (синтетично чи аналітично). Однак ірреальні способові форми уможливають вираження часового значення не лише формами майбутнього часу. Наприклад, у граемі *працюй* дія іманентно співвіднесена з моментом мовлення, оскільки граматично фіксує момент наказу співрозмовникові — учасникові ситуації, тобто експлікує мовця. Ця співвіднесеність більш однозначна, ніж у формах теперішнього часу, тому момент мовлення унікально постає як виражений саме дієслівною граемою, чого не фіксують часові форми. Через це наказова форма не може виражати іншого часу, крім теперішнього, а оскільки немає протиставлення граматичного значення в межах співвідносних форм, то її трактують як нечасову. Нейтралізація формальної часової парадигми у формах наказового способу та їхня функціональна тождність інфінітивіві (як виразникові імператива) ексклюзивно виводять особову форму в залежну синтаксичну позицію: *Я наказую тобі: працюй (наказую тобі працювати)* — об'єктне значення.

Наведені міркування свідчать, що оберненої залежності між часом і способом немає, як і немає більш суб'єктивного чи об'єктивного в семантиці реального чи ірреального способів: будь-яка дієслівна грамема виражає інтенцію мовця в модельованій ситуації, але як окрема форма є безвідносною щодо об'єктивності чи відповідності денотату, оскільки це в граемі не виражено: *Сонце світить*; *Сонце, світи*; *Сонце світило б*. Так, денотативно речення *Сонце світить* може не співвідноситися з реальною ситуацією, тобто на синтаксичному рівні семантика форми виявиться ірреальною (з погляду денотативної ситуації), хоч об'єктивною (з погляду онтологічного змісту та вираженого мовцем, тобто з погляду референційної ситуації): *Сонце світить навіть уночі*. Натомість речення — *Сонце, світи, звертаюсь до яскравого світила* — об'єктивно відображає подвійно дійсний денотат: сонце світить і водночас мовець наказує йому світити. Збігаються денотат і референт в реченні *Сонце світило б, якби не хмари*, оскільки відображає реальний факт (дві каузально поєднані ситуації) — сонце не світить, небо в хмарах — і модельовану мовцем ситуацію — *світило б, якби*. Намагання визначати граматичні категорії на граемному (морфологічному) рівні через вихід на синтаксичний рівень завжди приховує небезпеку руйнування базового принципу граматичного моделювання — універсальності граматичної форми та узагальненості (навіть всезагальності) граматичного значення; граматична форма має сенс як спосіб відтворення через узагальнене граматичне значення (формальну модель — мовну форму) конкретного (контекстного, мовленнєвого) значення. З іншого боку, абсолютизація форми є невиправданою, оскільки граматична категорія не виражена як набір граем, навіть більше, не є сформована як формально граемна; тому може бути виявлена як функціонально-грамемна: наприклад, реальне та часове (відповідне об'єктивній денотативній ситуації) значення грамеми наказового способу в наведеному прикладі. Порушення формальної відповідності (пряма, первинна функція граматичної форми та пряме значення грамеми) у вживанні граматичної форми ускладнить її семантику, однак збагатить змістом. О. Потебня вказував на цей шлях трансформації граматичної системи як наслідок розвитку швидкості та багатства думки [10: 47-48].

Як було зазначено, імператив у формі граемно вираженого наказового способу (*працюй*) формально відбиває теперішній час; подібно умовний спосіб формально виражений як минулий (*працював би*) [11: 378], оскільки зумовленість гіпотетичної дії може бути виражена щодо дії, яка вже не відбулася і причина нереалізованості якої може трактуватися як зумовлена іншою дією, тобто дія апіорі минула. Відповідно, ні в теперішньому, ні в майбутньому граемно зумовленість не виражена. У теперішньому умова постає як неймовірна, оскільки оцінка здійснюваної дії унеможливорює її нереалізованість із двох причин: по-перше, вона не може бути оцінена щодо нереалізованості, по-друге, вона вже здійснюється. Отже, треба мати на увазі, що умова передбачає нереалізованість дії через визначену причину. Ця причина —

об'єктивний факт, виражений як інша дія. Отож, умовна грамема постає як дериват бінарної предикативної конструкції: нереалізована дія та дія, що зумовила її нереалізованість, виражена через антиномію: *Приїхав би (якщо б зміг): приїхав би* означає *не приїхав, якщо б зміг* означає *не зміг*. Трансформація ірреальної умовної структури (вираження стверджувальної модальності) породжує каузальну структуру: *не приїхав (бо не зміг)*. Цілком очевидно, причина і умова перебувають у генетичному зв'язку і відрізняються способом вираження: пряме відображення події (причина), непряме відображення події (умова). Як бачимо, і причина, і умова мають один суб'єктивний зміст — оцінку дії мовцем. При цьому причина нібито формально перебуває у сфері дійсного способу, а умова недійсного. Природа причини, що виражена формально дійсним способом, та природа умови, формально вираженої як ірреальна дія, однакові — суб'єктивне відображення мовцем через оцінку реалізації дії. Грамемно не виражена спеціалізованими формами причина також ірреальна; вербалізується причина дієслівними предикатами у формі дійсного способу. Вказівка на причину ґрунтується на експліцитно чи імпліцитно вираженому запереченні, а заперечення орієнтує на дію, що не відбулася, отже, апіорі ірреальну. Це означає, що заперечена дія належить до ірреального способу. А всі заперечні форми дієслова часові. Варто додати, що категорія заперечення реалізована як актуалізований мовцем нездійснений факт, тобто заперечення має завжди предикатну (формально придієслівну) природу. Концепції модального та предикативного змісту заперечення оперті на граматичному аспекті трактування цієї категорії (пор.: [3: 64-75]).

Заперечні форми з погляду способу формально тотожні ірреальним способам за ознакою маркованості граемем („категорія заперечення на відміну від полярної її категорії ствердження має визначену систему засобів вираження...” [8: 3]), а семантико-функціонально — формам майбутнього часу: в обох випадках актуалізована одна із можливих гіпотетичних дій: *не читає (не пише, не малює, не лежить, не йде, не керує, не царює); читатиме (прочитає, буде читати) (писатиме, малюватиме, лежатиме, йтиме, керуватиме, царюватиме)*. Імовірність майбутніх дій, як і ймовірність заперечених дій, може бути виражена як Vf_1 - Vf_n . Форми гіпотетичного майбутнього цілком узгоджуються з формами умовного способу, а умовний (за граматичною природою мінущий) синтаксично може бути виражений майбутніми формами через спільну способову природу — ірреальність дій: *приїду (якщо зможу)*. У поліпредикативних конструкціях грамеми майбутнього виступають як спеціалізовані засоби вираження умови. На нашу думку, поняття ірреальної модальності граматично виражає сферу нездійснених дій, які, однак, можуть бути або не бути реалізованими. Отже, це поняття об'єднує всю сферу модальних граемем на першому типологічному рівні. В. Плунгян стверджує, що „значення ірреальної модальності описують ірреальні ситуації, тобто такі, які не були здійснені, не здійснюються, не можуть чи не повинні здійснитися в реальному світі; іншими

словами, модальні показники цього типу описують якийсь „альтернативний світ”, який наявний у свідомості мовця в момент висловлення” [9: 427]. Застереження викликає теза „не повинні здійснитися”, оскільки, наприклад, можливість та необхідність (змушеність) є ірреальними виявами модальності, які й визначають, з погляду мовця, потенцію реалізації відповідних дій. На ці значення В. Плуґян вказує як на ірреальну модальність, тісно пов’язану із запереченням: „необхідність може бути представлена через комбінацію можливості й заперечення” [9: 428].

Отже, функціонально-семантичний зв’язок між часом і способом не постає як залежність чи обмеження; т. зв. обмеженість часових значень в ірреальних способах є за формального підходу інтерпретаційно зумовленою, однак з погляду граемної структури та семантико-функціонального погляду не має жодних обмежень. Так, з погляду форми, семантики та функцій, на основі яких концептуально ґрунтується морфологія, система часово-способових форм виглядає так: минулий реальний (дійсний), минулий ірреальний (умовний), минулий ірреальний (заперечний); теперішній реальний (дійсний), теперішній ірреальний (заперечний), теперішній ірреальний (наказовий); майбутній ірреальний стверджувальний, майбутній ірреальний заперечний. Названі часово-способові граеми дають змогу рельєфніше осмислити інваріантне способове значення в зіставленні дії дійсні / дії реальні. Минулий умовний заперечний через подвійну ірреальність (умова + заперечення) референційно виражає дійсну дію — *не кохала б* = *кохала*, а умова визначає ситуацію, за якої б дія не відбулася (*Якби була знала, була б не кохала*). Тобто реальність і дійсність дії — різні поняття. Теперішній заперечний наказовий у подвійній ірреальності (імператив + заперечення) також референційно виражає дійсну дію: *не працюй* = *працює*, а імператив виявляє інтенцію експлікованого мовця щодо дійсної дії. Наведені рівності відображають референційний зміст, а не граматичне значення граем, сигналізуючи про небезпеку їх сплутування під час визначення категорії способу, як, зрештою, будь-яких граматичних категорій. Ірреальний майбутній визначає сфера тільки недійсних дій, у якій функціонують відповідно лише граеми ірреального способу. Отже, власне способовий характер має значення реальності, яке виражає зміст як дійсних, так і недійсних дій.

Система способово-часових дієслів має такий перелік граем: реальний минулий, реальний теперішній; ірреальний минулий, ірреальний теперішній, ірреальний майбутній. Як бачимо, не час, а спосіб виявляє обмеженість щодо реалізації в часових виявах — у майбутньому часі не відображено реальних дій.

1. Барчук В. Морфологічний час як вияв лінійної темпоральності // Українознавчі студії. — Івано-Франківськ, 2005-2006. — № 6-7. — С. 38-47.
2. Бережан Л.В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові: автореф. дис... канд. філол. наук. — Івано-Франківськ, 1997. — 16 с.

3. *Бондаренко В.Н.* Отрицание как логико-грамматическая категория. — М.: Наука, 1983. — 212 с.
4. *Вихованець І.Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
5. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис. — К.: Либідь, 1993. — 368 с.
6. *Городенська К.Г.* Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу // Мовознавство. — 1997. — №1. — С. 39-42.
7. *Городенська К.* Дієслово // Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К.: Пульсари, 2004. — С. 217-297.
8. *Озерова Н.Г.* Средства выражения отрицания в русском и украинском языке. — К.: Наук. думка, 1978. — 118 с.
9. *Плунгян В.А.* Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира. — М.: РГГУ, 2011. — 672 с.
10. *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике. — М.: Просвещение, 1977. — Т. 4. — 406 с.
11. *Русанівський В.М.* Дієслово // Сучасна українська літературна мова (за заг. ред І.К. Білодіда). — К.: Наук. думка, 1969. — С. 296-429.
12. *Соссюр, Фердинанд де.* Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. — К.: Основи, 1998. — 324 с.

Volodymyr Barchuk (Ivano-Frankivsk)

FORMAL AND FUNCTIONAL-SEMANTIC CORRELATION OF CATEGORIES OF TENSES AND METHOD

The interaction of the tense and mood categories with formal and functional-semantic points of a view is characterized in this article. The categories of tense and mood demonstration of the verb are set on the base of formal, semantic, and typological correlation.

Keywords: tense, mood, real / unreal activities, grammeme.

УДК 047.31+811.161.2

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕКЛАДИ СВЯТОГО ПИСЬМА В СЛОВ'ЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ» (ДО 450-РІЧЧЯ ПЕРЕСОПНИЦЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ)» (м. Рівне, 13–14 жовтня 2011 р.)

За ініціативи Інституту української мови Національної академії наук України 13–14 жовтня 2011 року в Рівненському державному гуманітарному університеті відбулася Міжнародна наукова конференція «Українські переклади Святого Письма в слов'янському контексті» (до 450-річчя Пересопницького Євангелія), зорганізована кафедрою української мови імені професора К. Ф. Шульжука Рівненського державного гуманітарного університету за участі Рівненського обласного краєзнавчого музею та Культурно-археологічного центру «Пересопниця».

До участі в роботі конференції зголосилися 67 представників різних навчальних закладів і установ України та зарубіжжя, як-от: Інституту української мови НАН України, Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів), Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Волинського національного університету імені Лесі Українки, Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, Житомирського державного університету імені Івана Франка, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Київського національного університету культури і мистецтв, Національного університету «Острозька академія», Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, Прикарпатського національного університету

імені Василя Стефаника, Рівненського інституту ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету, Тернопільського національного економічного університету, Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, Ужгородського національного університету, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського, Бродівського педагогічного коледжу імені Маркіяна Шашкевича, Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського патріархату, Свято-Параскевського храму УПЦ Волинської єпархії с. Ратнів, музею «Дрогобиччина», Будапештського університету імені Л. Етвеша (Угорщина), Університету імені Я. Пуркіне (м. Усті-над-Лабем, Чеська Республіка), Ягеллонського університету (м. Краків, Польща).

Урочисте відкриття конференції відбулося 13 жовтня 2011 р. в актовій залі Рівненського обласного краєзнавчого музею, де на авансцені експонувалося факсимільне видання Пересопницького Євангелія, а по обидва боки зали були встановлені спеціально підготовлені до ювілею пам'ятки банери, що інформували про історію вивчення Пересопницького Євангелія.

Із вітальним словом перед учасниками конференції виступив співголова оргкомітету член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор Інституту української мови НАН України **В.В. Німчук**, який разом із директором Інституту української мови НАН України доктором філологічних наук, професором **П.Ю. Гриценком** зініціював проведення цього великомасштабного наукового заходу саме на Рівненщині, де створювалася видатна пам'ятка української духовності — Пересопницьке Євангеліє.

Перший проректор Рівненського державного гуманітарного університету, кандидат педагогічних наук, професор **А.М. Воробйов** представив високодостойних гостей та ознайомив присутніх із порядком роботи конференції. Заступник голови Рівненської обласної державної адміністрації **О.В. Губанов**, за ініціативи й наполегливої праці якого на Рівненщині успішно зреалізовано проект «Культурно-археологічний центр «Пересопниця», привітав усіх із початком роботи конференції і побажав учасникам плідної, результативної праці. Заступник начальника управління освіти Рівненської облдержадміністрації **П.М. Коржевський** акцентував увагу присутніх на виховному потенціалі Пересопницького Євангелія — своєрідного каменя віри, закладеному нашими предками у фундамент національно-культурного відродження. Директор обласного краєзнавчого музею **О.С. Булига** наголосив, що праця рівненських науковців спрямована на об'єктивне, неупереджене вивчення й висвітлення історії краю.

На правах господарів конференції доктор філологічних наук, професор, завідувачка кафедри української мови імені професора

К.Ф. Шульжука Рівненського державного гуманітарного університету **Г.М. Вокальчук** представила присутнім високоповажаних учасників наукової конференції — вітчизняних і зарубіжних докторів філологічних наук, професорів, тих, хто є справжніми боронителями української духовності, хто трепетно плекає рідне слово, зміцнює наш національний дух, утверджує красу і силу рідної мови на світових теренах.

Пленарне засідання відкрив член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор **В. В. Німчук**, який виголосив доповідь «**Аспекти дослідження Пересопницького Євангелія**», у якій зупинився на проблемах, пов'язаних із вивченням пам'ятки, зокрема — як ставитися до дефініції «першокнига», адже були й давніші переклади (Волинське, Літківське, Реймське, Учительні Євангелія тощо). Доповідач наголосив, що саме в Пересопницькому Євангелії вперше здійснено одночасний переклад чотирьох євангельських текстів, порушив питання про те, наскільки доречним є перейменування пам'ятки на Дворецько-Пересопницьке Євангеліє, оскільки, за висновками більшості дослідників, перші два Євангелія (від Матвія та Марка) написані у Двірці, а від Луки й Іоанна — у Пересопниці. На думку вченого, необхідно ретельно дослідити, яким був шлях Пересопницького Євангелія тривалістю в 100 років, так би мовити, від Пересопниці до Івана Мазепи. Доповідач згадав епізод про перебування Івана Мазепи на Дубенщині (нині Кременеччина) у Білій Криниці, звернув увагу на проблему повернення чесного імені Іванові Мазепі уже хоча б через те, що гетьман зберіг для нащадків духовну святиню — Пересопницьке Євангеліє.

Доктор філологічних наук, професор кафедри богемістики і славістики університету імені Я. Пуркіне міста Усті-над-Лабем Чеської Республіки **І. Марван** у доповіді «**Роль Святого Письма у становленні чеської мови та свідомості її носіїв у Центральній Європі**» розкрив роль рідної мови кожного народу як визначального засобу його національної ідентифікації («Рідна мова — зброя, яка виспіває визвольний псалом»), тим більше, коли йдеться про слов'янські мови. Доповідач зазначив, що кореневий зв'язок між лексемами **слов'яни** і **слово** не випадковий, оскільки саме через слово розкриваються наш розум, інтелект, як через серце — емоції, а через душу — духовне начало. За спостереженнями вченого, на церковнослов'янській мові, яку, до речі, у Чехії знає практично кожен, базуються літературні мови багатьох європейських народів.

У доповіді «**Гунгаризми в Нягівському Євангелії**» доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології Будапештського університету імені Л. Етвеша **А. Золтан**, коментуючи переклади Біблії, продемонстрував блискуче володіння матеріалом, який виклав на засадах компаративного аналізу.

Доктор філологічних наук, професор, завідувачка кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка **Л.М. Марчук** у доповіді «**Сучасники про стиль**

перекладу Біблії Іваном Огієнком (за публікаціями в журналі «Віра й культура», Вінніпег)» акцентувала увагу на актуальності дослідження надрукованих у зазначеному часописі наприкінці 50-х — на початку 60-х років ХХ ст. відгуків дописувачів про переклад Святого Письма, здійснюваного Іваном Огієнком упродовж більш ніж 40 років. Відповідні матеріали, як зазначила доповідачка, зберігаються в Центрі огієнкознавства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, керівником якого є дослідниця спадщини Івана Огієнка, голова Ради Всеукраїнського Товариства Івана Огієнка, лауреат Всеукраїнської премії імені Івана Огієнка, професор Євгенія Сохацька. Людмила Миколаївна повідомила, що сучасники Івана Огієнка з подякою зустріли завершення його перекладацької праці, відзначили «епохальне» значення цього перекладу для України й діаспори, наголосила, що він і сьогодні виконує, окрім релігійної, ще одну функцію — забезпечення українському народові його невід'ємного права читати і пізнавати Святе Письмо своєю рідною мовою.

Архімандрит **Онуфрій (Куц)**, настоятель Свято-Параскевського храму УПЦ Волинської Єпархії села Ратнів, у доповіді «**Луцьке Євангеліє XIV століття: нове життя**» зауважив, що Луцьке Євангеліє (за висновком Я.П. Запаса) належить до 128 найунікальніших рукописних пам'яток України і репрезентує галицько-волинську книгописну школу, а за наявними в книзі маргіналіями, палеографічними знаками, мовними ознаками має стосунок до Спаського Красносельського монастиря XIV ст., що поблизу Луцька.

Доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника **В.В. Грещук** у доповіді «**Наддністрянсько-покутсько-гуцульсько-бойківські діалектні риси в мові українських перекладів «Євангелія Луки» А. Кобилянського**», підготовленій у співавторстві з кандидатом філологічних наук, доцентом зазначеного вишу **В.В. Грещук**, проаналізував фонетичні, морфологічні й лексичні діалектизми, вжиті в перекладі Євангелія Луки, здійсненому Антоном Кобилянським. Аналіз різнорівневих діалектних ознак, виявлених у мові досліджуваної пам'ятки, дав підстави авторам доповіді дійти висновку, що на формування мовної особистості перекладача Євангелія великий вплив мала говірка його родинного села Перерісль Надвірнянського району Івано-Франківської області. Перерісльська говірка репрезентує наддністрянсько-покутсько-гуцульсько-бойківське суміжжя.

У доповіді доктора філологічних наук, професора, директора Інституту філології та журналістики Житомирського державного університету імені Івана Франка **В.М. Мойсієнка** «**Волинське (Житомирське) Євангеліє 1571 року — копія Пересопницького чи оригінальний переклад тогочасною українською літературно-писемною мовою?**» акцентовано увагу на перекладі Євангелія, що був створений через 10 років після Пересопницького. У літературі це Євангеліє

називають переважно Волинське або Житомирське. Доповідач на численних прикладах продемонстрував, що праця писаря Петра була не звичайним копіюванням Пересопницького рукопису, а свідомою переробкою. Народнорозмовних (західнополіських) рис у тексті Житомирського Євангелія значно більше, ніж у Пересопницькому. На жаль, оригінал пам'ятки не зберігся, дослідники послуговуються метаграфованими уривками, опублікованими свого часу житомирським священиком М. Трипільським. «Якщо такий текст реально існував, то Житомирське Євангеліє безсумнівно претендувало б на найдавнішу пам'ятку, в якій розмовна українська стихія представлена найвиразніше», — підсумував проф. В.М. Мойсієнко.

На завершення пленарного засідання учасники конференції переглянули й обговорили документальний фільм про Пересопницьке Євангеліє (Рівненська ОДТРК, автор і комп'ютерний монтаж — **О. Бухало**, режисер — **В. Рябунець**, оператор — **М. Штемпель**), який на XVI Всеукраїнському фестивалі телевізійних і радіопрограм «Калинові острови — 2011» виборов I місце в номінації «СЛОВО, ВЛАДА, СУСПІЛЬСТВО» (публіцистика в ефірі). Поява фільму викликала позитивний резонанс в українському суспільстві, яке широко відзначило цього року ювілей видатної пам'ятки.

Секційна робота за трьома напрямками — 1) «**Староукраїнські переклади Святого Письма і його частин**», 2) «**Українські переклади Біблії XIX–XXI століть**», 3) «**Сакральний стиль української мови**» — проходила в залах Рівненського обласного краєзнавчого музею: в актовій залі (секція 1), у залі старовинної ікони (секція 2) та в залі етнографії (секція 3), що надало роботі учасників конференції особливої історико-культурної тональності.

У роботі першої секції — «**Староукраїнські переклади Святого Письма і його частин**» (головували **Мойсієнко В.М.**, д. філол. н., проф., **Хобзей Н.В.**, к. філол. н., ст. наук. співробітник; секретар — **Бісовецька Л.А.**, к. філол. н., доц.) — узяли участь 10 науковців. Кандидат філологічних наук, доцент Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету **Л.А. Бісовецька** в доповіді «**Суфіксальний словотвір дієслів у мові Пересопницького Євангелія**» розглянула похідні дієслова в тексті Пересопницького Євангелія, утворені за допомогою суфіксів **-и-**, **-ова-**, **-ьствова-**, **-а-** та ін., з'ясувала походження і структуру твірних іменних основ, виявила різновиди спільнокоренових словотвірних рядів у системі дієслів, визначила морфологічні засоби, які використовувалися в словотворенні відіменних дієслів.

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка **В.М. Титаренко** в доповіді «**Іншомовні запозичення в Пересопницькому Євангелії**» представила широкий спектр запозичень із різних мов, відзначила, що найуживанішими в аналізованому тексті були лексеми грецького та латинського походження.

Директор Рівненського обласного краєзнавчого музею **О.С. Булига** в повідомленні «**Пересопницьке Євангеліє: від витоків до сьогодення**» зазначив, що згадувану пам'ятку як святиню українства визнають у всіх куточках України та в діаспорі всі християнські церкви, представники інших конфесій, політичні сили, науковці. За переконанням дослідника, ця книга й історична Пересопниця, як і 450 років тому, можуть і повинні стати засобом і місцем порозуміння та згуртування українців довкола національної ідеї.

Кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів) **Н.В. Хобзей** у доповіді «**Префіксальні дієслова в Нягівському Євангелії**» простежила зокрема генезу й функціонування похідних дієслів із префіксом **ви-**.

Кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів) **Г.М. Дидик-Меуш** у доповіді «**Мовна тканина неканонічного євангельського тексту XVI ст.**» зосередила увагу на лексичному складі Євангелія.

Кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів) **О.В. Кровицька** в доповіді «**Цінність євангельського слова у творенні реєстру “Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.”**» зауважила, що біблійні тексти найбільш цитовані в усьому світі, а низка слів у реєстрі зазначеного словника — це ілюстрації виключно з Пересопницького Євангелія.

Кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови Інституту української мови НАН України **Г.В. Воронич** у доповіді «**Один із перших українськомовних перекладів конфесійного тексту: Четья Мінея 1489 р.**» зосередила увагу слухачів на лексико-стилістичних і граматичних особливостях пам'ятки, прокоментувала популярний у мовознавчих колах погляд, згідно з яким згадувана книга подеколи тлумачиться як пам'ятка білоруського народу.

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя **С.А. Федак** у доповіді «**Переклад цитат із Біблії у почаївському збірнику проповідей «Науки парох'балнія» (1787)**» ознайомила учасників конференції з особливостями перекладу біблійних цитат у зазначеному джерелі.

Кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів) **Ю.В. Осінчук** у доповіді «**Староукраїнські переклади богослужбових текстів: Крехівський Апостол**» звернув увагу на специфіку перекладу Крехівського Апостола староукраїнською мовою.

Кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту української мови НАН України **У.М. Штанденко** в доповіді «**Сталі**

вирази з сакральними елементами в офіційно-діловому стилі кінця XVII — початку XVIII ст. (на матеріалі «Актів (протоколів) Полтавського міського уряду»)), оперуючи багатим ілюстративним матеріалом, зазначила, що християнська практика, зокрема сталі вирази зі сакральними елементами, були змістом повсякденного життя й мовлення українського селянина, міщанина кінця XVII — початку XVIII ст. Уживання релігійних лексем і виразів актових документів свідчило не лише про віру мовців, а й підтверджувало юридичну вартість, достовірність і правдивість сказаного в документах.

На засіданні другої секції — «Українські переклади Біблії XIX — XXI ст.» (головили **Грещук В.В.**, д. філол. н., проф., **Венжинович Н.Ф.**, к. філол. н., доц.; секретар — **А.А. Ковтун**, к. філол. н., доц.) — виступили: кандидат філологічних наук, доцент кафедри богемістики і славістики університету імені Я. Пуркіне міста Усті-над-Лабем Чеської Республіки **М. Начева-Марванова** з доповідю «Квазіфразеологічні одиниці типу *verbum-substantivum abstractum* у чеській «Біблії Кралицькій» та інших сучасних перекладах Нового Заповіту», де зосередилася зокрема на аналізі одного зі сталих виразів «мати + розум» у перекладах різними мовами;

доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету **Н.Ф. Венжинович** («Фразеологізми у Святому Письмі: етнолінгвістичний аспект») на конкретних прикладах проаналізувала глибинний смисл, закладений у біблійних стійких виразах. Дослідниця виокремила найважливіші ключові слова, які позначають загальнолюдські моральні категорії: **добро, зло, зрада, вірність** тощо. У фразеологізмах, зазначила доповідачка, — споконвічна мудрість людини. Саме смисл, закладений у біблійних стійких виразах, дає змогу простежити нерозривний зв'язок мови, культури і буття етносу, саме в цих образних мовних знаках виразно відтворена людина з усіма її позитивними й негативними рисами, вчинками тощо;

кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федковича **А.А. Ковтун** («Функціонування теонімів у Святому Письмі (на матеріалі перекладів І. Огієнка та Патріарха Філарета)») схарактеризувала функціонування та стилістичне використання окремих теонімів, відзначила високий ступінь їхньої варіативності; провела паралель між обмеженням ужитку одних лексем Патріархом Філаретом і ширшим експлікуванням центральних теонімів, подеколи з несакральної сфери, І. Огієнком. Відповідаючи на запитання присутніх, погодилася з думкою, що переклади І. Огієнка відзначаються багатством лексичних засобів, а Патріарх Філарет прагнув зробити сакральні тексти Старого й Нового Заповітів доступними для пересічного вірянина, тому послуговувався часто вживаною лексикою, звичним для узусу набором номінацій;

кандидат богословських наук, завідувач кафедри філології Київської православної богословської академії Української Православної

Церкви Київського патріархату, аспірант Інституту української мови НАН України **О.Я. Мирончук** («Відповідники назв чинів святості в біблійному тексті») зауважив, що біблійні тексти — важливе джерело для вивчення, розуміння й функціонування назв чинів святості та їхніх відповідників. Такі висновки науковець зробив на основі аналізу номінацій **апостол і святий**.

У роботі третьої секції — «**Сакральний стиль української мови**» (головила **Гуйванюк Н.В.**, д. філол. н., проф., секретар — **Бісовецька Т.В.**, к. філол. н., доц.) — узяли участь 7 доповідачів.

У доповіді «**Мова проповідей Сидора Воробкевича**» доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича **Н.В. Гуйванюк** відзначила таку важливу і домінуючу ознаку тексту церковної проповіді буковинського письменника і священника Сидора Воробкевича (1836–1903), активного громадського діяча кінця XIX ст. — початку XX ст., літературну творчість якого високо оцінив свого часу І.Я. Франко, як інтертекстуальність, наповнюваність текстів проповідей цитатами з Книг Святого Письма. Доповідачка відзначила, що за просвітницьку діяльність у галузі утвердження української мови на Буковині Сидора Воробкевича називають апостолом просвіти. Церковно-проповідницька публіцистика С. Воробкевича, православного протоієрея, професора теологічного факультету Чернівецького університету, ще не була предметом спеціального розгляду. А це — понад 100 проповідей („наук”) для народу, які були опубліковані в часописі „Candela” та частково видані окремими книгами: „Науки надгробні для сільського народу” (1891), „Десять заповідей Божих і Молитва Господня” (1893) та „Науки для народу” (1899). «Цей творчий доробок письменника — унікальне явище в українській культурі, варте окремої уваги дослідників — теологознавців, літературознавців, мовознавців», — наголосила проф. Н.В. Гуйванюк. Дослідниця звернула увагу на інтертекстуальність цитатних фрагментів Книг Святого Письма в авторських проповідях письменника-священника, розкрила функції прототекстів та способи їх реалізації. Доцільність точного зазначення джерела цитованих прототекстів підтверджує призначення проповідей як навчальних зразків („наук”) для майбутніх священників.

Професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича **Н.Д. Бабич** у доповіді «**Мовностилістичні особливості сучасного українського перекладу Священного Передання Іоана Златоуста**» повідомила про роботу доктора богослов'я отця Михайла Марусяка над перекладом зі староросійської мови 12 томів текстів Златоуста (дотепер перекладені вже 7 томів). Доповідачка звернула особливу увагу на історію укладання і перекладів слов'янськими (і не лише) мовами Передань Великого Проповідника, особливості структурування текстів, роботу перекладача з метою збереження ознак сакральної мови, зв'язку зі стилем першовидань, уникнення етномовного диссонансу. Проф. Н.Д. Бабич наголосила також на значенні

перекладів духовно-релігійного змісту для сучасного покоління людей, для досягнення емоційного й морально-етичного світу автора передань.

Доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки **Н.О. Данилюк** у доповіді «**Біблійні слова-символи в мові української народної поезії**» розглянула слова-символи біблійного походження **Бог, Ісус Христос, Божа Мати** та інші, які в текстах українського фольклору набули національно-культурного змісту, стали етнологемами.

Доктор філологічних наук, професор Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету **О.В. Тищенко** в доповіді «**Біблійні та фольклорні формули прокльонів в українській та польській мовах**» звернув увагу на специфіку функціонування зазначених висловів у малих жанрах української та польської народної творчості.

У доповіді «**Сакральний світ крізь призму індивідуально-авторської неології**» доктор філологічних наук, професор Рівненського державного гуманітарного університету **Г.М. Вокальчук** розглянула структурно-семантичні особливості індивідуально-авторських лексичних новотворів сакральної тематики в українській поезії ХХ — ХХІ ст., дослідила частотність уживання кореневих морфем із семантикою сакральності в поетичному дискурсі окресленого періоду, визначила продуктивність / непродуктивність українських авторів у творенні інновацій на позначення понять сакрального світу.

Кандидат філологічних наук, доцент Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету **Т.В. Бісовецька** в повідомленні «**Становлення номінації сакрального статусу людини в історії української мови**» розглянула лексичні одиниці на позначення соціального статусу людини в тексті Пересопницького Євангелія. У процесі аналізу досліднича виявила й описала п'ять лексико-семантичних груп номінацій, з'ясувала основні шляхи їх становлення.

Аспірант кафедри української мови Національного університету «Острозька академія» **В.В. Максимчук** у повідомленні «**Авторські номінації духовних осіб у творчості поетів Рівненщини**» проаналізував найсуттєвіші структурно-семантичні особливості та стилістичне призначення авторських лексичних новотворів із компонентами, що називають духовних осіб, у мовотворчості рівненських поетів. Дослідник здійснив спробу простежити десакралізацію семантики компонентів на позначення реальних понять. Доповідач зауважив, що пік уживання авторських новотворів релігійно-християнського змісту припадає на 60–80-і роки ХХ ст., що значною мірою зумовлено впливом екстралінгвальних чинників.

На завершення секційних засідань науковці мали змогу ознайомитися з унікальною колекцією старовинних ікон, що зберігається в Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Учасники конференції прослухали доповідь «**Пам'ятки іконопису XV–XVI століть як вияв**

європейського і світового гуманістичного руху (на базі фондової колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею)», яку натхненно виголосила колишній співробітник Рівненського обласного краєзнавчого музею, а нині — доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри філософії і соціальних наук Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету **Н.Г. Стоколос**.

Наступного святкового дня, 14 жовтня 2011 р., учасники конференції провели заключне пленарне засідання в с. Пересопниці, де їх радо зустріли працівники культурно-археологічного центру «Пересопниця» на чолі з завідувачем — лауреатом регіональної премії «За відродження Волині», магістром культурології **М.В. Федоришиним**.

Голова засідання доктор філологічних наук, професор В. В. Німчук привітав учасників конференції з великим святом Покрови Пресвятої Богородиці та поздоровив іменинників — доктора філологічних наук, професора Л.М. Марчук та кандидата філологічних наук Б.З. Зінкевич-Томанек.

На запрошення професора В.В. Німчука **М.В. Федоришин** виголосив доповідь «**Пересопницьке Євангеліє: шлях від Пересопниці до Переяслава (1630–1701 рр.)**», де запропонував власну версію шляху Пересопницького Євангелія від Пересопниці до Переяслава. Дослідник зазначив, що до 1630 року рукопис перебував у Пересопниці. Цього ж року князь М. Чарторийський-Клеванський віддав монастир із Пересопницею клеванським іезуїтам-місіонерам. Подальшу долю книги вирішила козацько-селянська національно-визвольна війна 1648 року. Після успішного походу війська Б. Хмельницького Волинськими землями та зруйнування Клеванської колегії Пересопницьке Євангеліє як цінний трофей потрапляє до Звягеля (нині Новоград-Волинський Житомирської області), зокрема до гетьманського намісника Г. Яцкевича. Доповідач висловив припущення, що Г. Яцкевич подарував рукопис дружині С. Мазепи (батька Івана Мазепи) М. Мокієвській, яка була членом Луцького Хрестовоздвиженського братства, а Г. Яцкевич до війни також проживав у Луцьку. Мати ж, ревна захисниця православ'я, могла на прохання сина подарувати книгу новобудованому Переяславському кафедральному собору. Згодом манускрипт був переданий до Переяславської духовної семінарії, де 1838 року й віднайшов його українсько-російський філолог-славіст і педагог О. Бодянський.

Повідомлення «**До проблеми авторства мініатюр Пересопницького Євангелія**» зробила художник-реставратор музею «Дрогобиччина» **Т. Думан**. Після цього вона зробила для учасників конференції презентацію книги Л. Скопа «Майстер мініатюр Пересопницького Євангелія — Федуско, маляр зі Самбора».

Керівники секцій підбили підсумки проведених напередодні засідань і окреслили перспективи досліджень Святого Письма на найближчі 2–3 роки, висловилися за доцільне зробити подібні зустрічі науковців традиційними і прийняли ухвалу конференції, у якій зазначено:

Конференції «Українські переклади Святого Письма» проводить періодично.

Звернутися до відповідних інстанцій із проханням забезпечити виданням Пересопницького Євангелія бібліотеки провідних вишів України.

Організатори конференції запропонували учасникам пізнавальну екскурсійну програму. Вони ознайомилися з виставковими залами збудованого за рекордно короткий термін культурно-археологічного центру «Пересопниця», на урочистому відкритті якого нещодавно побував Президент України; оглянули імовірний «дитинець» — залишки монастиря Різдва Пречистої Богородиці; побували в західній частині «дитинця» — дерев'яній Миколаївській церкві, яку, за версією археологів, можна вважати спадкоємицею монастиря; відвідали Музей книги та друкарства у древньому Острозі.

У Національному університеті «Острозька академія» учасників конференції гостинно зустрів ректор — Герой України, доктор психологічних наук, професор **І.Д. Пасічник**, який натхненно розповів про відродження за часів незалежності України першого у Східній Європі вишу — «Острозької академії», окреслив основні напрями роботи цього закладу, спрямованої на утвердження національної самосвідомості молоді, вручив іменні подарунки високошанованим гостям. На люб'язне запрошення ректора учасники конференції відвідали музеї «Острозької академії», ознайомилися з унікальною університетською колекцією стародруків.

Міжнародна наукова конференція «**Українські переклади Святого Письма в слов'янському контексті**» переконливо засвідчила, що сучасний слов'янський світ глибоко шанує й розвиває свої духовні традиції, плекає інтерес до всебічного наукового вивчення культурних пам'яток, утверджує шанобливе ставлення до рідного слова, підтримує самовіддану працю науковців задля розвою української держави та зміцнення її духовних основ.

Галина Вокальчук, Оксана Кузьмич

Halyna Vakalchuk, Oksana Kuzmych (Rivne)

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE «UKRAINIAN TRANSLATIONS OF THE HOLY WRIT IN SLAVONIC CONTEXT» (TO THE 450th ANNIVERSARY OF THE PERESOPNICKE GOSPELS)» (Rivne, 13 – 14 October, 2011)

ПЛЕНУМ НАУКОВОЇ РАДИ “УКРАЇНСЬКА МОВА” УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ ТА ЛЕКСИКОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМИ, ЗАВДАННЯ

10–11 листопада 2011 року відбувся Пленум Наукової ради “Українська мова” Інституту української мови НАН України на тему “Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання”. Місцем проведення Пленуму обрано Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. У засіданні взяли участь члени Наукової ради та завідувачі, професори кафедр української мови вишів багатьох міст України: Тернополя, Харкова, Івано-Франківська, Львова, Рівного, Кам’янця-Подільського, Луганська, Полтави, Чернівців, Кривого Рогу, Ніжина, Києва.

Відкрив зустріч ректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя д. політ. наук, проф. **О.Д. Бойко**, який у вступному слові ознайомив присутніх з історією університету, зокрема з його традиціями, що слугують підмурівком цього одного з найкращих і найдревніших вишів України. Поєднавши ці традиції, на думку ректора, з науковими ідеями можна вийти на новий виток державного науково-освітнього розвитку.

Розпочав наукову частину засідань Пленуму директор Інституту української мови НАН України, д. ф. н., проф. **П.Ю. Грищенко** доповіддю “Словники у контексті сучасного культурного розвитку”. У виступі зосереджено увагу на історико-лінгвальній цінності словників, зокрема на повноті відтворення об’єкта лексикографування, на відповідності словника адресату, адже кожен час вимагає своїх словників. Доповідач також наголосив на мовній нормі, що має значну периферію, на межах нормативності, функціонально-обмежувальних ремарках, які вимагають перегляду, діалектизмах, що проходять свою атестацію у художньому дискурсі. Чи тільки та лексика, яка вже усталена, має бути в словнику?

Чи ми повинні думати про розширення лексику літературної мови? – питання, які потребують свого вирішення вже сьогодні. І роботи в цій царині дуже багато. Новий імпульс, на думку П.Ю. Гриценка, повинна отримати лексикографічна критика. Якщо будемо глухими до тих словників, які виходять зараз, ми будемо показувати їх непотрібність, зокрема консервувати ті недоліки, які в них є. Доповідач звернув увагу на дотриманні наукової етики, без якої неможливим є подальший успішний розвиток словникарства і мовознавчої науки.

У доповіді к.ф.н., завідувача відділу ... **І.С. Гнатюк “Російсько-українські словники в світлі сучасної лексикографічної практики”** наголошено, що в українському мовознавстві першорядне місце з-посеред лексикографічних праць здавна займали перекладні двомовні словники. Значну увагу приділено чотиритомнику “Російсько-українському словнику” – фундаментальній багаторічній праці колективу лексикографів різних поколінь Інституту української мови НАН України. Перший том цього видання побачив світ у 2011 р. Автори намагалися найповніше охопити сучасний лексичний склад російської та української мов, врахувавши здобутки кращих лексикографічних видань, істотно оновити й доповнити його та забезпечити відповідність лексико-стилістичним нормам російської та української мов, подати семантично та стилістично адекватні переклади. Виконуючи своє безпосереднє призначення посібника для перекладу лексико-фразеологічних засобів російської мови на українську, Словник паралельно виконуватиме роль надійного довідника з багатьох складних питань слововживання, граматики, правопису й акцентології двох мов. Зіставлення російської та української мов у чотиритомнику в усьому їх стилістичному багатоманітті допоможе глибшому вивченню цих мов і досконалішому володінню ними. Отже, зібраний і систематизований у Словнику багатий лексикографічний матеріал російської та української мов дасть змогу використовувати цю працю не лише в науково-дослідній та практично-перекладацькій діяльності, а й у навчально-освітній роботі, сприятиме збагаченню словникового запасу, виробленню умінь і навичок користування лексикографічними виданнями, слугуватиме солідною базою для створення словників і довідників наукового та практичного призначення. Без сумніву, видання “Російсько-українського словника” у чотирьох томах сприятиме розвитку національної культури українського народу, розширенню сфери вживання української мови як державної, розвитку національного та культурного інформаційного простору.

Д.ф.н., проф. **К.Г. Городенська** у доповіді “**Грамматичні характеристики у словниках української мови**” зазначила, що проблема граматичного опрацювання реєстрових одиниць (причому в різнотипних словниках) була однією з найдискусійніших і найскладніших. Зокрема, досі не розв’язано питання про потребу використання граматичних характеристик слів у тлумачному словнику. сучасній лексикографічній практиці відомий (і вже використовується) новий спосіб подання граматичної інформації до словникової статті. Суть його полягає в тому, що в словниковій статті замість переліку граматичних (відмінкових чи

особових) форм ставлять цифру, яка є номером відповідної парадигми відмінювання або дієвідмінювання, поданої в кінці словника (у формі таблиці). Звертаючись до зразків парадигм відмінювання чи дієвідмінювання, користувач докладніше, ширше, глибше освоюватиме граматичний аспект української лексики, менше помилятиметься у творенні відмінкових або особових чи способових форм. Безперечно, подання повної інформації про відмінювання та дієвідмінювання словникових одиниць не вичерпає всіх проблем, пов'язаних із їхнім граматичним опрацюванням. Окремої уваги заслуговує аналіз синтаксичних характеристик словникових одиниць, які сприяють виразнішому з'ясуванню їхніх значень та особливостей функціонування у мові. Це — граматичні позначки у формі питань непрямих відмінків, що вказують на синтаксичну сполучуваність слова, зокрема на особливості його керування; родові позначки, подані біля іменників, переважно іншомовного походження, з подвійним родом, зі спільним родом, родова належність яких визначається статтю позначуваної істоти біля невідмінюваних іменників, кількість яких невпинно зростає. Узагальнюючи аналіз проблем, що стосуються словозмінного опрацювання словникової одиниці в тлумачному та орфографічному словниках, К.Г. Городенська пропонує в обох типах словників розширити обсяг граматичної інформації, пов'язаної з відмінюванням одиниць іменних частин мови та дієвідмінюванням дієслів, і подати її у формі повних парадигм, доданих до словників, а у словниковій статті залишити біля лексичної одиниці тільки номер відповідної парадигми. Таке розширення сприятиме насамперед універсальності інформації словникової статті, що відповідає традиції світової та української лексикографії. Крім цього, у користувачів тлумачного словника формуватиметься комплексне сприймання семантичних та граматичних характеристик словникових одиниць, а для користувачів орфографічного словника граматична характеристика слугуватиме основою правильного написання слів. Повнота реалізації параметра граматичної інформації в орфографічних і тлумачних словниках позитивно вплине на якість друкованої продукції.

Д.ф.н., проф. **Н.В. Гуйванюк** (доповідь “**Синтаксичний словник української мови**”) зацентувала увагу на концепції, структурі та основних лексикографічних параметрах “Словника синтаксем української мови”. Саме проблеми формалізації й типології явищ синтаксису зумовили потребу створення синтаксичних словників. Граматична лексикографія в Україні перебуває на початковому етапі розвитку, проте маємо певні успіхи (“Граматичний словник сполучників” (Катерина Городенська), “Словник приєменників” (колектив авторів на чолі з Анатолієм Загнітком), робота над Словником керування (відділ граматики української мови Інституту української мови НАН України). Колектив науковців Чернівецького університету працює над “Словником синтаксем”. Відомості про структуру, семантику та функціональні особливості синтаксем тісно пов'язані з питанням про предмет та об'єкт синтаксису. Визначення вихідного поняття, першоелемента різних синтаксичних побудов, самостійної мінімальної конструктивної

(конститутивної) одиниці — одна з основних умов існування синтаксичної теорії. Концепція словника підказана “Синтаксичним словником” Г. О. Золотової (1988), метою якого було створення репертуару елементарних одиниць синтаксису в російській мові. Проте останні напрацювання в галузі функціонального синтаксису української мови (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, М.І. Степаненко, М.В. Мірченко, Н.В. Гуйванюк, О.В. Кульбабська та ін.) дають підстави переглянути цю концепцію, доповнити її та змінити структуру синтаксичного словника, випрацювати дещо інші лексикографічні параметри системного опису синтаксем.

У доповіді д.ф.н. проф. **Г.М. Вокальчук** “Сучасна українська авторська неографія” схарактеризовано здобутки й перспективи сучасної української індивідуально-авторської неографії, зроблено огляд спеціальних словників авторської неологічної лексики, розглянуто особливості лексикографічного опису авторських інновацій у словниках і словопоказчиках, поданих у додатках до кандидатських дисертацій, наголошено на необхідності здійснення лексикографічної експертизи в процесі формування реєстру авторських новотворів. Було зазначено, що за активної підтримки Інституту української мови НАНУ на Рівненщині функціонують 2 неографічні лабораторії — «Острозький неограф» Національного університету «Острозька академія» (з 2007 р.) та “NEOLEX-Рівне” Рівненського державного гуманітарного університету (з 2010 р.), одним із основних завдань яких є активне залучення філологічно обдарованого студентства й молодих дослідників до неолого-неографічних студій у галузі письменницької лексикографії. Діяльність лабораторій спрямовано передусім на формування електронного ресурсу «Словника авторських лексичних новотворів в українській поезії ХІХ — ХХІ століть», до реєстру якого має увійти не менше 10 000 одиниць, а також видання персональних словників українських поетів. Із 2008 року опубліковано 5 випусків збірників наукових праць лексикографічної серії «Українська індивідуально-авторська неографія», ізпоміж яких — Мовотворчість Павла Тичини у дзеркалі третього тисячоліття:[зб. наук. праць]; відп. ред. Г.М. Вокальчук. — Острог : НаУ “Острозька академія”, 2011. — 268 с. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 5). У випуску подано словник новотворів поета, що містить 1097 одиниць (укладач — О. В. Кирилюк, за ред. члена-кор. НАНУ, д. філол. н. С.Я. Єрмоленко, д. філол. н. Г.М. Вокальчук).

Д. ф. н., проф. **Колоїз Ж. В.** виступила з доповіддю “Оказіоналізми в лексикографії”, де репрезентувала історію фіксування регіональних утворень у вітчизняному мовознавстві, яке бере свої початки від ХІХ ст. і пов’язане передусім із так званими “кованими словами” та дискусією навколо них. Ідеться про тогочасну лексикографічну практику, початок помітного упровадження інноваційної лексики, створеної на “народній основі”. Акцентовано на тому, що відсутність в українській мові відповідників до реєстрових іншомовних слів спонукала авторів словників, здебільшого перекладних, до продукування

інновацій на основі наявних матеріальних репрезентантів і словотвірних потенцій. Проаналізовано здобутки вітчизняної індивідуально-авторської неографії, зокрема результати опрацювання поетичних неолексем, що значно активізувалися протягом останніх десятиліть. Схарактеризовано основні лексикографічні параметри словникових статей у неографічних доробках. Окреслено проблеми вітчизняної неографії, пов'язані з виробленням єдиних принципів укладання словників новотворів загалом та окремих авторів зокрема, з окресленням шляхів упізнання оказіональних сем.

Доповідь **“Мовна динаміка в словниках інтегрального типу”**, автори якої чл.-кор. НАНУ, д. ф. н., проф. **Н.Ф. Клименко** та д. ф. н., проф. **Є.А. Карпіловська** висвітлили проблеми лексикографічного моделювання змін у системі сучасної української мови. Такі зміни виявлено як у формі та семантиці окремих мовних одиниць, передусім слів, у їх стилістичному потенціалі, так і у відношеннях між мовними одиницями в складі різних лексичних комплексів: тематичних груп, лексико-семантичних полів, словотвірних гнізд і категорій. Розгляд мовних змін, або мовної динаміки в межах таких лексичних об'єднань, дає змогу осмислити тенденції сучасної мовної концептуалізації та категоризації світу в усьому спектрі їх виявів. Результати комплексного, системно-структурного вивчення мовної динаміки мають подавати словники інтегрального типу: тематичні, ідеографічні, семантичні. На відміну від словників диференційного типу одиницю їх реєстру становить не окрема мовна одиниця, а певний комплекс одиниць, пов'язаних парадигматичними, синтагматичними та епідигматичними відношеннями. У доповіді концепцію і шляхи створення словників інтегрального типу обговорено на прикладі словника концептуальних полів нової української лексики «Активні ресурси сучасної української номінації», роботу над яким завершує колектив співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України.

У науковій доповіді д. ф. н., проф. **В.В. Жайворонка** **“Українські лінгвокультурологічні словники”** порушено питання лексикографічного опису мовних знаків етнокультури. Наголошено, що підготовка словників етнологічного типу (профільних, етносимволів та ін.) вимагає вмінь комплексного опису етнокультурних концептів рідної мови. Такі словники, поєднуючи лінгвістичні й енциклопедичні, зокрема етнокультурні знання, здатні висвітлити етносимволіку багатьох реалій, що оточують людину, а також із більшою чи меншою вірогідністю її реконструювати. Словник як такий — це не лише те, що народ знає про світ, але й те, що він знає про самого себе, як він усвідомлює, з одного боку, себе в слові, а з другого, — яким він бачить свій внесок у світову культуру. Глобальні виміри сьогodнішньої цивілізації, доступність загальнолюдських культурних надбань аж ніяк не применшують ролі і значення глибинних культурних шарів кожного народу. Навпаки, порозумітися можна, лише добре знаючи і поважаючи не лише мову того чи того народу, а й ту чи іншу етнокультуру, відбиту передусім у слові, а, отже, й у словнику.

К. ф. н., старший наук. співробітник **С.О. Вербич** у доповіді “**Лексикографічне опрацювання українського топонімікону: традиції та сучасність**” зазначив, що в історії лексикографії виділяють два основні типи словників: мовні (ширше — філологічні), які подають різнопланові відомості про слово (семантика, граматичні характеристики, написання тощо) й енциклопедичні, що пропонують загальну змістову характеристику позначуваного певною лексемою поняття. У системі власних назв розрізняють два основні типи словників — *етимологічні* й *нормативні*. основну увагу автора зацентровано на підходах до лексикографічного опрацювання українського топонімікону, зокрема схарактеризовано українські (історико-етимологічні) словники топонімної лексики, які, на думку латвійської дослідниці В.Е. Стаймане, є найважливішими з-поміж решти, оскільки не лише з’ясовують етимологію тієї чи іншої власної географічної назви, але й відбивають її становлення в часопросторі, а також нормативні топонімні словники, покликані задовольнити запити користувачів щодо написання, деривації, словозміни питомих власних географічних назв або відтворення українською чужомовних топонімів. С.О. Вербич доходить висновку, що українська топонімічна лексикографія має свої традиції й представлена різними типами словників як тлумачно-енциклопедичних, так і нормативних, що цілком справедливо закріплює за нею своє окремішне місце в топонімічному словникарстві інших слов’янських країн.

У доповіді д. ф. н., проф. **В. В. Грещука** “**Про створення словника «Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові»**” зосереджено увагу на тому, що гуцульська діалектна лексика неодноразово була предметом лексикографічного опрацювання. Перші ж словники гуцульських діалектних слів зазвичай містили етнографічні праці про гуцулів. Лексикографічне опрацювання гуцульської діалектної лексики як лексико-семантичної системи діалекту, що, як зазначив доповідач, триває і має завершитися створенням нового академічного словника гуцульських говірок, не виключає необхідності лексикографічного дослідження окремих аспектів гуцульського діалектного лексикону, які випадають із поля зору за традиційної лексикографічної репрезентації діалектної лексики. Словник “Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові” задумано як лексикографічну працю, де буде зібрано і опрацьовано гуцульську діалектну лексику, використану в мові української художньої літератури XIX—XX ст. Необхідність і важливість такого Словника визначається кількома чинниками: існує потреба в довідникові, який допоміг би читачеві творів на гуцульську тематику з’ясувати семантику діалектизмів. Потреба зазначеного Словника визначається також значущістю для сучасної україністики відомостей про сегмент гуцульського діалектного лексикону, освоєного художньою мовою, про найрепрезентативніші семантичні й тематичні групи діалектизмів, про особливості й специфіку використання різними авторами в художніх текстах гуцульської говіркової лексики, про взаємодію української літературної мови і гуцульського діалекту, про введення діалектизмів у художній текст як

різновид контакту між діалектною і літературною формами української мови. Нарешті, планований Словник стане неоцінним джерелом при створенні повного гуцульського словника.

К. ф. н., старший наук. співробітник **Н.В. Хобзей** (**“Українська історична лексикографія”**) відзначила, що саме у відділі української мови Інституту українознавства у Львові в кінці 50-х років почалося відродження історичної лексикографії. Тезаурусом, який містить усі засвідчені у вибраному колі пам’яток слова, в тому числі й власні імена — географічні й особові назви, став «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.». Словник видано у 1977 — 1978 рр. у двох томах, і його автори (гол. ред. Лукія Гумецька) були відзначені першою академічною премією ім. І. Франка. Зазначено, що хронологічним його продовженням став «Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.», який створять у тому ж відділі під керівництвом головного редактора Дмитра Гринчишина. Крім пам’яток світського характеру, для Словника розписано значну кількість релігійних текстів — Євангелія (у тому числі й так звані учительні), повчання, проповіді. Серед цієї літератури трапляється багато перекладів (наприклад, «Пісня Пісень», перекладена з чеської), а тому — а також відповідно до змісту творів — у них фіксується багато запозичень. Щоправда, іншомовні слова (переважно латинізми) часто вживають і в юридичних документах, і в науковій літературі (граматиках, травниках, словниках). Усі пам’ятки, на базі яких побудовано словник (а їх понад 3500 одиниць), зібрані в окремий том («Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. Список використаних джерел». Львів, 1994). Такі джерельні нотатки до історичних словників мають суттєве значення і для української історіографії, і для загальнослов’янської, особливо для суміжних народів, історія яких тісно переплетена з українською. А самого Словника досі опубліковано 13 випусків. Всього ж передбачають 30 випусків Словника. Авторський колектив сподівається, що його праця стане в пригоді всім.

У доповіді **“Словник термінів міжнародної і національної безпеки: етапи формування робочого реєстру”** д.ф.н. **В.Л. Іващенко** проаналізовано один із етапів словникарської роботи — формування робочого реєстру вузькогалузевого словника, який має свої підетапи. Зазначено, що сьогодні в термінографії є актуальною проблема вироблення методичних рекомендацій та настанов щодо формування реєстрів словників різних типів. Запропоновано власну методику та проілюстровано її на прикладі укладання базового фрагмента робочого реєстру «Словника термінів міжнародної і національної безпеки». Закцентовано увагу на тому, що підготовчий етап передбачає з’ясування ієрархічного статусу задекларованих у назві термінопонять. Перший етап — це пошук визначень основного поняття «безпека» за фаховою літературою та їх аналіз. Другий етап — логічний аналіз основного (базового) поняття за процедурами інтерпретації та операціоналізації, що передбачають внесення та пошук центральних і ключових понять до основного (базового) поняття “безпека”, внесення їх до реєстру та роз-

роблення дефініції аналізованого поняття. Третій етап — аналіз опорних понять: “захищеність”, “захист” та ключових: “інтереси”, “загроза”, “школа”, “надзвичайна ситуація”. Четвертий етап передбачає встановлення системних відношень основного поняття “безпека” по вертикалі й горизонталі та внесення до реєстру, крім найближчого опорного синонімічного або родового поняття, супідрядних, суперечливих та підпорядкованих (видових) понять основного поняття. П’ятий етап — це пошук основних репрезентантів номенклатурно-термінотворчої (а отже, й системотворчої вартості опорного поняття (опорних понять) та внесення їх до реєстру. Зроблено висновок, що така поетапність укладання робочого реєстру «Словника термінів міжнародної і національної безпеки» допомогла сформуванню базовий фрагмент, до якого ввійшло 347 реєстрових одиниць. Наголошено, що наступний етап формування робочого реєстру вимагає розпрацювання понять “національна безпека” та “міжнародна безпека”.

У доповіді к.ф.н., проф. **Л. О. Симоненко** “**Українська перекладна лексикографія в контексті вимог сьогодення**” зроблено короткий аналіз розвитку української лексикографії, що уможливило виділити низку невирішених проблем, пов’язаних з укладанням термінологічних словників: розуміння обсягу і меж спеціальної лексики, визначення її основних лексичних одиниць (термін, номен, професіоналізм). Лишаються дискусійними питання розрізнення власне термінів та професіоналізмів, уведення останніх до реєстру словників та розроблення термінів-словосполучень, граматична та семантична характеристика термінів та ін. Для вирішення цих проблем потрібно створити методологічну базу та інструкцію до укладання термінологічних словників. Видані за роки незалежності нові й актуалізовані давніше укладені словники попри їхній різний обсяг і якість репрезентують великий за обсягом матеріал, демонструючи значні можливості української мови щодо найменування нових понять різних сфер знання, інтелектуальної діяльності.

Д.ф.н., проф. **Н. М. Сологуб** (“**Слово Олесея Гончара в лексикографії**”) зазначила, що однією з головних проблем сучасної української лексикографії є словники мови письменників. Такі словники мають важливе значення як для дослідження творчості окремого письменника, так і для дослідження історії української літературної мови, зокрема, мови художньої літератури. Словники мови письменників створюють насамперед на матеріалі творчості провідних письменників. В українській лексикографії найпомітнішим словником мови письменника є «Словник мови Т.Г. Шевченка». Назріла потреба підготувати і видати словники інших письменників. Доповідачка переконливо довела актуальність підготовки в наш час Словника мови творів Олесея Гончара. Цей письменник поєднав у своїй творчості давнє і сьогочасне. Мова його творів (і художніх, і публіцистичних) — потужний вияв української мови у просторі та часі і водночас вияв епохи, в яку він жив. Словник мови Олесея Гончара збагатив би уявлення про українську літературну мову, зокрема про мову художньої літератури. Н.М. Сологуб також коротко охарактеризувала типи Словників мови

письменників (повні Словники мови письменників (тлумачні), глосарії, індекси, конкорданси) і запропонувала лексикографувати мову художніх творів Олеся Гончара у формі конкордансу.

У доповіді **М.І. Степаненка “Олесь Гончар — історик і теоретик української лексикографії”** наголошено, що без найменших застережень Олеся Гончара можна назвати глибоким знавцем історії української лексикографії, який дав об’єктивну оцінку словниковій продукції, репрезентованій такими славетними іменами, як Борис Грінченко, Володимир Даль. За сприяння цього письменника належне визнання й підтримку одержав одинадцятитомний Словник української мови, виданий протягом 1970—1980 рр., — найповніше зібрання лексики і фразеології української мови, здійснене в ХХ ст. Олесь Гончар по праву належав до тих митців, які відчували тонкощі мови й могли передати їх у своїх творах, прагнули збагнути всі мовні секрети, надзвичайно вимогливо ставилися до власної мовотворчості, шліфували кожне своє слово. Досить часто О. Гончар розпоряджається мовними перлами, у яких — профіль та перипетії української духовності, трагізм нашої історії, занепокоєність застрашним днем, наші чесноти, вади, запас людської душі, багатий досвід предків і сучасників. Автор “Щоденників” подеколи вдається до філологічних експериментів, створює оригінальні індивідуально-авторські слова, вибудовує незвичні звороти. Саме в експериментуванні письменник убачає один із шляхів збагачення й оновлення мови. Говорячи про письменницьку майстерність автора “Прапорonoсців”, “Тронки”, “Собору”, “Твоєї зорі”, “Щоденників”, не можна не згадати того промовистого факту, що він дотримувався двох основних мистецьких правил: не перекручував історичних фактів і дбав про високу форму твору, тобто його мову, яка б емоційно впливала на читача, лягала йому на душу, просвітлювала його розум і почуття. Цілком природно слід сприймати те, що художній, публіцистичний контекст О. Гончара служить аргументованим і переконливим ілюстративним матеріалом для розкриття семної структури слів, їхньої граматичної природи, функціональних можливостей тощо у власне мовних, або лінгвістичних, словниках.

З доповіддю **“Проблеми лексикографічної інтерпретації експресивної лексики української мови”** виступила д. ф. н., проф. **Н.І. Бойко**. Вона зосередила увагу на особливостях лексикографічної інтерпретації експресивної лексики української мови, пов’язаних з її ремаркуванням у словниках, визначенням способів тлумачення експресивних значень, виявленням та встановленням ступеня інформативної достатності відповідного ілюстративного матеріалу. Експресивна лексика потребує значно більшої кількості ремарок, серед яких мала б бути і експр. (експресивне слово чи лексико-семантичний варіант). Репрезентація семантики експресивних лексичних одиниць у словниках передбачає використання різних методів і способів. До найважливіших належить описовий метод, який потребує використання формул на зразок “про людину, яка...”, “той, хто...”, “дуже...”, “виконувати якінебудь дії з особливою силою...” тощо. Сприяють лексикографічній інтерпретації синоніми та антоніми, дібрані до експресивних лексем,

семні конкретизатори експресивного значення, орієнтація на синтагматичні зв'язки та наявність/відсутність формальних показників експресивності. Особливо актуальною є проблема ілюстративного матеріалу, який повинен конкретизувати дифузність значення експресивної лексичної одиниці, розкривати її денотативний, конотативний та образний семантичні плани. Експресивна семантика лексем, належних до різних лексико-граматичних класів, передбачає як загальні, так і специфічні основи їхньої лексикографічної інтерпретації.

Із заключним словом про роботу Пленуму виступив директор Інституту української мови НАН України, д.ф.н., проф. **П.Ю. Гриценко**, який високо оцінив виголошені доповіді й наголосив на актуальності та перспективах окресленої проблематики.

У обговоренні доповідей узяли участь чл.-кор НАН України, д.ф.н., проф. **Н.Ф. Клименко**, д.ф.н., проф. **В.С. Калашник**, к.ф.н., проф. **Л.О. Симоненко**.

Підсумовуючи результати своєї роботи, Пленум прийняв ухвалу.

**Ухвала Пленуму Наукової ради “Українська мова”
на тему “Українська лексикографія та лексикологія:
проблеми, завдання” від 10–11 листопада 2011 р.**

Заслухавши доповіді провідних українських мовознавців, присвячені актуальним питанням сучасної української лексикографії та лексикології, учасники Пленуму відзначають, що за останнє десятиріччя помітно активізувалося лексикографічне опрацювання апелативної, онімної, неологічної, діалектної та інших шарів лексики сучасної української мови. Вагомі здобутки має перекладна лексикографія, про що свідчать насамперед численні перекладні галузеві термінологічні словники, до видання яких долучилися українські лексикографи. Непересічною подією став вихід у світ першого тому “Російсько-українського словника,” укладеного співробітниками відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України. З'явилися нові для української лексикографії типи словників, зокрема граматичні, словник інтегрального типу, лінгвокультурологічні словники, словники індивідуально-авторських утворень, вузькогалузеві словники.

Учасники Пленуму, узагальнивши спостереження дослідників за укладанням різнотипних новітніх словників, за спробами переглянути деякі засади лексикографічного опрацювання нової лексики, констатують, що українська теоретична лексикографія відстає від потреб сучасної лексикографічної практики. Очевидні порушення в реалізації багатьох складників, обов'язкових для параметричної системи словникової статті, передусім семантичного (добір нової лексики до реєстру), граматичного, стилістичного, ілюстративного та інших. Сьогодні гостро постали питання лексикографічної критики, яка б сприяла поліпшенню якості словникової продукції. Вдумливого, виваженого аналізу потребують стилістичні ремарки, зафіксовані насамперед у Тлумачному словнику української мови. Деякі галузі знань досі не мають тлумачних словників або вони укладені за авторськими вподобаннями. Низку проблем має сучасна термінографія.

У зв'язку з цим Пленум ухвалює:

Науковій раді “Українська мова” скоординувати зусилля фахівців Інституту української мови, Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, кафедр вищих навчальних закладів України на подальше розпрацювання та вдосконалення теоретичних засад укладання новітніх словників.

Науковій раді “Українська мова” визначити пріоритетні напрямки лексикографічних досліджень, організувати розгортання цих досліджень в Інституті української мови та на кафедрах української мови. Матеріали й узагальнення цих досліджень надрукувати в серії видань “Українська лексикографія”.

Розширити використання на кафедрах вищів сучасних технологій опрацювання текстів для конвертування здобутої інформації в лексикографічний формат.

Звернути увагу завідувачів лінгвістичних кафедр вищів України на потребу розширення лексикологічних досліджень текстів для виявлення лексикону, не охопленого словниками, та встановлення динамічних процесів у семантиці.

Розвивати лексикографічну критику. Дати новий імпульс лексикографічній критиці.

Активізувати видання лексикографічних праць, зосередивши особливу увагу на електронних виданнях серії, фінансово доступних для студентів, аспірантів та широкої громадськості.

Провести конкурс між кафедрами української мови вищих навчальних закладів на кращу роботу з української лексикографії та лексикології.

Опрацювати пропозиції щодо укладання нових типів словників, принципів добирання реєстрових одиниць, переглянути аксіологічну норму.

Залучити провідних фахівців з кафедр української мови вищів України до проведення Міжнародної наукової конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження Л.С. Паламарчука.

Науковій раді “Українська мова” опублікувати матеріали Пленуму окремим виданням.

Секретар Наукової ради “Українська мова”

Ніна Яценко

Nina Yatsenko (Kyiv)

A PLENUM OF SCIENTIFIC ADVICE “UKRAINIAN LANGUAGE”
UKRAINIAN LEXICOGRAPHY AND LEXICOLOGY: PROBLEMS, TASK
(Nizhyn. 10 – 11 November, 2011.)

УДК 049.32+811.161.2'373.7

ПЕРШИЙ В УКРАЇНІ ПАРЕМІЙНИЙ СЛОВНИК ЯК КОМУНІКАТИВНИЙ КОДЕКС УКРАЇНЦІВ

Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний
словник нового типу / авт.-упоряд. Т.А. Космеда,
Т.Ф. Осіпова. – Дрогобич: КОЛО, 2010. – 272 с.

У останні десятиліття помітно зросла увага українських лінгвістів не лише до теоретичного осмислення, а й до вироблення обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на підвищення рівня мовної компетенції носіїв української мови і тих, хто її вивчає, з метою удосконалення їхньої мовленнєвої спроможності.

Поле формування теоретичних засад і практичних порад щодо розвитку комунікативної компетенції мовців успішно заповнюється різноаспектними публікаціями. Серед напрацювань цього плану достатньо вибірково назвати хоч би такі вітчизняні монографічні видання і підручники для вищої школи, які вийшли у світ у різних регіонах України за останні десять років: *Космеда Т.* Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки (Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000); *Капелюшний А.О.* Практична стилістика української мови (Львів: ПАІС, 2001); *Струганець Л.* Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття (Тернопіль: Астон, 2002); *Мацько Л.І., Мацько О.М.* Риторика (К.: Вища школа, 2003), *Бачевич Ф.С.* Основи комунікативної лінгвістики (К.: ВЦ «Академія», 2004; друге видання — 2009); *Овчинникова А.П., Хаджирадєва С.К.* Основи ораторської майстерності в умовах конфліктної взаємодії (Одеса: Пальміра, 2005); *Космеда Т.* Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри (Львів: ПАІС, 2006); *Пелепейченко Л.М.* Основи теорії мовної комунікації (Харків, 2007); *Стахів М.* Український комунікативний етикет (К.:

© С.І. ДОРОШЕНКО, 2011

Знання, 2008); *Голуб Н.Б.* Риторика у вищій школі (Черкаси: Брама-Україна, 2008); *Бацевич Ф.* Нариси з лінгвістичної прагматики (Львів: ПАІС, 2010).

Намітилися зрушення і в укладанні словників, призначення яких — сприяти розширенню набору одиниць мовної комунікації членів суспільства, зайнятих у різних сферах життєдіяльності. Це: *Бацевич Ф.С.* Словник термінів міжкультурної комунікації (К.: Довіра, 2007; друге видання — 2011 у співавторстві з *Богданович Г.Ю.*, доповнене і виконане в українсько-російському варіанті); *Жайворонок В.В.* Знаки української етнокультури. Словник-довідник (К.: Довіра, 2006); *Марчук Л.М.* Словник градаційної лексики сучасної української літературної мови (Кам'янець-Подільський, 2009) та ін. Цінність словників такої спрямованості як у теоретичному, так і в практичному аспектах визнають не лише українські, а й російські лексикографи. Проте останні пішли далі, про що свідчать укладені російськими словникарями когнітивно-семантичні словники, як-от: «Константы: словарь русской культуры», автором якого є *Ю.С. Степанов* (М.: Академический Проект, 2001), словник дискурсивних слів, наприклад: «Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания», що вийшов за редакцією *К. Кисельовой* і *Д. Пайара* (М.: Метатекст, 1998). Ці ж автори уклали й збірник вибіркового словникового статей під назвою «Дискурсивные слова русского языка: контекстное варьирование и семантическое единство» (М.: Азбуковник, 2003).

Досягненням сучасної російської лексикографії є словник активного типу, а саме: «Новый объяснительный словарь синонимов русского языка» у трьох випусках (1997, 2000, 2003), підготовлений авторським колективом за загальною редакцією *Ю. Д. Апресяна* (М.: «Школа «Языки русской культуры», 1997–2003). У ньому подані тлумачення як семантики мовних одиниць, так і їх функціонування в різних комунікативних обставинах. В останньому — специфіка словника, який заслуговує на окреме виділення.

Українська лексикографія до останнього часу не могла похвалитися публікаціями словників нового, активного типу. Лише 2010 року в лінгвістичній україністиці з'явився словник, укладений *Т.А. Космедою* і *Т.Ф. Осиповою* під назвою «Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу».

Оригінальність словника відбита в його назві. Це — паремійний тлумачний словник, чиє призначення — не обмежуватися розкриттям смислу паремій, а зорієнтувати користувачів на «живе», як підкреслено в «Передмові» словника, «активне мовлення» відповідно до конкретних мовленнєвих жанрів, подій, ситуацій (с. 8). У цих словах обґрунтування функції словників активного типу взагалі, зокрема й того, про який ідеться. У нього подвійна спрямованість: як тлумачний, він подає дефініції паремій, що ґрунтуються на етнографічних, історичних, психологічних та інших знаннях; як комунікативний, він скерований на збагачення мовця новими мовними засобами, рекомендованими для

застосування в монологічному й діалогічному усному й писемному мовленні.

Ідея створення й розробка проекту рецензованого словника належить доктору філологічних наук, професорові Тетяні Анатоліївні Космеді.

У «Передмові» констатовано, що його методологічним підґрунтям стала лексикографічна концепція І. Франка, закладена в його «Галицько-руських народних приповідках». Нині вона утвердилась у сучасних лексикологічних дослідженнях і формуванні в словниках дібраного матеріалу. На її засадах дослідження паремій нині усталено вести з урахуванням видової і жанрової диференціації, їх генезису, співвідношення етнічного й загальномовного в паремійних текстах, з дотриманням принципів лінгвогеографії, застосуванням компаративного аналізу, пошуками варіантних гнізд.

Однак поза увагою українських лексикографів залишався ще один важливий принцип, застосований І. Франком, що полягає у виокремленні в пареміях ознак, за якими встановлюється специфіка слугування паремій у певних комунікативних ситуаціях. У Франковій інтерпретації це подається так: **Щезай, сатано!** — коментар І. Франка: «формула відвертання»; **Ні за що на світі** — коментар укладача: «найсильніше заперечення»; **Руки би йому святилися** — коментар ученого: «благословляють такого, що побив когось по справедливості; прим., діти батька»; **Не все те робиться, про що говориться** — коментар І. Франка: «говорять, коли хтось погрожує комусь»; **Коли знаєш руську мову, то знай же і політику** — коментар І. Франка: «під «політикою» тут розуміють спосіб чемного поводження з людьми»; **Якби здоров'я** — коментар І. Франка: «звичайна примовка матеріної або взагалі людської ласкавості» (с. 12–13). Цей принцип виокремлений, витлумачений професором Т.А. Космедою як принцип комунікативно-прагматичного опису, який виділяє й розглядає паремії як одиниці мови і мовлення, як елементи комунікативні й дискурсивні. Уведення нового підходу до розкриття комунікативної природи паремійних одиниць заслуговує високого поцінування, як і зразок їх опису, втіленого в рецензований словник.

Обсяг словника — 700 паремійних одиниць, які в ньому, за визнанням укладачів, не зібрані, а відібрані: до нього внесені лише найпопулярніші паремії, які містять у собі комунікативний досвід українців. Словник адресовано не лише викладачам і студентам вишу, вчителям і учням середніх навчальних закладів, але й усім тим, хто цікавиться комунікативною лінгвістикою.

Успішному користуванню словником допоможуть і подані в «Передмові» пояснення окремих термінів комунікативної лінгвістики, задіяних у книжці. Вони полегшують розуміння предмета, змісту і завдань пропонованого зацікавленим особам видання.

Зокрема, у дефініції паремії укладачі словника йдуть за лінгвістичною традицією, вбачаючи в цьому явищі родове поняття, що

об'єднує широкий спектр фольклорних жанрових різновидів. До них належать «прислів'я, приказки, порівняння, вітання, побажання, прокляття, прикмети, примовки, мудрування, каламбури, нісенітниця тощо» (с. 10). Вони потрактовані як семіотичні феномени мови з подвійною спрямованістю: «з одного боку, — це знаки системи мови з відповідною синтаксичною будовою, а з іншого, — мікротексти, занурені в дискурсивну сферу, що мають номінативну й комунікативну природу» (с. 11).

Їхня комунікативна природа, на переконання авторів словника, виявляє себе в здатності формувати комунікативні закони, традиційно закріплені в стереотипах поведінки, мислення, мовлення українського народу. Це доводять укладачі словника розподілом паремійного матеріалу за 18-ма комунікативними законами, розглядуваними в окремих розділах його першої частини.

Комунікативні закони визначені за спрямованістю комунікативного процесу, який передбачає лінію мовленнєвої поведінки, напрям розвитку комунікації, комплекс мовних дій, скерованих на досягнення результату спілкування чи обґрунтування власних дій або своїх переконань. У словникових статтях кожної паремії читач знайде застереження, поради, рекомендації, пов'язані з резюмуванням поведінки співрозмовників, урахуванням можливості та доцільності вияву емоцій, використанням експресивних засобів, збереженням внутрішнього спокою людини, формуванням логічно побудованої та доступної розумінню думки. У цьому практична значущість словника: в ньому розкриті сутність і принципи визначення комунікативних законів, виявлених у пареміях.

Як ілюстрацію наводимо статтю, що представляє паремію ***Розумну річ приємно й слухати***, розміщену в розділі «Закон дзеркального розвитку спілкування». Її повний виклад такий:

«Розумну річ приємно й слухати. Репрезентовано сутність комунікативної закономірності, зумовленої чинністю закону дзеркального розвитку спілкування, — розумне породжує приємне (нерозумне, відповідно, викликає негатив). Інтелектуальна інформація, думки, міркування, поради є корисними для слухача у пізнавальному та прагматичному аспектах. Як бачимо на прикладі висловленого, українці отримують естетичне задоволення від вербалізації інтелектуального, раціонального. Це характеризує етнос як такий, що прагне освіти, поважає розум. Розумне виступає подразником посилення позитивних емоцій. Ця приказка формує позитивний стереотип сприйняття ситуації і зреалізовується в мовленні як настанова, повчання, аргумент, коментар або маркер відповідної комунікативної ситуації» (с. 36).

Наведений приклад становить зразок відповідності однієї паремії одному закону. У переважній же більшості в межах одного закону застосовується використання двох чи кількох паремій, як у паремійній статті із «Закону пропорційності результатів інформаційним або комунікативним інвестиціям»: ***«Де велике глагоління — там мале спасіння.***

Репрезентовано сутність комунікативної тенденції, що стосується чинного стереотипу щодо наявності недовіри до багатослівного або пишномовного мовлення — де багато і пишно говорять, там мало добра, мало солідного діла (тлумачення І. Франка): це значить, що результат комунікації не відповідає докладеним комунікативним або інформаційним інвестиціям. Див. також: *Балакає густо, а виходить пусто; Хто багато обіцяє — той рідко слова дотримає; Хто багато говорить — той мало творить; Хто радо обіцяє — той не має охоти дати* та ін.» (с. 170–171).

У словнику зацентрована увага також на пареміях, що відповідають різним законам. Одним із таких прикладів є тлумачення паремії *«Було б говорити, як питали»* із частини «Репрезентація українських паремій у межах системи основних законів комунікації», як-от: *«Було б говорити, як питали»*. Репрезентовано сутність комунікативної тенденції щодо пропорційності комунікативних інвестицій і результату в комунікації. Нульовий коефіцієнт ілокутивної сили зумовлює нульовий результат. У мовленні паремія зреалізовує жанри зауваження, повчання, її використовують як аргумент, ремарку. Див. також: *закон ритму спілкування, закон модифікації нестандартної поведінки учасників спілкування»* (с. 166).

Наведені приклади доводять, що в словниковій статті читач знайде не лише перелік паремій, здатних відповідати певному комунікативному закону, а й вказівку на комунікативну синхронічність, що демонструє спроможність функціонування цих мовних одиниць у різних ситуаціях мовлення. Такий комунікативний зріз паремійного фонду української мови готує користувачів словника до активного мовлення, допомагає моделювати комунікацію відповідно до конкретних мовленнєвих жанрів, а також обставин і подій.

І все ж видається, що для найповнішого виявлення окресленої в поясненні комунікативної ситуації і доречного застосування в ній паремії варто було б проілюструвати її функціонування конкретними прикладами з художніх, публіцистичних текстів або живого мовлення, що переконало б користувача в комунікативній життєвості кожної з паремійних одиниць.

Спрямовуючи словник для практичного використання, автори подали в другій частині алфавітний список паремій, розглянутих у першій частині, що полегшує їх пошук.

Укладачі рецензованого словника зауважують, що його видання не завершено. Це значить, що до роботи над його новим варіантом будуть залучені й інші збірки різних паремійних жанрів, що збагатить лексикографічну науку і сприятиме розвитку культури мовлення носіїв української мови і тих, хто прагне її вивчити.

Уважаємо правомірним у наступних виданнях словника подавати паремії не тільки за правилами орфографії сучасного правопису, а й за вимогами пунктуації. Наприклад, у паремії *Давши слово держи* годиться відокремити дієприслівниковий зворот; паремія *Інший торохтить*

як дратвою строчить за будовою — складнопідрядне порівняльне речення, в якому між підрядною і головною частиною має стояти кома. Це не закид, лише побажання, як і попереднє: про залучення прикладів для ілюстрацій функціонування паремій.

Оцінюючи в цілому це видання, ми тверді в переконанні, що тлумачний словник нового типу Т.А. Космеди й Т.Ф. Осіпової — помітне явище в українській лексикографії. Словник репрезентує значний фрагмент мовно-мисленневої картини світу українців у мовленнєвому використанні. Користь словника у формуванні «щоденної риторики» сучасного мовця безсумнівна, а перспективи його практичного застосування необмежені.

І ще одне: його поява на столах лексикографів збудить їх, поза всякого сумніву, до роботи над створенням словників української мови активного типу.

Сергій Дорошенко (м. Харків)

Serhiy Doroshenko (Kharkiv)

THE FIRST UKRAINIAN THESAURUS OF PROVERBS AND SAYINGS
AS A CODE OF THE NATIONAL COMMUNICATIVE ETHICS

Book review on: *T.A. Kosmeda, T.F. Osipova*. *Komunikatyvnyi kodeks ukraintsiiv:*

Tlumachnyi slovnyk novoho typu. — Drohobych: Kolo, 2010. — 272 s.

УДК 049.32+811.161–162.2–4

КОРИСНИЙ ВНЕСОК У ЛІНГВОДИДАКТИКУ

Jarmila Kredátusová. Odborný preklad v praxi. Učebnica s cvičeniami pre ukrajinistov. – Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. – Prešov, 2011. – 171 s.

(Ярміла Кредатусова. Науковий переклад у практиці. Підручник з вправами для українців. Філософський факультет Пряшівського університету в Пряшеві. – Пряшів, 2011. – 171 с.)

Проблеми перекладу в сучасному українському і взагалі слов'янському мовознавстві розглядають як у контексті мовної політики окремої держави, так і в зв'язку з процесами євроінтеграції та глобалізації, що стимулюють інтенсивні мовні контакти в різних сферах суспільного життя слов'янських країн. Передусім це стосується наукового перекладу, основою якого є адекватне передавання у його мові фахової лексики оригіналу. Адже наявність спільної інформаційної бази та її належного мовного втілення уможлиблює безпосередній діалог українців з представниками інших слов'янських народів у таких сферах суспільного життя, як державне управління, економіка, наука, освіта, культура, туризм. Відомо, що в радянській Україні як мова науки, за винятком гуманітарної сфери, панувала російська мова. Це, з одного боку, ізолювало українських науковців від багатомовного світу, а з другого, — створювало в інших народів викривлене уявлення про українську мову як не придатну для професійного вжитку. Якщо художній переклад практикували з мови оригіналу на українську, то наукові тексти перекладали, переважно, не з оригіналу, а за посередництва російського тексту, а приступні перекладні словники були здебільшого іншомовно-російськими. Тому й маємо нині в професійному українському лексиконі численні покручі-кальки на зразок *несущих* будівельних конструкцій (пор. з рос. *несущий*) і *пилососів* (з рос. *пылесос*). Вони передусім привертають нині увагу мовознавців, які дбають про повернення українській термінології її самобутнього обличчя. Неоковирний

дієприкметник *несучий* замінюють прикметники *носійний, несний, три-мальний, підтримковий*, а замість *насоса* і *пилососа* сучасні нормативні словники радять вживати *помпа, смок, пилосмок, пилотяг, порохотяг*.

Навчання української мови як нерідної, тобто в її зіставленні з іншою мовою, спричинює потребу в підручниках, які б давали знання про спільне і відмінне в засобах позначення цими мовами спільних понять, розвивали б у читачів навички вправного використання іншої мови в різних комунікативних ситуаціях. Саме такій меті — створенню в читачів з рідною словацькою мовою активного словникового запасу української мови в ситуаціях спілкування на наукові теми — слугує рецензований підручник для університетів «Науковий переклад у практиці». Його авторка — викладач кафедри україністики Філософського факультету Пряшівського університету в Пряшеві д-р Ярміла Кредатусова має в своєму доробку вже чимало праць з контрастивної — словацько-української та словацько-російсько-української — лінгвістики як наукового, так і суто практичного спрямування. У 2001 р. вона захистила дисертацію на звання доктора філософії з теми «Ономасіологічні паралелі та відмінності у словниковому складі словацької та української літературних мов». 2010 р. Ярміла Кредатусова і д-р Ярміла Опалкова у видавництві Пряшівського університету опублікували підручник «Контрастивна лексикологія для викладачів (русистів і україністів)». Отже, нова праця Я. Кредатусової спирається на багаторічний досвід викладання української мови в словацькій аудиторії, її вивчення в зіставленні зі словацькою й іншими слов'янськими мовами.

Підготувати підручник з наукового перекладу Я. Кредатусовій дало змогу не лише вільне володіння обома зіставляваними мовами — українською і словацькою, а й власний перекладацький досвід. Складність поставленого авторкою завдання полягала ще й у тому, що Я. Кредатусова обрала для зіставлення мов активно оновлювані сфери життя сучасних України і Словаччини, ті галузі професійного лексикону, в яких найвідчутніший нині в обох мовах не тільки приплив нової лексики, а й динаміка норм. У багатьох випадках Я. Кредатусовій доводиться самій розв'язувати складні теоретичні й практичні завдання пошуку українських відповідників до словацьких термінів чи конструкцій, адже на сьогодні маємо лише загальнономвні «Українсько-словацький словник» (укл. І. Попель, Братислава, 1960), «Словацько-український словник» (укл. П. Бунганич, Братислава, 1985), а також «Українсько-словацький словник» (Харків, 2002). Відзначимо, що словацько-український та українсько-словацький словники, які Я. Кредатусова додала до рецензованого підручника, істотно доповнюють і осучаснюють матеріали цих праць.

Навчальний матеріал підручника: тексти для перекладу, вправи для закріплення знань з лексики, граматики й стилістики сучасної української фахової мови, лексичні мінімуми й поради з культури мови — упорядковано за вісьмома тематично-галузевими напрямками: 1) підприємництво й торгівля, 2) промислове та сільськогосподарське виробництво, 3) економіка, 4) банківська справа, 5) страхування, 6) соціальне забез-

печення, 7) угоди, 8) послуги і транспорт. Більшість термінів, що позначають актуальні поняття і реалії цих галузей, відсутні у вищезгаданих загальномовних словниках, тому цінними є ті переліки словацьких термінів і їхніх українських відповідників, які авторка подала в кожному тематичному розділі підручника. Їх дібрано й пояснено з урахуванням словацько-української мовної інтерференції, можливої багатозначності деяких слів. Наприклад, на с. 89 Я. Кредатусова подає читачам відомості про відмінності в значенні слів *зобов'язання* як терміна на позначення певних типів фінансових документів і *обов'язок* у значенні «сукупність справ, межі відповідальності особи». Для закріплення цих знань авторка запропонувала словосполуки на взір *боргове зобов'язання, гарантійне зобов'язання, заставне зобов'язання, обов'язок оплати, аліментний обов'язок*. Звісно, це допоможе студентам, які обрали фах перекладача-україніста, запам'ятати обсяг змісту термінів, розрізнити нюанси значень членів певних синонімічних рядів. Для цього авторка розробила спеціальні завдання, спрямовані на вибір з переліку синонімів слів, відповідних певним контекстам уживання. Зважаючи на специфіку сучасної перекладацької практики, коли зазвичай для перекладу послуговуються електронними словниками та автоматичними перекладачами, студентів треба навчати грамотно використовувати такі ресурси, знати межі їхніх можливостей, належно оцінювати якість перекладу і здійснювати його постредагування. З цією метою Я. Кредатусова подала в підручнику спеціальні завдання, спрямовані на вироблення навичок розуміння змісту цілісного тексту чи його частин і зіставлення такого загального уявлення про текст з тим його послівним перекладом, який виконав електронний «перекладач» (див. завдання на стор. 39-41). Такі завдання допоможуть майбутньому перекладачеві виробити навички адекватного передавання змістової структури оригіналу засобами іншої мови, що становить основну вимогу до якісного наукового перекладу. Уміння визначити адекватно поняттєву структуру наукового і взагалі професійного тексту полегшить і добір засобів для його належного мовного оформлення.

Заслуговує високої оцінки добір авторкою матеріалів, оригінальних текстів для двоспрямованого перекладу: словацько-українського та українсько-словацького. На схвалення передусім заслуговує їх досить широкий спектр: витяги з наукових праць, угод та договорів, статей у засобах масової інформації, туристичних буклетів. Важливо те, що при цьому враховано реальну живу мовну практику, а отже, й стан відтворення відповідного поняттєвого простору засобами української і словацької мов. У підручнику чимало й текстів краєзнавчого змісту, які подають відомості про найвизначніші історичні пам'ятки України та Словаччини. Цей матеріал, крім суто навчального, має й загальнокультурне значення, оскільки сприяє глибшому ознайомленню читачів з країнами, мову народів яких вони вивчають. Тому рецензована праця Я. Кредатусової, без сумніву, прислужиться не лише викладачам словацької та української мов як нерідних, а й науковцям-славістам: термінологам, лексикологам, граматистам, стилістам, фахівцям з культу-

ри мови, посприяє інтеграції їхніх зусиль у розвитку своїх національних мов і міжслов'янської комунікації.

Як і в кожній творчій праці, у рецензованого підручника Я. Кредатусової є плюси і неминучі мінуси. Укажемо на останні, оскільки їх усунення дасть змогу авторці посилити в наступних виданнях теоретичний і методичний потенціал її корисної праці. Наші зауваги передусім стосуються добору й оформлення мовного матеріалу підручника. Часто в ньому дається взнаки близькість словацької та української мов, а може, й знання авторкою обох мов спричинює їх інтерференцію. У рецензованому підручнику це найвиразніше виявили наголоси, що їх Я. Кредатусова подала в українській частині словників. Як відомо, наголос в українській мові вільний, рухомий, тобто може змінюватися навіть у формах одного слова. До того ж, найбільше особливостей наголошування, серед яких і переважно кореневий наголос, дослідники виявляють у говорах південно-західного наріччя української мови, що побутують і на території Східної Словаччини, зокрема Пряшівщини. Саме цим можна пояснити в тексті рецензованого підручника такі наголоси в словах, як *найвизначніша* замість *найвизначніша*), *непрямай* замість *непрямий* та інші. Трапляються в підручнику і лексичні кальки з російської на кшталт *перечислювати кошти* замість *переказувати кошти* (хоча поруч на сторінці в переліку термінів подано й правильне *переказати з рахунку на рахунок*), *обезпечити* замість *забезпечити*, *покажеться* замість *виявиться* (с. 49), *розслаблюючий, стимулюючий* замість *розслаблювальний, стимулювальний* (с.114–115) та деякі інші. Практичну цінність підручника значно посилило б і розширення двомовних словників, оскільки чимало термінів — складених номінацій і важливих для фахового спілкування словосполук, наявних у його текстах і вправах, до них не потрапили. Утім, ці поодинокі недогляди легко усунути і вони жодним чином не применшують значення праці Я. Кредатусової для практики навчання української мови словаків і словацької мови українців.

Щиро вітаємо оприлюднення праці Я. Кредатусової як вияв незмінної уваги словацьких учених до мовних процесів у сучасній Україні, як свідчення збереження традицій вивчення української мови в університетах Словаччини. Сподіваємося, що рецензований підручник не лише істотно доповнить уже наявну навчальну літературу для викладання української мови як нерідної, а й становитиме надійне підґрунтя для створення нових перекладознавчих праць як для словацької, так і для української аудиторії.

Євгенія Карпіловська, Лариса Кислюк (Київ)

Ievgeniia Karpilovska, Larysa Kysliuk (Kyiv)

USEFUL CONTRIBUTION IN LINGUISTIC DIDACTICS

Book review on: *Jarmila Kredátusová*. Odborný preklad v praxi. Učebnica s cvičeniami pre ukrajínistov. — Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. — Prešov, 2011. — 171 s.

НОВЕ ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ З СОЦІОЛІНГВІСТИКИ
«Мова і суспільство». — Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2010. — Вип. 1. — 234 с.; 2011. — Вип. 2. — 174 с.

Соціолінгвістика належить до тих наукових напрямків, потребу розвитку яких в Україні диктують, крім суто наукових цілей, актуальні практичні завдання — необхідність зміни мовної ситуації, впровадження статусного і корпусного мовного планування, спрямованого на подолання постколоніальних деформацій у мовній сфері.

Активізації соціолінгвістичних студій, безперечно, сприятиме нове періодичне видання «Мова і суспільство», започатковане у Львівському національному університеті імені Івана Франка, два випуски якого вийшли відповідно у 2010 та 2011 роках. Заснування такого видання у цьому університеті є закономірним явищем — 2003-го на філологічному факультеті було започатковано викладання дисциплін соціолінгвістичного циклу, з 2004 року під керівництвом професора кафедри загального мовознавства Галини Мацюк провадяться щорічні всеукраїнські соціолінгвістичні семінари, студентські конференції, конкурси студентських робіт з соціолінгвістики.

Проблематику, що розглянуто у збірниках, відображають назви рубрик першого випуску — «Теорія та методологія соціолінгвістики. Зв'язок соціолінгвістики з іншими науками», «Історія соціолінгвістики. Історична соціолінгвістика», «Мовна політика. Мовна ситуація», «Форми існування мови в суспільстві», «Мова і місто», «Лінгвосоціальні аспекти тексту та комунікації». У другому випуску напрямки досліджень в основному збережено, лише розділ «Форми існування мови в суспільстві» замінено на «Мова і нація», а в третьому розділі замість «Мовної політики» з'явилось гасло «Двомовність».

Опубліковані у двох випусках статті не лише відображають стан української соціолінгвістики, а й знайомлять науковців із досягненнями зарубіжних дослідників у цій і дотичних до неї галузях.

У статті Галини Мацюк, де заявлено про потребу «адекватної, науково обґрунтованої соціолінгвістичної концепції мовного розвитку в широкому історичному контексті», подано огляд історії соціолінгвістики, її зв'язків з іншими дисциплінами, відображено тематику і методологічні позиції різних соціолінгвістичних шкіл, окреслено національні традиції розгляданого наукового напрямку. На цьому широкому тлі накреслено завдання української соціолінгвістики, наголошено на її значенні для розв'язання суспільних проблем, зокрема для запобігання конфліктів і маніпуляцій масовою свідомістю.

Кілька статей присвячено окремим теоретичним питанням соціолінгвістики. У першому випуску — це стаття Ольги Албул «Поняття мовна мода як соціо- й лінгвокультурна категорія», Юрія Римашевського «Соціолінгвістика і лінгвокультурологія: спільне та відмінне у підходах до вивчення взаємодії мови та культури» та Вікторії Ригованової «Конвергентність когнітивного і лінгвістичного напрямків у дослідженні мовної особистості».

У другому випуску збірника теоретичним та методологічним аспектам соціолінгвістики присвячено статті Ірини Кудрейко «Соціомовний стереотип: теоретичний аспект» і Тетяни Сукаленко «Метафора як засіб вербалізації гендерних стереотипів».

Успішність застосування західних методик до вивчення мовних проблем українського соціуму засвідчує розвідка Тетяни Фудерер «Мовна ситуація України в категоріях концепції Клода Ажежа», вміщена у другому випуску видання «Мова і суспільство». Зокрема, наведено у статті визначення базового соціолінгвістичного поняття *мовна ситуація* суттєво відрізняється від прийнятого в російському мовознавстві. Як зазначає авторка, «*мовну ситуацію* визначають як суспільний стан національної спільноти, характер її мовної свідомості, пов'язаної з задоволенням комунікативних потреб за допомогою однієї або кількох мов» (вип. 2, с. 62). Показово, що в цій дефініції наголос зроблено на мовній свідомості суспільства, що надзвичайно актуально для аналізу двомовного соціуму України, оскільки саме від змін у суспільній свідомості у ставленні до української мови залежить розширення її функцій і сфер застосування.

Актуальність зазначеної тематики засвідчує поява у другому випуску збірника розділу «Мова і нація», де вміщено ґрунтовну розвідку Ярослава Радевича-Винницького «Ідентичність та її мовний компонент у неодномовному суспільстві: українські реалії», в якій знайшли подальший розвиток ідеї вченого, викладені у його відомій монографії «Мова і нація».

Цю ж тему продовжує стаття Оксани Микитюк «Українська мова і формування національної свідомості», а історичні аспекти становлення мовної свідомості українців висвітила на матеріалі «Хроніки з літописів стародавніх» Феодосія Софоновича Ірина Фаріон у першому випуску.

Низка статей, опублікованих у збірниках, присвячена вивченню мовної ситуації України. Характерно, що дослідження різних аспектів

функціонування української мови в умовах асиметричної двомовності та диглосії стосуються південних і центральноукраїнських областей, де специфіку мовної ситуації визначає конкуренція української та російської мов.

Сюди належать публікації з другого випуску — Анастасії Великої «Соціолінгвістичне опитування курсантів та працівників міліції м. Одеси про мовну ситуацію в Україні», Володимира Демченка «Білінгвізм на півдні України (ретроспектива)», Лариси Корновенко «Мовні уподобання черкаських студентів (за матеріалами соціолінгвістичних спостережень)». Загальні питання наслідків українсько-російських мовних контактів розглянуто в статтях Володимира Труба «Типи мовленнєвих відхилень як особливості ідіолекту українсько-російських білінгвів» та Лариси Масенко «Сміхова культура як стратегія приниження мови в ситуації субординативного білінгвізму» в тому ж випуску.

Натомість у соціолінгвістичних дослідженнях тих регіонів, де функціонування української мови характеризується соціальною й комунікативною повнотою, на перший план виходять проблеми соціальної діалектології. Їм присвячено опубліковані в першому випуску розвідки Олесі Палінської «Класичний львівський регіолект і його сучасні інтерпретації», Людмили Марчук «Мовний портрет інтелігента — мешканця Кам'янця-Подільського», Інни Черкез «Епістолярій кінця ХІХ — початку ХХ ст. як джерело дослідження соціолекту української інтелігенції», Ніни Гуйванюк «Соціолінгвістичні коментарі у «Граматичі української мови» Василя Сімовича».

Загальним питанням жаргонології присвячено статті Надії Бабич «Причини, наслідки і «перспективи» вульгаризації сучасного мовлення», в якій наголошено на суспільній загрозі, яку становить явище вульгаризації сучасного мовлення. Надія Трач у статті «Сучасна українська преса як джерело поповнення жаргонної лексики» аналізує процеси проникнення жаргонної лексики в мову сучасної української преси. У другому випуску зазначену тематику продовжує стаття Людмили Дядечко «Функціонування рекламних слоганів в усно-розмовному дискурсі», де висвітлено взаємозв'язок мови реклами з розмовним мовленням і загальним соціокультурним контекстом.

Проблеми термінологічного визначення різних форм розмовного мовлення розглянуто у статті Ірини Ніколів «Сленг та інші соціальні діалекти у працях хорватських лінгвістів» (вип. 2). Авторка аналізує трактування понять *сленг*, *арго*, *жаргон* у словниках хорватської мови, залучаючи до розгляду ще одну назву специфічно хорватського різновиду нестандартної лексики говірки, якою розмовляють Роми, — *шатрочачкі* або *шатра*. Викладений у розвідці досвід визначення термінів *сленг*, *арго*, *жаргон* у хорватському мовознавстві може становити інтерес і для української лінгвістики, в якій уживання відповідних термінів ще не набуло чіткого розрізнення.

Соціолінгвістичний аналіз поєднано з лексикологічним у статті Інґрід Туріс з першого випуску «Німецькі запозичення в угорських говірках Закарпатської області (соціолінгвістичний та лексичний аспекти)».

На окрему увагу заслуговують дослідження з мовної політики, опубліковані у першому випуску рецензованого видання. Мовна політика України досить повно і різноаспектно висвітлена у трьох його статтях.

Ґрунтовністю аналізу відзначається розвідка Юліане Бестерс-Дільгер «Українська мовна політика з 1991 по 2009 рік: погляд ззовні». Напрямо дослідження визначили дві головні тези. По-перше, заперечення факту односторонньої українізації, на якій наголошують деякі фахівці і російські ЗМІ, оскільки, як зазначає авторка, «Україна від самого початку, тобто з 1989 р., докладала чимало зусиль для досягнення компромісу між українізацією та правами меншин». По-друге, наближення до Європейського Союзу ускладнює, на думку Ю. Бестерс-Дільгер, «творення нації на основі української мови» (вип. 1, с. 88). Виходячи із зазначених тез, авторка послідовно розглядає позицію трьох президентів — Л. Кравчука, Л. Кучми і В. Ющенко — у ставленні до мовних проблем країни.

Здійснений у статті аналіз видається переконливим за винятком твердження авторки про те, що українізація системи освіти за президентства Л. Кравчука заклала основи невдачі у розв'язанні проблем двомовного суспільства. Цей захід, на наше переконання, був цілком правильним і закономірним. Інша річ, що українізація освіти мала супроводжуватися створенням національного інформаційно-культурного простору, оскільки, як слушно зазначено в тій же розвідці, «ЗМІ мають, з одного боку, сильний вплив на мовну поведінку молоді, набагато сильніший, ніж школа; окрім цього, телебачення пропагує цінності і формує національну свідомість» (вип. 1, с. 91). Нездатність влади захистити свій інформаційно-культурний простір від домінування Росії й зумовила поразку національно-демократичних сил під час останніх виборів Верховної Ради і президента, що поставило під загрозу саме існування Української держави.

Загальний аналіз мовної політики України продовжили в першому випуску дві розвідки, присвячені мовному законодавству останніх років, — «Мовна політика уряду Юлії Тимошенко» Надії Князев і «Проект Закону «Про мови в Україні» й дискурс українських ЗМІ» Петра Луцького.

Історію впровадження в школах Галичини української мови та її кодифікації у 20-х роках минулого століття розглянуто у статтях Оксани Гордої «Мовне законодавство і розвиток функцій української мови у школах Галичини (друга половина XIX ст.)» та Ірини Марушкевич «Граматична кодифікація української літературної мови у 20-30-х рр. XX ст.».

Певні аспекти мовної політики інших країн, досвід реалізації яких може бути корисним для України, розглянули Анастасія Забродська в статті «Тестування мови в контексті набуття громадянства на прикладі Естонії» та Юлія Дзябко «Напрями реалізації мовної політики в Японії (історія та сьогодення)». В останній статті увагу зосереджено на заходах, які здійснює японське мовне законодавство у трьох аспектах:

підтримці функцій японської мови як національної, підтримці ролі англійської мови в умовах інтернаціоналізації та підтримці інших мов, що вживають на території держави.

Стаття Людмили Васильєвої «Чорногорська мова сьогодні (соціолінгвістичний аспект)» висвітлює сучасний стан розвитку чорногорської мови та проблеми кодифікації її стандартного варіанту.

У другому випуску нового періодичного видання з'явилися й дві розвідки, присвячені такій специфічній формі побутування мови в Україні, як суржик. Це статті Олени Селіванової «Проблема форм міксації мов у соціолінгвістиці» та Ірини Браги «Українсько-російський суржик в соціокомунікативній ситуації ринку». Проблеми мішаного українсько-російського мовлення розглядають у своїх статтях і В. Демченко та Л. Масенко.

Ірина Брага обрала для свого дослідження вдячний об'єкт — продуктовий і речовий ринки міста Сум, використавши для цього і методи анкетування та усного опитування, і метод включеного спостереження. Авторка статті зробила цікаву спробу окреслити соціальний портрет носіїв суржику на сумському базарі, визначити їхню мовну самоідентифікацію і мотивацію вживання мішаного мовлення. Висновки дослідження засвідчують, що суржик уживають українці, які визначають рідною мовою або його, або українську мову, тоді як серед росіян відсоток суржикомовців значно нижчий. Це спостереження підтверджують результати попередніх досліджень суржику, які засвідчують, що процеси гібридизації двох мов загрожують передусім українській мові.

У статті О. Селіванової зроблено спробу розглянути суржик і тряснюк в контексті контактології, визначити їхнє місце серед інших відомих у світі мішаних форм мовлення, у зв'язку з чим авторка описує, переважно за енциклопедичними виданнями, піджини і креольські мови. Перспективи подальших соціолінгвістичних досліджень О. Селіванова вбачає в описі «інших типів форм міксації мов — українсько-польського, українсько-словацького, українсько-білоруського та інших мовних субстратів» (вип. 2, с. 8). Натомість зазначені «мовні субстрати» навряд чи доцільно порівнювати з суржигом і тряснюкою. Процеси запозичання з польської мови, що інтенсивно відбувалися в певний історичний період, як і сучасне побутування перехідних польсько-українських та словацько-українських говірок на порубіжних територіях, не відповідають ані масштабів українсько-російської мовної міксації, ані характерові її виникнення й поширення.

Слід зауважити й неповноту посилань на наукову літературу у статті О. Селіванової. Наводячи статистику щодо поширеності суржику в різних областях України за даними опитувань Київського міжнародного інституту соціології, авторка не покликається ані на відповідне джерело інформації, ані на новіші дослідження суржику, де такі посилання наявні.

Досить дивну позицію щодо термінологічного вжитку слова *суржик* знаходимо в статті В. Демченка «Білінгвізм на півдні України

(ретроспектива)», в якій загалом об'єктивно висвітлено вплив політичних процесів на формування мовної ситуації в південних регіонах. Дослідник вважає неприйнятним уживання терміна *суржик* на позначення українсько-російських форм побутування мови — і має на це повне право. Дивує інше. Кваліфікуючи лексему *суржик* як «мазохістичний термін», В. Демченко пропонує замінити його визначенням *піджин*. Проте якщо слово *суржик* мовознавець вважає «мазохістичним», то не менш принизливо застосовувати до відповідного типу мовлення термін *піджин*, який позначає вкрай редуковану форму мішаного мовлення, яка утворюється внаслідок міксації структурно віддалених мов, зразком чого може бути відомий вислів «моя твоя не панімай». І вже далеким не лише від об'єктивності, а й від здорового глузду слід вважати звинувачення В. Демченка на адресу тих мовознавців, які буцімто винайшли «мазохістичний» термін *суржик* і тим самим долучились до діяльності радянського ідеолога двомовності І. Білодіда в справі «стандартизації неорганічних на ґрунті української мови форм» (вип. 2, с. 90). Згідно з твердженням В. Демченка, очолити список ідеологічних «соратників» І. Білодіда мав би Б. Антоненко-Давидович.

Соціолінгвістичним проблемам антропонімії присвячено статті Ірини Митнік «Польсько-українські мовні контакти в давній антропонімії станового суспільства — огляд» у першому випуску та Лесі Луньо «Багатокомпонентні жіночі імена в іменнику Львова (перша половина ХХ ст.)» у другому випуску.

Розділ «Лінгвосоціальні аспекти тексту та комунікації» в першому випуску містить також дослідження Марії Гавриш «Невербальна поведінка в ситуаціях соціального та ситуативного домінування», написане на основі художніх творів Івана Франка. У другому випуску тут опубліковано також розвідку Олени Рудої «Батьки та діти: стратегії і тактики в міжпоколінній комунікації», де досліджено роль вікового чинника у міжособистісному і міжгруповому спілкуванні. Зауваження, що його можна висловити до останньої статті, стосується вживання невдалого, на нашу думку, терміна *міжпоколінний*, який варто замінити більш відповідним прикметниковим утворенням від слова «покоління» — *міжпоколінневий*.

Слід зазначити, що зміст збірників не вичерпується українською тематикою. Вони містять також дослідження, що висвітлюють соціолінгвістичні аспекти сучасного побутування й історичного розвитку інших мов. Зокрема, Лідія Сваричевська у статті «Трихотомія *досконала/своя/чужа* мова в античному світі», опублікованій у другому випуску, розглянула погляди античних філософів на поняття «досконала мова», що стали підґрунтям подальших напрямків мовного пуризму, проблем нормалізації рідної мови чи взаємодії з іноземними мовами.

Античній тематиці присвячена також розвідка Інеси Макар «Вплив соціуму на формування іменника в романі Лонга «Дафніс і Хлоя».

Ольга Курпіль у статті «Роль соціолінгвістичних параметрів в історичному розвитку англійської мови» з другого випуску аргументовано

доводить потребу залучення до діахронічних досліджень англійської мови її соціальних різновидів, які переважно ігнорують в історичних студіях.

У статті Стефанії Туфі «Ступінь видимості іммігрантських громад у лінгвістичному ландшафті міст Генуя та Кальярі» досліджено складні форми спілкування в багатонаціональних та багатомовних громадах, проаналізовано використання вербальних і невербальних засобів комунікації з широким спектром функцій, які вони виконують в індивідуальній та груповій ідентифікації.

У статті Уляни Потятиник «Категорія ввічливості як засіб розкриття міжособистісної взаємодії (на матеріалі драми Е. Албі “Who’s afraid of Virginia Woolf?”)» (вип. 1) проаналізовано категорію ввічливості для висвітлення соціо- та прагмалінгвістичних параметрів комунікації між головними персонажами досліджуваного твору – подружньою парою Мартою та Джорджем.

Крім того, перший випуск «Мови і суспільства» містить статті, присвячені соціолінгвістичним аспектам перекладознавства. У розвідці Анни Галас «Соціальна зумовленість розвитку перекладацьких стратегій (на матеріалі перекладів англомовної драматургії ХХ ст.)» поставлено актуальне питання відтворення елементів територіальних і соціальних діалектів за допомогою суміжних засобів цільової мови та розглянуто різні стратегії перекладу субстандартних форм, ужитих у драматургічних творах. У висновках статті авторка наголошує на потребі тісної співпраці перекладачів і соціолінгвістів, оскільки саме соціолінгвістика може допомогти перекладачеві в пошуку багатьох відповідників.

Зміст обох збірників доповнюють рецензії на праці українських та зарубіжних соціолінгвістів.

Отже, періодичне видання «Мова і суспільство», започатковане у Львівському національному університеті імені Івана Франка, відповідає нагальній потребі розвитку українських соціолінгвістичних студій. Уміщені у перших двох випусках публікації засвідчують формування української школи соціолінгвістики, яка опановує теоретичні й методологічні здобутки відповідного напрямку зарубіжної науки й успішно застосовує їх до вивчення мовних і соціокультурних реалій українського суспільства. Зважаючи на мізерний наклад видання (100 примірників), варто створити його сайт, що дасть можливість ознайомлення з ним ширшої наукової й студентської громадськості.

Лариса Масенко (м. Київ)

Larysa Masenko (Kyiv)

NEW MAGAZINES ARE FROM SOCIOLINGUISTICS

Book review on: «Mova i suspilstvo». – Lvivskiyi natsionalnyi universytet imeny Ivana Franka, 2010. – Vyp. 1. – 234 s. ; 2011. – Vyp. – 2. – 174 s.

УДК 049.32+811.161.2+811.161.1'27

ПЕРШЕ В УКРАЇНІ МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СУРЖИКУ: МІЖ КОМОЮ І КРАПКОЮ

Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і язиком. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 135 с.

Уже в роки незалежності Україна придивилася до свого мовного обличчя і «здивувалася» своїй багатолікості. З телеекранів, по радіо, з виступів високопосадовців і в розмовах пересічних мовців вона почула себе — і жахнулася, наскільки очевидними стали процеси маргіналізації мовного життя народу, наслідки політики “вільного розвитку національних мов”. Суржикізація суспільства завершила зміни, яких зазнала українська мова внаслідок потужного однобічного впливу російської впродовж тривалого періоду “гармонійної” двомовності.

“Кровозмісне дитя білінгвізму”, як влучно назвав суржик письменник Юрій Андрухович, заповнило всі сфери мовного життя — починаючи від побутового спілкування й закінчуючи художніми текстами. Аналіз сучасного стану мови не обходиться без того, щоб не сказали щось про суржик. Його називають гримучою сумішшю, мовним безладом, шельменкоденщицьким мовленням, мовою-калікою, імперським діалектом, колоніальним гібридом, “мічурінським гібридом”, інвалідним покручем, полтавським російським. Переважно потрактовують його як хворобливий стан мови.

Якщо спочатку суржик намагалися не помічати, згодом почали використовувати з педагогічною метою, піднімаючи, як це заведено було говорити, рівень мовної культури, то сьогодні — це предмет наукових зацікавлень. У літературі про українсько-російське мішане мовлення можна натрапити на різні підходи до його вивчення: соціолінгвістичний, психологічний, лінгвістичний, педагогічний, естетичний. Є всі підстави вирізняти ще й політичний аспект.

© О.Г. РУДА, 2011

У вивченні цього явища нашої лінгвальної дійсності накреслився новий етап. Його знаменує поява першої в Україні монографії, в якій висвітлено історію виникнення, поширення і сучасного побутування суржику. Її авторка — знаний в Україні соціолінгвіст, доктор філологічних наук, професор Національного університету “Києво-Могилянська академія” Лариса Терентіївна Масенко — понад десять років досліджує мовне буття українців у незалежній Україні.

Праця зацікавила широке коло читачів, що засвідчують численні обговорення монографії в громадських колах і різноманітних інформаційних ресурсах. З лютого цього року в рамках Днів науки відбувся круглий стіл, на якому авторка презентувала результати свого дослідження. Захід зібрав науковців як з України, так і з-за кордону. Жвавість обговорень порушених питань якнайкраще свідчить, наскільки ця проблема справді болить не лише фахівцям, а й широкому загалу.

Від першого практичного посібника з реєстрами ненормативних зросійщених слів “Антисуржик” (1994) і до першого монографічного дослідження суржику, яке з’явилося за межами України, — “Surzyk Historia i terażniejszość” (“Суржик. Історія і сучасність”) (2010) Артура Брацкі минуло чимало часу, позначеного більш чи менш вдалими спробами теоретичних досліджень змішаної субмови; проведено кілька міжнародних симпозіумів, присвячених структурним і соціальним аспектам опису цього мовного явища; енциклопедія “Українська мова” приросла відповідною статтею авторства Олександра Тараненка. Водночас очевидним було те, що завдання, які стояли перед дослідниками українсько-російського різновиду мовлення, а саме: визначення його місця в системі усних форм побутування української мови, критеріїв такого визначення, чіткого розмежування інтерферованих і мішаних форм мовлення, встановлення інтерференційного порогу, за яким можна говорити про конвергенцію двох мов, а також ролі психолінгвальних та соціальних настанов мовців, залишалися не розв’язаними.

Справді, попри поступове накопичення наукових розвідок, присвячених суржикові, оформлених головню як наукові статті, в Україні досі не було ґрунтовних праць, які б досліджували це мовне явище. Перед лінгвістами стояло завдання, спираючись на ретельне опрацювання наукових джерел та солідну базу зразків мішаного мовлення, узагальнити напрацювання в цій царині, проаналізувати дефініції цього різновиду мовлення, науково аргументувати його місце в мовній системі, визначити соціальну й психологічну природу мовного гібрида, а насамперед — його лінгвістичні характеристики.

Якщо не весь масив окреслених питань, то принаймні більша частина актуальних, навіть злободенних проблем знайшла відображення в монографії Лариси Масенко.

Праця вміщує дев’ять розділів, у яких феномен суржику розглянуто не тільки в мовознавчому, а й в соціокультурному та психолінгвістичному аспектах. Окрім проблеми термінологічного визначення

мовного явища, науковець аналізує дефінування суржик у масовій свідомості й публіцистичному дискурсі, використання мовного гібрида з маніпулятивною метою в радянській і пострадянській масовій культурі, як стилістичного ресурсу та мовного засобу саморозкриття персонажів у творах класичної та сучасної художньої літератури.

“Суржик: між мовою та язиком”, без сумніву, є результатом багаторічного ретельного опрацювання класичних зарубіжних наукових і науково-публіцистичних праць з лінгвістики, історії, соціології й новітніх вітчизняних джерел. Авторка будує своє дослідження на найсучасніших методах соціолінгвістики, при цьому праця не позбавлена певної мозаїчності й строкатості, «ліричних відступів», притаманних постмодерним дослідженням, які вже традиційно здійснюються на межі різних наукових дисциплін.

І хоча дослідженню бракує лінгвістичних описів зразків відповідного мовлення, які б спиралися на великий масив польових записів, це в монографії компенсовано результатами соціолінгвістичних опитувань, досліджень у фокус-групах, проведених студентами українських вишів. Для ілюстрації наукових тез і поточних висновків Лариса Терентіївна з легкістю оперує даними польових досліджень, отриманими в межах різноманітних проектів. Ґрунтовність дослідження засвідчує обізнаність авторки з результатами соціологічних, демографічних і психологічних досліджень, здійснених в Україні в різні роки.

На початку викладу матеріалу Лариса Масенко порушує питання термінологізації слова “суржик”. Багато дослідників цього явища вважають, що через небажану оцінну конотацію лексеми її взагалі не слід термінологізувати. Натомість мовне явище обростає епітетами, номінаціями, які відображають екзистенційні переживання, мають негативну конотацію. Авторка не береться розв’язати цю емоційно забарвлену дискусію, що її породив науковий і публіцистичний дискурс, зауважуючи лише, що лексема **суржик** має вживатися для позначення специфічно українського явища мовної комунікації. Суржик — не унікальна субмова змішаного типу, а українська специфіка терміновжитку, зауважує науковець.

Справді, мішані різновиди мовлення — піджини і креоли, лінгва Франка — характерні для соціолінгвальних ситуацій у колоніальних і постколоніальних країнах. А суржик за своїми структурними й функціональними ознаками відповідає піджині. Лариса Терентіївна розглядає аргументи, висунуті за і проти ототожнення суржик з піджинами, які в наступних поколіннях мовців формуються в креольські мови, але не робить остаточного висновку, залишаючи питання відкритим. Натомість вона цитує відомого науковця Юрія Шевельова: “... українська мова на Україні виробила інше своєрідне явище, що дістало там і свою назву — суржик...” (с. 7).

Авторка намагається розкрити соціальну природу суржик й окреслити психоемоційні процеси, які супроводжують його формування і використання. Помічено, зазначає вона, що в словниковому,

метафоричному, значенні лексеми **суржик** закладена суттєва ознака — пониження якості утвореного внаслідок змішування продукту. На підтвердження послідовності сприйняття суспільством цього мовного феномена дослідниця наводить означення суржиків, зібрані методом опитування респондентів, а також інші емоційно забарвлені дефінування в публіцистичних і науково-публіцистичних працях, акцентує престижність української мови на протизвагу зневазі до суржиків, поширеній в експертній оцінці й масовій свідомості.

Особливо наголошено в роботі, що твердження, яке трапляється, не тільки в публіцистичному, а й в науковому дискурсі, про абсолютне переважання суржиків в побутовому спілкуванні української людності не тільки некоректне, а й позбавлене наукової аргументації.

Дискусійним у фахових колах залишається питання, чи є суржик новою мовою, побудованою на уламках двох мовних систем. Проаналізувавши аргументи, висунуті колегами, відома соціолінгвістка переконує, що суржик є безсистемним, хаотичним поєднанням елементів двох мов, субкодом, позбавленим навіть на рівні ідіолекту стабільного узусу. Суржик — сукупність таких ідіолектів.

У своїй монографії Лариса Терентіївна Масенко робить, варто сказати, вдалу спробу розібратися у плутанині з ідентифікацією суржиків. Зокрема, авторка докладно зупиняється на питанні місця суржиків в системі усних форм побутування української мови. Проаналізувавши дефініції суржиків і просторіччя в українській та російській лінгвістиці, вона доходить висновку, що суржик правомірно співвідносити у функціональному плані тільки з нелітературним типом російського просторіччя. Але наполягає, що інші характеристики російського простомовного мововжитку не відповідають специфіці формування й поширення мішаного типу мовлення. “Російське просторіччя належить до внутрішньомовних явищ, тоді як суржик — до міжмовних” (с. 57).

У книжці висвітлено історію виникнення й поширення суржиків. Цікавим і новаторським є спостереження того, як змінювалися групи суржикомовців. Якщо у XVIII ст. літературні твори фіксують пародійне макаронічне мовлення персонажів — сільської й містечкової адміністрації, асимільованої через російськомовну освіту, або джерелом появи суржиків була солдатчина (ідіолекти селян, зросійщених під час військової служби), то через кілька століть, на початку XX ст., це вже інша соціальна група. Причиною суржикізації сільського населення, зауважує Лариса Терентіївна, було демографічне зростання міського населення й інтенсифікація контактів між українським селом і зросійщеним містом. Передусім важливого значення набули соціально нерівноправні стосунки між носіями російської й української мов.

Охоплення різних аспектів побутування суржиків, а також кваліфікацію цього специфічного мовного феномена неможливо здійснити без глибокого вивчення явищ білінгвізму, інтерференції, змішування мов. У відповідному розділі праці авторка, подаючи визначення і відмінності між зазначеними мовними процесами, наголошує, що потріб-

но розрізняти явища інтерференції й конвергенції. “Серед розмаїтих розмовних форм побутування української мови значно ширше представлені типи інтерферованого мовлення, яке позначене більшим чи меншим впливом російської мови, але яке не можна вважати мішаним” (с. 38-39). Дослідниця порушує проблему визначення інтерференційного порогу, за яким починається процес мовної міксації. Причиною складності цього завдання, як зазначає Лариса Масенко, є відсутність наукових засад для такого розрізнення через мовну політику радянського періоду, коли дослідження обґрунтовували “гармонійність” національно-російської двомовності. Не дивно, що над дослідженням білінгвізму в Україні тяжіли ідеологічні догми, а тому зразки мовлення, в якому змішувалися два мовних коди, ігнорувалися. І пізніше, в пострадянський період, специфіка процесів змішування в суржику компонентів двох мов не була предметом лінгвістичного аналізу.

Глибоко проаналізувавши класичні праці дослідників білінгвізму й конвергенції мов, зокрема А. Росетті, а також дослідження змішування в білоруській трасянці елементів російської та білоруської мов на морфологічному рівні, Лариса Терентіївна робить висновок, що внаслідок значної кількості спільних для української та російської мов граматичних форм критерій морфологічної гібридизації не може бути достатнім для кваліфікації мовлення як змішаного. На її думку, не менш важливим є лексичний і фонетичний критерії. “Попри присутність в українському мовленні білінгвів порушення мовних норм у різних пропорціях, зумовлених такими факторами, як культурно-освітній рівень мовця, частота вживання ним української, сферами її вживання тощо, в інтерферованому ідіолекті граматична і словотвірна структура висловлювань і переважна частина лексики належать українській мові” (с. 64). Неповне збереження в мовленні носія суржику української основи, зокрема на фонетичному й морфологічному рівнях, пояснюється недостатнім володінням мовця російською мовою, до якої він прагне наблизити своє мовлення. Словом, елементи російської мови, що потрапляють у мовлення багатьох білінгвів і роблять його інтерферованим, носять спорадичний характер і не розхитують базові структури української мови. “Суттєва відмінність між білінгвом і суржикомовцем полягає в тому, що мовну поведінку двомовця регулює механізм перемикавання коду, який не дозволяє йому змішувати мови, натомість у носія суржику цей механізм зламано”, — узагальнює свої судження авторка (с. 68).

Відштовхуючись від наведеної вище тези, Лариса Масенко заперечує тим дослідникам, які констатують, що мовлення російськомовних громадян, які мають потребу в оволодінні державною мовою, формується як російсько-українська суміш, аналогічна суржикові. Також вона не погоджується з поглядами так званих «захисників» суржику, які вітають його посередницьку роль у процесі оволодіння українською мовою.

Ця фахова й громадянська позиція дослідниці впливає з твердого переконання, що поширення мовлення, в якому зруйнована діалектна або загальнонародна основа української мови, створює сприятливий ґрунт для подальшої експансії російської мови. І справді, нечисленні вітчизняні дослідження, що проводилися в Україні в середовищах носіїв суржику, засвідчують, що діти суржикомовців — етнічних українців у подальшому переходять на російську мову.

“Мовне пристосуванство”, “втрата ціннісних орієнтацій”, “неповага до рідної мови”, “обмежене сприйняття української мови в одній її функції — спілкування” — ось, на переконання авторки, основні мотивації мовної поведінки носіїв суржику. Лариса Терентіївна припускає, що українсько-російський мовний гібрид формує таку ж, але вже колективну, “проміжну” свідомість. Змаргіналізованість і культурна їхня креолізованість найбільше бентежать дослідників-психолінгвістів. Лариса Масенко вслід за багатьма вченими наголошує на такому рівні акультурації носіїв суржику, який межує з культурною асиміляцією, що призводить до втрати самоідентифікації та відмови від своєї культури. Більше того, поверхнєве ознайомлення з російською культурою робить цих особистостей просто знекультуреними, що загрожує суцільною люмпенізацією населення.

Авторка на сторінках “Суржику...” неодноразово висловлює прикрість з приводу того, що звільгаризовану українсько-російську мовну суміш експлуатують і популяризують окремі представники масової культури, відповідно сприяючи її поширенню серед молоді. Ця практика, як виявляється, має давню традицію. У монографії детального аналізу здобула радянська масова культура, за посередництвом якої реалізовувався ретельно спланований проект маніпулювання свідомістю. Через використання сміхових жанрів популярної культури впроваджувалося сприйняття російської мови як норми спілкування, а української — як її порушення. Проаналізовані загальновідомий радянський проект — дует Тарапуньки і Штепселя, перший з яких говорив суржиком і грав недоумкуватого неосвіченого провінціала; комедія за п’єсою О. Корнійчука “В степах України”, в якій суржикомовні персонажі формують простацький, малограмотний колективний образ селянства.

У роки незалежної України через нездатність влади захистити свій інформаційно-культурний простір російська продукція залишилася панівною в усіх сферах масової культури. Крім того, продовжується радянська практика маніпулятивного «спрощення» української мови. Саме з цією метою в російськомовних телепрограмах широко використовується суржик (варто лише згадати “СВ-шоу” (Верка Сердючка), “Довгоносики”, “Кролики”) як недолуга мова на тлі повноцінної російської.

Розгляду в праці отримало відображення процесів акультурації й зросійщення українських міст, а відтак експансії гібридних форм мовлення в села, у творах художньої літератури (запропоновано соціально-

культурні характеристики персонажів Григора Тютюнника, Валерія Шевчука, Оксани Забужко, Юрія Андруховича, Ірини Марченко, Олександра Ірванця тощо). Образи в розглянутих творах відтворюють психологічну атмосферу національної та соціальної змаргіналізованості, пристосуванства, поведінкову амбівалентність, обмежений світогляд і низький культурний рівень суржикомовців.

Незважаючи на яскраво змальовану загрозу суржику для розвитку української мови в державі та всього буття нації, авторка рецензованої монографії сповнена оптимізму – в перспективі, за умови впровадження послідовного мовного планування, зокрема українізації системи освіти та інформаційно-культурного простору, переконана вона, мішана субмова звузить ареал побутування, поступившись місцем українській літературній мові та координативному білінгвізмові. Лариса Масенко не має сумнівів у тому, що побутування суржику в майбутньому не має перспектив. Хоча зауважує, що напрям розвитку суржику цілком залежить від державної мовної політики.

Здавалося б, ця без перебільшення новаторська розвідка охоплює всі аспекти побутування суржику в мовному просторі України. Та поза межами дослідження залишилися окремі аспекти, які, зрештою, зауважують респонденти в обговореннях монографії на читачьких інтернет-форумах. Йдеться про навмисне, демонстративне вживання суржику, нехтування офіційними нормами правопису, що підкреслює особливий неформальний характер віртуального мережевого спілкування, норми та звичаї якого є більш вільними та ексцентричними порівняно із спілкуванням у реальному житті. Варто зауважити, що використання суржику може бути комунікативною стратегією білінгва, який чудово володіє як українською, так і російською мовою, але навмисне «ламає» механізм перемикавання кодів у спілкуванні в родинному колі, із суржикомовними друзями, сусідами, колегами з метою створення умов для психологічно комфортного спілкування.

Також поза увагою дослідниці залишився такий мотиваційний чинник використання суржикового мовлення, як несформованість власне українського міського сленгу в українськомовному середовищі, що змушує молодь залучати до свого лексикону одиниці російського сленгу у відповідному фонетичному й граматичному оформленні, причому без намагання наблизити своє мовлення до російської мови.

Подаючи окремі зразки суржикового мовлення, записаного в межах різноманітних проектів та індивідуальних досліджень, Лариса Терентіївна Масенко зауважує брак масиву польових записів, на яких би ґрунтувалися серйозні лінгвістичні описи суржику. Безперечно, праця, яка міститиме мовознавчий аналіз значного обсягу дослідницьких матеріалів, мовне портретування респондентів з відповідною соціокультурною паспортизацією, дасть відповіді на питання, які досі залишаються відкритими: який відсоток інтерферем перетворює мову на суржик? якого саме типу ці інтерферери? чи зберігають вони свою стійкість? які різновиди суржику можна вирізнити? та інші.

Книжка написана цікаво, не обтяжена занадто термінологічним масивом, структурована, що робить науковий виклад доступним для осмислення широким колом читачів. Разом із тим фахівці з соціо- та психолінгвістики знайдуть у цій науково виваженій праці поживу для роздумів, стимули до особистих наукових пошуків, а може, й до наукового опонування.

Олена Руда (Київ)

Olena Ruda (Kyiv)

THE FIRST MONOGRAPHIC RESEARCH OF SURZHUK IN UKRAINE:
BETWEEN A COMMA AND POINT

Book review on: Masenko L. T. Surzhuk: between the Ukrainian and Russian languages. — Kyiv, 2011. — 135 p.

УДК 811.161.2'373]:82-92(049.32)

ЯК ЗМІНЮЄТЬСЯ

ЛЕКСИКОН СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ?

Навальна М.І. Динаміка лексики української періодики початку ХХІ ст. : [монографія]. — К. : Інститут української мови, Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — 328 с.

В українському мовознавстві спостерігаємо активне зацікавлення дослідників динамічними процесами в словниковому складі як української літературної мови загалом, так і в лексиконі українських засобів масової комунікації зокрема, що зумовлені дією цілої низки позамовних чинників, передусім політичними та соціально-економічними змінами в житті Української держави. Особливо неоднозначно презентує ці процеси публіцистичний стиль, очевидно, тому, що нині він найвільніший у виборі засобів вираження, оскільки інші функціональні різновиди мови мають ширші обмеження у використанні лексики сучасної української мови. Це стосується і його підстилю — мови засобів масової інформації, іманентною рисою словника якої вважають лексичну і граматичну неоднорідність. Остання помітно виявляється і в українській періодиці першого десятиріччя ХХІ ст., що висуває перед лінгвістами завдання дослідити функціонально-стильове розмаїття її словникового складу, оскільки значна його частина згодом має перспективи увійти до загальнономовного вжитку. З огляду на це актуальність рецензованої монографії безсумнівна.

Лінгвістичне дослідження М. Навальної складається із вступної частини, п'яти розділів (1. „Дослідження мови української періодики на тлі функціонально-стильової диференціації”; 2. „Книжна лексика в мові української періодики початку ХХІ ст.”; 3. „Функціонально-стилістичні вияви розмовної лексики в мові української преси початку ХХІ ст.”; 4. „Лексика конфесійного стилю в нових функціонально-стилістичних сферах”; 5. „Функціональні параметри та стилістичний потенціал субстандартної лексики в мові української періодики почат-

© О.А. СТИШОВ, 2011

ку ХХІ ст.”), висновків, переліку опрацьованої літератури та списку використаних джерел.

У першому розділі досить ґрунтовно розглянуто функціональні стилі української літературної мови та специфіку їхніх лексичних засобів, з'ясовано лексичну норму в стилях мови, встановлено чинники динамічних зрушень у лексико-семантичній системі української літературної мови, схарактеризовано стилістично нейтральну, стилістично та функціонально марковану лексику.

Заслуговує на увагу другий розділ, де М. Навальна докладно аналізує функціонально-стилістичні сфери книжних елементів у газетній періодиці, виокремлює найтипівіші терміни різних галузей знань, з'ясовує основні тенденції їхнього використання в мові сучасної української публіцистики. Особливий інтерес викликають спостереження над дедалі ширшим уживанням термінів у переносному значенні. Найбільше кількісно в мові української періодики початку ХХІ ст. представлені переносні значення медичної лексики, що негативно характеризують нові явища в політиці, економіці, а також виражають зневажливе, іронічне ставлення пересічних громадян до політичних лідерів та представників влади. Авторка наводить цікаві спостереження за переносним уживанням інших різногалузових термінів, що дає підстави простежити тенденції до детермінологізації багатьох слів спеціального вжитку, до зміщення значень таких термінологем. Це сприяє емоційності, експресивності та образності газетних повідомлень на тлі раціонального стандарту. Такі лексичні вияви в сучасній українській літературній мові постійно перебувають у полі зору дослідників-лінгвістів.

Особливу увагу М. Навальна звертає на лексеми зі значенням „виконувати дії, пов'язані з грішми”, що актуалізувалися в мові преси на початку ХХІ ст. Засвідчено, що найчисельнішу групу становлять дієслова, що означають витрачання, повну втрату коштів. Інші групи презентовано меншою кількістю лексем цього лексико-граматичного класу. За допомогою негативнооцінних дієслів журналісти й автори газетних матеріалів створюють сатирично-іронічні характеристики тих, хто збагачується за рахунок інших, марно витрачає гроші, домагається асигнувань, яких не заслуговує. Вони віддзеркалюють негативні процеси в економічному житті України (напр.: *марнотратити, гайнувати, хапати, цупити, розтринькувати, прохвиськати* та ін.).

У третьому розділі розглянуто розмовну лексику як один із найважливіших засобів експресивності публіцистичного мовлення, схарактеризовано найуживаніші групи розмовних дієслів, зокрема дієслівну реалізацію актів мовлення в сучасній українській пресі, проаналізовано типові універбати, нові відонімні утворення як колоквіальні одиниці, визначено позамовні чинники, що вплинули на творення відонімних дериватів. Досить важливі спостереження зроблено за функціонуванням відабrevіатурних утворень та нових іменників зі значенням жіночої статі. Це дало підстави авторці зробити переконливі

висновки про розмовні елементи як надзвичайно важливі складники мови української преси. У досліджуваний період вони стали одним з основних засобів посилення експресії, тому що чіткіше виділяють певне явище на тлі нейтрального викладу, виступають найвиразнішим засобом в описах негативної поведінки осіб та негативних процесів у соціально-економічному житті країни.

Цілком погоджуємося, що на початку ХХІ ст. у мові української преси активізувалися дієслова інших лексико-семантичних груп на позначення актів мовлення. Це переважно дієслова звучання та фізичної дії, причому в їхньому переносному значенні (напр.: *гавкати, цвенькати, скрипіти, цідити, рубати, плести* тощо). За допомогою таких і подібних лексичних одиниць автори публікацій відтворюють мовленнєву поведінку певних осіб, негативно характеризуючи їх (насамперед державних діячів, політичних лідерів, досить відомих людей). Засвідчено, що особливо часто до неї вдаються в партійних виданнях, в окремих публікаціях, у яких ідеться про побут чи приватне життя відомих осіб.

Цікавим у цьому розділі є також аналіз нових іменників-фемінітивів із суфіксом **-к-(а)** на позначення осіб жіночої статі за їхньою професійною діяльністю, а також за партійною належністю, характером діяльності, місцем у суспільстві та ін. (напр.: *депутатка, лідерка, бютівка, регіоналка, прем'єрка*). Поповнився новими одиницями і словотвірний тип із суфіксом **-ес-(а)**, який донедавна вважали лексично обмеженим (напр.: *експертеса, дяконеса, єпископеса*). Такі іменники, безсумнівно, є засобом „орозмовлення” публіцистики.

Проте, на жаль, чомусь поза увагою М.Навальної залишилося наростання словотвірної активності непродуктивного в радянську добу питомого суфікса **-ин-(я)** в іменниках-фемінітивах, що містять відтінок розмовності чи й навіть іронічності. Такі одиниці, за нашими спостереженнями, надзвичайно інтенсивно функціонують у мові сучасної газетно-журнальної періодичної та неперіодичної преси: *гравчиня* (від *гравець*), *виборчиня* (від *виборець*), *творчиня* (від *творець*), *археологиня* (від *археолог*), *біологиня* (від *біолог*), *борчиня* (від *борець*) та ін.

Як засвідчує матеріал монографії, в українській пресі помітно активізувалося використання іменників та прикметників, утворених від прізвищ політиків, державних та культурних діячів, представників шоу-бізнесу та ін. М.Навальна вдало підмітила, що на відміну від попередніх періодів розвитку української мови, нині у відонімному словотворенні використовують значно ширше коло власних назв — прізвищ, назв партій, блоків, рухів тощо (напр.: *тимошенківець, тягнибоківець, азаровщина, ківаловщина, свободівець, порист* та ін.).

У четвертому розділі подано встановлені семантичні та стилістичні функції конфесійної лексики в українській періодиці. Поза будь-яким сумнівом, заслуговує схвалення спроба авторки засвідчити функціонально-стилістичні вияви переносного вживання конфесійної лексики в сучасних українських засобах масової інформації.

Характеризуючи в п'ятому розділі багатопланову проблему використання субстандартної лексики в українській періодиці, М. Навальна зосередила основну увагу на аналізі причин дедалі ширшого вживання в ній кримінального субстандарту, на особливостях поширення молодіжного, а також комп'ютерного сленгу.

Варто погодитися з авторкою, що активне функціонування лексичних одиниць кримінального характеру в мові українських засобів масової інформації, зокрема в суспільно-політичній публіцистиці, засвідчує, що вони виходять за межі свого традиційного усно-розмовного вживання в соціальних діалектах і слугують засобами вираження переважно негативної оцінки та істотної експресивізації газетних текстів. Активне поповнення публіцистичних текстів цими субстандартними словами зумовлене криміналізацією українського суспільства в різних сферах і на різних рівнях.

Поданий у п'ятому розділі матеріал, звичайно, не вичерпує теми вивчення й аналізу субстандартної лексики в мові української періодики. У майбутніх дослідженнях газетних текстів можна звернутися до студіювання таких шарів лексики, як діалектизми та суржик, що активно входять до словникового складу сучасної преси.

М.І. Навальна переконливо довела, що маркованими лексемами найактивніше поповнюються публікації на суспільно-політичну та економічну тематику, а також описи і характеристики політичних діячів та негативні оцінки їхніх дій, вчинків. Вони властиві таким жанрам журналістики, як коментар, інтерв'ю та проблемна стаття. У дослідженні переконливо наголошено, що на початку ХХІ ст. посилюлися процеси експресивізації мови української преси. Автори періодичних видань прагнуть до епатажності. Щоб зацікавити читача, журналісти використовують різноманітні емоційно-експресивні засоби, серед яких чільне місце належить лексичним.

Для з'ясування нових явищ і тенденцій М.І. Навальній треба було узагальнити спостереження дослідників за функціонуванням лексичних одиниць у попередні періоди, правильно оцінити їх. Із цими непростими завданнями вона успішно впоралася. Теоретичне осмислення комплексу проблем щодо функціонування лексики в українській періодиці спирається на надійну, самостійно створену джерельну базу, що забезпечило об'єктивність загальних висновків про нові явища і тенденції у розвитку лексичних засобів української літературної мови в першому десятиріччі ХХІ ст., а також дало змогу встановити тяглість одних тенденцій і згортання інших.

У рецензованій монографії докладно проаналізовано також чинники, що зумовили функціонально-стильову дифузність української лексики, руйнування стилістичних перешкод у її використанні.

Авторка слушно відзначає, що для мови української преси означеного періоду характерне посилення започаткованої раніше тенденції до „розхитування” лексичних норм, зумовлене безперервною зміною мовних смаків і оцінок, які не завжди збігаються з реальним мовним

узусом, а також із кодифікованими правилами слововживання. На наш погляд, дослідниці варто було б докладніше зупинитися на цій особливості лексику української періодики початку ХХІ ст.

Загалом праця М. Навальної — цілісне дослідження лексики української періодики означеного періоду, виконане на теоретичних засадах функціональної стилістики. Її проблематика віддзеркалює динамічні процеси у стилізовому й функціонально-стилістичному використанні лексики української мови початку ХХІ ст., передусім розширення багатьма словами своїх традиційних сфер уживання, за якими вони закріпилися відповідно до функціонально-стильової диференціації лексики, використання таких одиниць у невластивих для них контекстах.

Монографією можуть скористатися мовознавці, викладачі вишів, аспіранти, учителі-словесники, журналісти, студенти, а також широкі кола користувачів.

Олександр Стишов (м. Київ)

Olexandr Styshov (Kyiv)

HOW IS THE LEXICON CHANGES OF MODERN UKRAINIAN PUBLICISM?

Book review on: *Navalna M.I.* Evolution of Ukrainian periodicals lexicon in the beginning 21th century: [monograph]. — К.: Institute of Ukrainian language, Publishing House of D. Burago, 2011. — 328 p.

УДК 092+81'282:811.'712 (Латта)

Зузана Ганудель (Словацька Республіка, Пряшів)

ОСОБИСТІТЬ ВАСИЛЯ ЛАТТИ І ЙОГО НАУКОВІ ДОСЯГНЕННЯ

У статті розглянуто особистість Василя Латти, талановитого і наполегливого учителя, громадського діяча, скрупульозного дослідника українських говорів Східної Словаччини (у 311 населених пунктах), який в плані синхронії та діакронії науково утвердив характер і спорідненість досліджуваних говорів з українською мовою.

Ключові слова: *Василь Латта, лінгвогеографія, лінгвістична карта, ізоглоса, стабільний наголос, ключ до карти, коментар, лінгвістичний атлас, мовна межа, картографування.*

У цьому році минуло дев'яносто років від дня народження визначного діалектолога-славіста, талановитого і невтомного науковця, добросовісного і принципового педагога, кандидата філологічних наук, доцента д-ра Василя Латти.

Народився В. Латта 29.XII.1921 р. в селі Пчолине тепер Снинського р-ну на Пряшівщині в сім'ї дрібного селянина. Початкову освіту здобув у рідному селі, середню — у Мукачівській російській реальній гімназії, з якої після гортіївської окупації 1938 року вступив у Празьку російську реальну гімназію, де його у 1939 р. застала гітлерівська окупація Чехії і Моравії. У таких важких політичних і матеріальних умовах він продовжує навчання, бо свідомий того, що на Словаччині під час т. зв. Словацького штату йому було б важко отримати середню освіту.

Під час канікул В. Латта працює то в типографії, то дає уроки з хімії та латинської мови дітям заможних родин, підробляє на заводах. Після закінчення Празької російської реальної гімназії у 1942 р. Василь Латта хотів поступити у Братиславську вищу технічну школу, але його атестат зрілості, здобутий за протекторату Чехії і Моравії, не визнали на Словаччині. Тоді він поїхав у Відень і поступив на хімічний факультет Віденського політехнічного інституту. Стипендії, як чужинець, він

не одержував і був змушений заробляти на прожиття фізичною працею. Віденський період був для молодого студента доброю політичною школою формування сильного соціального почуття. Під час літніх канікул у 1944 р., коли над країною нависла воєнна небезпека, В. Латта стає зв'язковим партизанського загону «Сергій», що діяв на околицях Пчолиного, Яблінки, Пихонь, Нехваль Полянки і Зубного.

Він прекрасно справлявся з завданнями штабу, бо вільно говорив німецькою, російською та іншими слов'янськими мовами, розумів угорську мову, знав латинську і грецьку. В. Латта — прямий учасник Словацького національного повстання.

У грудні 1945 р., після визволення Східної Словаччини Радянською Армією, обласні керівні органи в Михалівцях доручають В. Латтові заснувати у Меджилабірцях російську гімназію, яка у 1946 р. переходить у Гуменне. Історія її (проіснувала всього дев'ять років), складна і важка. Надзвичайно несприятливі післявоєнні роки, нестача підручників, інвентаря, меблів, харчів, традицій та досвіду роботи в школі... Навчання проходило в кімнатах гуртожитку. Проте програма гімназії щодо навчання і виховання учнів не мала конкурентів ні в словацьких, ні в чеських школах. Поступово гімназія справді стала елітною школою Гуменного, феноменом. Вона мала високий моральний кредит і користувалася заслуженим авторитетом серед місцевого населення і широкої околиці. У 2010 р. випускники Гуменської російської гімназії відсвяткували 65 років її заснування (1945—2010). На це свято з'їхалися колишні її учні, сьогодні уже професори, вчителі, доценти, інженери, лікарі, дипломати, люди з високими званнями та багатим життєвим досвідом. І всюди лунали імена її основоположників і безкорисливих учителів гімназії, серед яких був Василь Латта.

Молодий Василь Латта як педагог був улюбленцем гімназистів. Широка наукова ерудиція, логіка міркування, висока культура мови надавали його урокам великого культурного і навчально-виховного значення. Він був для гімназистів і вчителем, і другом. Серед вчителів Василь Латта користувався великим авторитетом, що було найвищою оцінкою його фахового хисту, організаційних здібностей і високих моральних якостей. Всі, хто його знав, з ким він учився і працював, у першу чергу підкреслюють його вроджений талант вихователя.

Протягом 1945–46 рр. В. Латта заочно здобував освіту в Братиславському університеті ім. Я. А. Коменського. У 1948 р. Міністерство шкіл і культури направило його на навчання в Ленінградський університет. Там він працював з великою наполегливістю, передчасно склав іспити, відпочивав 4–6 годин на добу, жив скромно, недоїдав, на останні гроші купував книжки і висилав їх в Гуменську російську гімназію. Зрозуміло, що такого режиму В. Латта довго не витримав; після дев'ятого семестру він, хворий і фізично виснажений, повертається в Гуменне.

Після видужання у 1950 р. В. Латті було доручено заснувати Педагогічну гімназію у Меджилабірцях та гуртожиток для учнів і стати її

директором, але невдовзі його направили організувати кафедри російської та української мов у Пряшівському педагогічному інституті.

Понад 20 років Василь Латта працював у середніх і вищих навчальних закладах, де поряд з педагогічною роботою успішно розгортав і наукову діяльність. Вищу освіту заочно закінчує аж 1954 р. в Братиславі і стає аспірантом професора О.В. Ісаченка. Тема дисертації зі спеціальності слов'янська філологія — **«Українські говори Східної Словаччини»**. Одночасно на кафедрі російської мови В. Латта викладає курс фонетики і фонології російської та української мов, славістику, історичну граматику російської мови, українську літературну мову, українську діалектологію, веде семінарські заняття з цих дисциплін. Навантаження — надмірне. Паралельно проводить дослідницьку роботу. План — грандіозний! На той час уся територія українських говорів становила 98% території Східної Словаччини (311 населених пунктів). Професор О. В. Ісаченко характеризував свого аспіранта як надзвичайно наполегливого, здібного і талановитого науковця. У 1957 р. Василь Латта перед Науковою радою Карлового університету в Празі захистив свою дисертацію і здобув науковий ступінь «кандидат філологічних наук», а в 1963 р. одержує звання доцента.

У своїй дисертації науковець дослідив розвиток фонетичної і фонологічної системи українських говорів. Професор Й.О. Дзензелівський припускає, що інтерес до фонетики і фонології у молодого науковця, мабуть, поглибило навчання у професора Ленінградського університету Бориса Олександровича Ларіна. Уже перші його опубліковані праці з цієї проблематики (загалом В. Латта надрукував понад двадцять робіт) свідчать про великі здібності й глибокі знання в галузі фонології і фонетики слов'янських мов. Лише бібліографія до вивчення досліджуваної ним проблематики містила понад 560 назв. Праці, які він друкував у чехословацьких і закордонних журналах, не були доступні широкій громадськості. Колишній ЦК Культурного союзу українських трудящих у Пряшеві присвятив його працям окремий випуск «Наукових записок» № 8-9, де подана з пера визначного українського діалектолога, доктора наук, професора Й.О. Дзензелівського висока оцінка. Він, зокрема, пише: «Латта не збирався повторювати своїх попередників чи збирати «кришки», уточнюючи і деталізуючи висловлені ними окремі положення тощо. З самого початку було видно, що з'явився новий молодий, але самобутній вчений зі всіма уподобаннями, інтересами, своїм почерком і широкими планами» [9: 6].

Рівночасно з розвитком фонетичної і фонологічної системи досліджуваних говорів В. Латта вивчав їх морфологічну, синтаксичну та лексичну системи, уклав хронологічно перший «Атлас українських говорів Східної Словаччини», планував упорядкувати диференційний «Словник діалектної лексики» цього регіону. Матеріал до цього словника комплектував за окремою програмою, яку було опрацьовано з урахуванням надзвичайно великої кількості назв явищ природи, діяльності людини та її фізичного, психічного стану і громадського життя. Такий

словник, за уявленням науковця, мав представити різноманітність і багатство словникового запасу місцевих говорів і його лінгвогеографічну диференційованість. Він мав бути «невід'ємним органічним доповненням Атласу і разом з тим мав дати вичерпний матеріал для здійснення повного лінгвістичного опрацювання аспектів місцевих говорів монографічним шляхом, що не може замінити Атлас як такий» [12: 10]. Та цей грандіозний план його дослідницької роботи не здійснився.

Доцент Василь Латта 27.6.1965 р. на 44-ому році раптово помер.

Після його смерті цей величезний труд Василя Латти (Атлас) 26 років пролежав у фондах Словацької академії наук в Братиславі. Лише у 1991 р. з нагоди 70-річного ювілею науковця у співпраці з професором словацької діалектології д-р Івором Ріпкою, доктором наук та директором Музею української культури у Свиднику Мирославом Сополігою, а також кандидатом філологічних наук, доценткою д-р Зузаною Ганудель, після доопрацювання та доповнення (розділ лексика) «Атлас українських говорів Східної Словаччини» вдалося видати друком. Він містить 399 карт, і чотири допоміжні карти-схеми, 195 карт фонетичних явищ, 123 карти морфологічні, 39 лексичних і 38 синтетичних (зведених) карт. Велика частина матеріалу Атласу подана у формі індексу як некартографований матеріал. Мабуть, автор планував його подати в атлас лексики, але він залишився не комплектний. Програма, за якою науковець записував матеріал для Атласу, складалася з 2264 питань. Він задумав одночасно охопити цілу систему і структуру українських говорів Східної Словаччини на всіх мовних рівнях. Діалектні записи науковця визначаються надзвичайною точністю, великим науковим педантизмом, скрупульозністю, чіткістю і ясністю.

Глибока теоретична підготовка, великий досвід із польових досліджень, надзвичайно точна фіксація мовних явищ викликають щирий подив у науковців.

До вирішення завдань Василь Латта підходив творчо, розвиваючи теорію і практику лінгвогеографічного дослідження. Він виявив себе здібним дослідником-аналітиком у галузі української діалектологічної географії, який від початків свого становлення розв'язував складні завдання географії мови, зокрема визначення території, її функціонування з урахуванням міграційних процесів, контактів з іншомовними сусідами, історико-географічними умовами.

Оскільки лінгвістичний атлас не може повністю відбити різноманітність лексичної диференціації діалектів, В. Латта передбачав подати весь зібраний матеріал у словнику за тематичними групами. Це одночасне зображення багаточленних протиставлень дуже важливе, бо дає можливість виявити всі особливості варіантів картографованого явища, а в атласі обмежених розмірів розширити його зміст і одночасно зберегти його повноту, що є важливою особливістю і навіть перевагою атласу регіонального типу. Як приклад нам може послужити «Загальнокарпатський діалектологічний атлас», у якому при розкритті повного лексичного значення слова враховувався і етнографічний аспект.

В. Латта, укладаючи свій Атлас, застосовував діахронну і синхронну діалектологію. Поширення диференційних територіальних діалектних явищ відображав методом лінгвістичної географії. Його теоретично-методологічні вихідні пункти мають загальну силу в розвитку проблематики мовних атласів.

Щодо повноти відбиття зібраного матеріалу, то В. Латта хотів якнайповніше подати в Атласі систему мови у всій її різноманітності. Враховуючи наукові досягнення європейської лінгвістичної географії, він шукав своїх шляхів визначення типу регіонального атласу, брав до уваги специфіку досліджуваних говорів — їх архаїчність, значну здиференційованість, своєрідне географічне положення діалектів на стику трьох слов'янських мов — української, словацької і польської, а також неслов'янських — угорської, німецької та румунської. Принципи побудови Атласу, його концепція і теоретичні засади докладно з'ясовані у двох окремих публікаціях та у Вступі до самого Атласу [12, 17, 18].

Його Вступ — це не просто виклад теоретичних засад і принципів картографування, застосованих у цій праці. Це справжня наукова розвідка, що подає коротку історично-географічну інформацію про територію поширення українських говорів Східної Словаччини, характеризує їх найважливіші риси, які дають можливість незаперечно стверджувати, що вони є «окраїнними українськими говорами, які у порівнянні із загальноукраїнськими мовними відмінностями зберігають своєрідні архаїчні та інші особливості, однак, повністю мають риси, якими визначається їх спільність з українськими діалектними системами і відмінність мовних систем сусідніх східнославацьких і горальських говорів» [13; 14].

Однією з особливостей досліджуваних говорів є наявність голосної **ы** у значенні фонемі. Це специфічний давньоруський архаїзм фонологічної системи вокалізму говорів, чим вони, як і інші закарпатські, відрізняються від загальноукраїнської мови, у якій немає **ы**. Він обумовлений злиттям **і** з **и**, а також вокалізмом фонологічної системи сучасної російської мови, де голосний **ы** функціонує у значенні варіанта фонемі **і** в положенні після палатальних приголосних.

Голосний звук **ы** верхнього піднесення, що стоїть на межі середнього і заднього ряду, зустрічається і в говорах кількох сіл північного Спишу (В. Липник, Страняни, Камйонка, Орябина, Кремпах, Верхній Сулин і Якуб'яни) на місці **ѣ** та **е** і має палатальні властивості: *л'ыто, л'ыс, н'ымый, хл'ыб, рйыка*, а на місці **о** зустрічається **ы** лише після твердих приголосних: *пыт, дым, бык, стыл, кын'* та інші.

При визначенні етнічної приналежності окремого діалекту В. Латта виходив з певних лінгвістичних критеріїв: історичних — діахронії та синхронії, причому останній вважав не завжди достовірним. Певний говір може мати фонетичну систему відмінну від мови, до котрої вона належить і від того, яка на нього впливає. Як приклад наводить, говірку села Остурня, яку остаточно не можна зарахувати ні до словацьких, ні

до польських говорів. Тут В. Латта виходить з об'єктивних критеріїв, отже, з фонетичної системи. В Остурні майже всі словотвірні групи є повноголосними. Зазначено тут також асиміляцію **d, t, n, l** і багато інших явищ, які об'єктивно засвідчують, що ця говірка належить до східнослов'янської групи. Отже, тут науковець має на увазі всі компоненти — відмінювання і дієвідмінювання. Це говірка східнослов'янська перехідного типу. Основа її українська, тому В. Латта її вважає українською з польськими та словацькими впливами.

У Вступі до Атласу дослідник цілком об'єктивно висвітлює теорію і методику своєї праці, а також функціонування на досліджуваній ним території назв *руснак, русин, рутен* і новішу *українець*. Кожна з назв у різні періоди була більш чи менш поширена, але завжди стосувалася населення, яке є незаперечною генетичною гілкою українського народу.

Влучним є зауваження В. Латти стосовно назви *лемки, лемаки*, прикметник *лемківський*, які він називає «довільним етнографічним неотерміном, не властивим живій мові місцевих українців і межа, що визначає їх діалект, не відповідає поширенню свого етимону слова *лем*, що зустрічається у значенні лиш на схід аж до долини ріки Боржави» [10: 9].

Методом лінгвістичної географії науковець порівняно точно і науково обґрунтував спірну словацько-українську мовну та етнографічну межу, якій приділяли увагу О. Брех, Л. Нідерле, А. Петров, Я. Гусек, І. Панькевич, С. Цамбел, С. Томашівський, Г. Геровський та інші. Кожен з цих дослідників розглядав, уточнював і доповнював погляди своїх попередників. Свого часу досить точно визначив словацько-українську мовну межу С. Цамбел, хоч кілька сіл з українськими говірками зарахував до словацьких: *Кремну* (на Спишу), *Підпріч* (змішане українсько-словацьке селище на південному Спишу), *Рогожник* (діалектне Грозник), *Зубний* і *Підгородь* на сході. Села з перехідними на той час українсько-словацькими говірками (*Гливище, Хіньківці, Котюш* та ін.) С. Цамбел розглядає як чисто словацькі.

Аналізуючи та усвідомлюючи погляди своїх попередників, В. Латта написав спеціальну працю «**Словацько-українська мовна межа**» [13], у якій наглядно і переконливо оперує численними мовними фактами (23 фонетичні, 20 морфологічних і близько 30 лексичних рис). Фонетичні та морфологічні ознаки є основними. Він на досліджуваній території виділяє такі зони: 1) зона українських сіл; 2) зона змішаного українського і словацького населення; 3) зона з переходом частини населення з української говірки на словацьку та дальші зони змішаного або перехідного характеру. Для наочності науковець уклав карту українсько-словацької мовної межі, яка в Атласі вміщена під № 355. Він вважає, що мовна межа є найважливішим критерієм для проведення етнографічного кордону. Атлас Василя Латти, як і чотири томи «Лінгвістичних атласів українських говорів Східної Словаччини» Зузани Ганудель [7], наочно і переконливо на всіх мовних рівнях утверджують український характер досліджуваних говорів.

У працях В. Латти знаходимо і теоретичні міркування щодо мови, її лексики, як, наприклад: «...мову можна вважати, завдяки її стабільності, першорядною ознакою і одним з найважливіших критеріїв для визначення національної належності певної етнічної групи» [12: 92].

В. Латта вважав, що на етнічному рубежі знаходяться явища вельми ускладнені. Тут існують певні лінгвістичні критерії — синхронії та діахронії. Мається на увазі згадувана вже *Остурия*, при визначенні говірки якої Василь Латта виходив з об'єктивних критеріїв, які застосовуються в слов'янському мовознавстві, отже, з фонетичної системи.

Фактичний матеріал Атласу весь зібраний однією особою — автором Атласу, що гарантує точність Атласу, його аналіз, порівнювання з іншими українськими, російськими, словацькими і польськими мовами та переконливо і незаперечно утверджує його український характер своєю наскрізною аргументацією.

Усі наукові статті, які передували картографуванню Атласу, опираються на досягнення новітньої української літератури. Це Латта ствердив і заголовками своїх наукових статей, які він публікував і називав українськими говорами. Вершинну роботу своєї наукової діяльності Василь Латта назвав **«Атласом українських говорів Східної Словаччини»**.

Капітальні та оригінальні праці науковця дають цінний матеріал і про їх взаємовідношення, про мовні контакти з суміжними східнославацькими українськими та українськими північнолемківськими, польськими горальськими та німецькими переселенськими говорами. Атлас Василя Латти дає багату інформацію про самі східнославацькі та польські горальські говори і, безперечно, доповнює «Atlas slovenského jazyka», d. I. Vokalizmus a konsonantizmus. B. 1961.

Мовні контакти можна вивчати в кількох аспектах, але основним вважається лінгвогеографічний, бо представляє чітку картину територіального поширення мовних явищ та іншомовних нашарувань.

В Атласі В. Латти показані і загальні ознаки місцевих говорів, які їх об'єднують в один діалект і відрізняють від сусідніх діалектів української або словацької і польської мов, що має надзвичайно важливе значення, бо слугує для доповнення характеристики мовних систем як місцевих, так і сусідніх говорів, чим підвищується значення лінгвогеографічної інформації.

Надзвичайно цінними є теоретичні розвідки В. Латти про рефлексію праслов'янських сполук **tort*, **tolt*, **tert*, **telt*, які реалізуються через східнослов'янські повноголосні звукосполучення, від яких чітко треба відрізнити неповноголосні структури, що, звичайно, є лексичними запозиченнями з польської, словацької чи церковнослов'янської мов.

Методом діахронії науковець досліджує також рефлексію давніх сполук **kv*, **gv*, **dj*, **tj* та рефлексів носових, які реалізувалися *q > y*, *ε > a* і виступають із сонорними *м*, *н*: *м'ясо*, *п'ят'*, *п'ін'аж'(з')і*, *тел'а*; *дуб*, *голуб*, *хомот*, *хоміт* та ін.

Цікавими і переконливими є дослідження науковця про поширення в українських говорах ікавізму, який є останньою стадією складної історичної зміни подовжених голосних *ѡ, ѣ*, що виникли як наслідок зникнення старих редукованих *ѣ, ѣ* у слабкій позиції. Науковець звертає увагу на необхідність суворого дотримання принципів формального відбиття в слові протиставних елементів, бо «лінгвістична географія є не географією слів, а географією вміщення в них явищ», говорить науковець.

Щоб показати динаміку розвитку говорів у минулому, дослідник власноручно робив записи транскрипцією, ухваленою рішенням Діалектологічної комісії при Міжнародному комітеті славістів, який прийняв латинський алфавіт в основу транскрипції для діалектологічного «Атласу слов'янських мов».

Даними лінгвогеографії науковець перевіряв і затвердив акцентологічну систему досліджуваних говорів, яку намагалися визначити його попередники — Г. Геровський, І. Панькевич, Й. Шемлей, З. Штібер та ін. Певний різнобій у визначенні ізоглоси вільного і стабільного парокситонічного наголосу зумовлений недостатнім ознайомленням згаданих дослідників з лінгвогеографічними даними про наголос, які не характеризують питання наголосу, як акцентологічну систему в цілому. Василь Латта виділив для східної частини досліджуваних говорів вільний, рухомий східнослов'янський наголос, для західної частини території — постійний, нерухомий.

Нерухомий наголос стабілізувався на другому прикінцевому складі (парокситон або пенультимум), який мають сусідні словацька і польська мови. Ізоглоси стабільного і вільного наголосу розмежовують два масиви з відповідно різними акцентологічними системами і утворюють кардинальну ізоглосу першого і другого наголосу.

Багаторічна практика картографування привела дослідника до «спеціального уточнення його методу, який ґрунтується на новому принципі складання легенди карти шляхом точної раціональної системи позначень, формально вираженої та упорядкованої ключем» [16: 160]. Він дає можливість повно й самостійно відобразити на спільній карті всі наявні або бажані диференційні ознаки у варіантах одного чи кількох слів і на цій підставі виробити для них, або для груп явищ суворої системи різноманітних знаків, які не повторюються. Спосіб картографування на підставі ключа, властивий лише В. Латті, в європейській лінгвогеографії поки що не знайшов свого застосування.

Особливої уваги заслуговує загальна кількість досліджених сіл з українськими діалектами, що увійшли в Атлас. Разом зі словацькими і двома польськими населеними пунктами Атлас визначається максимальною цифрою 311. У сітку дослідження були включені також села, які репрезентують окремі перехідні говори — спиські, шариські, земплінські, перехідні земплінсько-ужанські та горальські. Деякі села — *Вапенік, Доброслава, Довгоня і Країне Чорне*, з метою збереження місця для нанесення знаків на карті, були пропущені. У сітку не увійшли

села, що утворюють одне діалектне ціле і відрізняються лише другою частиною назви: *Збудський Рокитів з Гуменським, Вишне Збійне з Нижнім, Нижня Радвань з Вишною*. Так було об'єднано одинадцять сіл. Матеріал у другому прилеглому селі було перевірено, а розбіжності були наведені на карті або в коментарях.

В Атласі бракує населених пунктів, які репрезентують деякі села північно-східної частини колишнього Собранецького округу (*Хіньківці, Конюш, Прієкопа, Поруба, Колибабці, Корумля, Петрівці, Гусак*), які досліджував Ярослав Моравець. Сучасні говірки цих сіл майже повністю словакізовані і на картах носять словацький мовний характер.

Досі жоден слов'янський лінгвістичний атлас не має такої густої мережі опорних пунктів, як Атлас В. Латти. Вона близька до ідеалу, тобто суцільного, стовідсоткового обстеження.

Матеріали Атласу, без сумніву, достовірні, високої якості й слугуватимуть не одній генерації дослідників для наукових студій матеріальної та духовної культури того чи того населення і його генетичного зв'язку з українським народом.

На завершення наведу слова академіка Миколи Мушинки: «Видавши найвизначніший твір Василя Латти «Атлас українських говорів Східної Словаччини», Музей української культури поставив В. Латті нерукотворний пам'ятник і збагатив нашу культуру твором дуже актуальним і для сучасності. Атлас є вагомою відповіддю на часто обговорюване питання «Хто ми є і чий ми діти?»».

1. *Vira J. Hlásokosloví osturňanského hovoru / Sborník Matice slovenskej. 8. — Turč. Sv. Martin : Matica slovenská, 1930. — S. 69–124.*
2. *Ганудель З. До недожитого ювілею науковця / Народний календар 1991. — Братислава : Словацьке педагогічне видавництво, 1980. — С. 184–185.*
3. *Ганудель З. Наукова спадщина Василя Латти і сучасний стан дослідження українських говорів Східної Словаччини. (Головна доповідь на Міжнародній науковій конференції, присвяченій недожитому 70-літтю В. Латти і відкриттю пам'ятної дошки у рідному селі Пчолине) / Наукові записки. 18. — Пряшів : Союз русинів-українців СР, 1993. — С. 15–24.*
4. *Ганудель З. Вшанували пам'ять Василя Латти / Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. 19. — Братислава : Словацьке педагогічне видавництво, 1994. — С. 560–561.*
5. *Ганудель З. Пам'яті діалектолога / Дружно вперед. — Річ. 42. №1 (1992). — С. 27–29.*
6. *Ганудель З. Василь Латта — неперевершений науковець-діалектолог, педагог, громадський діяч. (До недожитих 85 років філолога — славіста) / Нове життя. — Річ. 56. №51–52 (2006). — С. 4–5.*
7. *Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. В 4 тт. — Братислава — Пряшів : Словацьке педагогічне видавництво, 1989–2010.*
8. *Геровский Г. Народная речь Пряшевщины / Пряшевщина, Историко-литературный сборник. — Прага, 1948. — С. 94–144.*
9. *Дзендзелівський Й.О. Василь Петрович Латта / Наукові записки. 8–9. — Пряшів : Культурний союз українських трудящих у ЧССР, 1979–1981. — С. 5–17.*
10. *Дзендзелівський Й.О. Атлас В.П. Латти в контексті слов'янських лінгвістичних регіональних атласів / Наукові записки. 18. — Пряшів : Союз русинів-українців СР, 1993. — С. 35–40.*

11. *Dudášová-Kriššáková J.* Východoslovenské nárečia z aspektu ukrajinsko-slovenských jazykových kontaktov / Наукові записки. 18. — Пряшів : Союз русинів-українців СР, 1993. — С. 93–111.
12. *Латта В.* Атлас українських говорів Східної Словаччини // Наукове та технічне доопрацювання і упорядкування З. Ганудель, І. Ріпка, М. Сополига. — Братислава : Словацьке педагогічне видавництво, Відділ української літератури в Пряшеві, 1991. — 552 с.
13. *Латта В.* Словацько-українська мовна межа / Наукові записки. 8–9. Культурний союз українських трудящих у ЧССР. — Пряшів, 1979–1981. — С. 92–105.
14. *Латта В.* О классификации украинских говоров / Наукові записки. 8–9. Культурний союз українських трудящих у ЧССР. — Пряшів, 1979–1981. — С. 119–130.
15. *Латта В.* Система наголосу українських говірок Східної Словаччини / Наукові записки. 8–9. Культурний союз українських трудящих у ЧССР. — Пряшів, 1979–1981. — С. 149–155.
16. *Латта В.* Полногласие в украинских говорах Восточной Словакии / Наукові записки. 8–9. Культурний союз українських трудящих у ЧССР. — Пряшів, 1979–1981. — С. 18–30.
17. *Латта В.* К вопросу диалектологических атласов областного типа / Наукові записки. 8–9. Культурний союз українських трудящих у ЧССР. — Пряшів, 1979–1981. — С. 110–118.
18. *Латта В.* Принципи картографування і побудова атласу українських говірок Східної Словаччини / Наукові записки. 8–9. Культурний союз українських трудящих у ЧССР. — Пряшів, 1979–1981. — С. 156–165.
19. *Латта В.* К вопросу икавизма в украинских говорах Восточной Словакии / Наукові записки. 8–9. Культурний союз українських трудящих у ЧССР. — Пряшів, 1979–1981. — С. 131–143.
20. *Латта В.* Отражение восточнославянских рефлексов некоторых общеславянских фонетических групп в украинских говорах Восточной Словакии / Наукові записки. 8–9. Культурний союз українських трудящих у ЧССР. — Пряшів, 1979–1981. — С. 74–84.
21. *Муличак Ю.* Василь Латта як педагог і дослідник / Наукові записки. 18. — Пряшів, Союз русинів-українців СР, 1993. — С. 75–78.
22. *Мушинка М.* Василь Петрович Латта (1921–1965 / Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. I. — Братислава : Словацьке педагогічне видавництво, 1965. — С. 6–19.
23. *Мушинка М.* Василь Латта у спогадах і документах / Наукові записки. 18. — Пряшів: Союз русинів-українців СР, 1993. — С. 211–218; там же: *Ковач А.* І таким був, С. 221–224; *Ján Svetlík.* Dobré slovo o Vasilovi Lattovi, С. 119–120; *Локай А.* Особистість оптиміста, С. 225; *Фецянинова Ю.* Памяти В.П. Латты, С. 227.
24. *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Ч. I. Звучення і морфологія. — Прага, 1938.
25. *Ripka I.* Doterajšie výsledky jazykovo-zemepisných výskumov na Slovensku / Наукові записки. 18. — Пряшів, Союз русинів-українців СР, 1993. — С. 69–74.
26. *Сабadow I.* Відображення лексики південно-західного наріччя української мови в лінгвістичних атласах / *Ukrajínistika v slovanskom kontexte na začiatku nového tisícročia.* Jazykovedný zborník vedeckých štúdií venovaný životnému jubileu doc. PhDr. Zuzany Hanudelovej. — CSc. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2009. — S. 350–376.
27. *Сополига М.* Василь Латта як етнограф / Наукові записки. 18. — Пряшів : Союз русинів-українців СР, 1993. — С. 75–78.
28. *Штець М.* Василь Латта і питання літературної мови та інтердіалекту русинів-українців ЧСФР / Наукові записки. 18. — Пряшів : Союз русинів-українців СР, 1993. — С. 35–40.
29. *Czambel S.* Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. — Turč. Sv. Martin, 1906. — Diel I.

RESUMÉ

V príspevku autorka hodnotí osobnosť talentovaného a vytrvalého učiteľa, spoločenského činiteľa, húževnatého výskumníka v odbore slavistika — ukrajinské nárečia na východnom Slovensku, ktorý z hľadiska synchronie a diachronie, hlavne lingvogeografickým spracovaním materiálu zapísaného v 313 lokalitách skúmaného územia vedecky utvrdil charakter a príbuznosť skúmaných nárečí s ukrajinským jazykom.

Ключові слова: Lingvistická geografia, lingvistická mapa, izoglosa, nepohyblivý prízvuk, kľúč k lingvistickej mape, komentár, lingvistický atlas, jazyková hranica, mapovanie.

Мовна мозаїка

ПОДРУЖЖІВ І ПОДРУЖ, АЛЕ НЕ ПОДРУЖЬ!

Іменник середнього роду **подружжя** в родовому відмінку множини всі українські орфографічні словники послідовно подають із закінченням **-ів** — **подружжів**, тоді як у засобах масової інформації уживають дві форми — **подружжів** та **подруж**, надаючи перевагу першій із них. Пор.: *Одне з найяскравіших подружжів сучасного світового кіно — Нана Джорджадзе та Іраклій Квірікадзе (День); Наступного дня в районній адміністрації зібралися десятеро молодих подружжів (Газета по-українськи); Зареєстровано кандидатами в усиновлювачі понад 1200 подружжів (Із інтернетівського джерела); ...зараз одне з найкрасивіших подружжів Голлівуду [Анджеліна Джолі та Бред Пітт] виховує чотирьох дітей... (Україна молода); З віком психологія цивільних подружжів змінюється... (Дзеркало тижня); ...сьогодні стільки нещасливих подруж, стільки розлучень та родинних трагедій (Із інтернетівського джерела); З розвитком Спільнот молодих подруж виникла потреба та можливість реалізувати проекти, метою яких є підтримка та розвиток духовності сім'ї... (Із інтернетівського джерела); Спільноти молодих подруж організують Великодню благодійну акцію (Із інтернетівського джерела); ...у Львові при Церкві Різдва Пресвятої Богородиці відбудеться Перший з'їзд молодих християнських подруж (Із інтернетівського джерела)* й под.

Проте на сторінках газет і журналів, телебаченні та в радіоефірі під впливом російської мови поширилася і неправильна форма **подруж** (?). Напр.: *..розривають шлюб дуже багато молодих подруж у всьому світі (Із інтернетівського джерела); Серед подруж... особливо вирізняється складна історія життя Марії та Олександра Бурлаків (Із інтернетівського джерела); Микола та Надія Кореняки... переконані, що більшість сучасних подруж розлучається тому, що поєднували свої долі не з любові, а з розрахунку (Із інтернетівського джерела); Саме алкоголь підлив масла у сімейне вогнище і воно, за мить розгорівшись, забрало життя одного з подруж (Із інтернетівського джерела); В рамках святкування відбулися численні заходи: урочисте відкриття „Палацу урочистих подій ім. Т.Г. Шевченка” та оновленої експозиції краєзнавчого музею, ..численні спортивні змагання, вшанування весільних пар та золотих подруж, Почесних громадян міста (Із інтернетівського джерела) тощо. Уживати форму подруж не можна тому, що в українській мові, на відміну від російської, після шиплячих приголосних **ж, ш, ч** м'який знак не пишуть, пор.: *роздоріж, узбереж, піддаш, прізвищ, облич, узбіч* і под.*

Отже, іменник **подружжя** в родовому відмінку множини може мати двоє закінчень: **-ів** (*подружжів*) та нульове, але без м'якого знака (*подруж*).

Лариса Колібаба

УДК 811.161.2

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНІ НАУКОВОЮ РАДОЮ “УКРАЇНСЬКА МОВА” У 2011 РОЦІ

Протягом 2011 року продовжувала роботу Наукова рада “Українська мова” при Інституті української мови НАН України. За зазначений період відбулося 5 її робочих засідань, із яких одне виїзне (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). 10–11 листопада у Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя проведено Пленум Наукової ради “Українська мова” на тему: “Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання”. У процесі роботи Ради затверджено: 50 дисертацій, з них — 14 докторських.

Докторські дисертації:

1. **Міняйло В.В.** Становлення лексичної і фразеологічної підсистем сфери рибальства в українській мові (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля).

2. **Межов О.Г.** Система мінімальних семантико — синтаксичних одиниць сучасної української мови (Волинський національний університет імені Лесі Українки).

3. **Костусяк Н.М.** Міжривневі категорії сучасної української мови (Волинський національний університет імені Лесі Українки).

4. **Боярова Л.Г.** Термінологічне планування в українській мові: ретроспектива, сучасний стан, перспектива (Харківський університет імені В.Н. Каразіна).

5. **Нарушевич–Васильєва О.В.** Термін у словнику і тексті: моделі семантизації (Одеська національна академія харчових технологій).

6. **Ситар Г.В.** Фразеологізовані речення в українській мові (Донецький національний університет).

7. **Кочукова Н.І.** Нові явища і тенденції в українській науковій мові (Слов'янський педагогічний університет).

8. **Коваль Л.М.** Категорія головного компонента односкладного речення у між’ярусних співвідношеннях (Вінницький педагогічний університет імені М.М.Коцюбинського).

9. **Шабаш-Савка С.Т.** Синтаксична реалізація категорії комунікативної інтенції в сучасній українській мові (Чернівецький національний університет імені Ю.Федьковича).

10. **Балко М.В.** Словосполучення в системі синтаксичних одиниць сучасної української літературної мови (Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка).

11. **Овчиннікова І.І.** Семантична типологія предикатів дії в українській літературній мові (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова).

12. **Грипас О.Ю.** Функціонально-семантична категорія компаративності в сучасній українській мові (Київський університет імені Бориса Грінченка).

13. **Ляхно Н.В.** Категорія актантного розподілу семантики дієслова в сучасній українській мові (Київський університет імені Бориса Грінченка).

14. **Ігнат’єва С.Є.** Український щоденниковий дискурс (Полтавський національний університет імені В.Г. Короленка).

Кандидатські дисертації:

1. **Дякова Т.О.** Фразеологічна репрезентація мовної картини світу в українських східнослов’янських говірках (Луганський національний університет імені Тараса Шевченка).

2. **Одинченко Д. І.** Вербалізація етнокультурного контексту в обрядовій фразеології східностепових говірок (Луганський національний університет ім.Тараса Шевченка).

3. **Книш О. В.** Лексичні та синтаксичні плеоназми в українських художніх текстах початку ХХІ ст. (Кам’янець – Подільський національний університет імені Івана Огієнка).

4. **Голодюк Я.Б.** Прагматичні виміри українськомовного Інтернет–дискурсу (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника).

5. **Мелекенцева Н.В.** Реалізація предикатів наявності/відсутності в семантико – синтаксичній структурі речення (Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова).

6. **Михненко О.А.** Структура та функціональне навантаження носіїв інформації сучасного міста (Дніпропетровський національний університет ім.О. Гончара).

7. **Бородій І.Б.** Гендерна типологія мовної картини світу (на матеріалі сучасної української художньої прози (Кам’янець – Подільський національний університет імені Івана Огієнка).

8. **Зайцева Т. А.** Сучасні прізвища Бузько – Інгульського межиріччя (Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара).

9. *Боярчук О.С.* Лексика і фразеологія української ділової мови в лексикографічних джерелах ХХ ст. (Національний університет “Києво – Могилянська академія”).

10. *Наконечна–Роганіна Л. Б.* Формально–граматична та семантична типологія темпоральних синтаксем у сучасній українській літературній мові (Національний університет “Києво – Могилянська академія”).

11. *Сторож О.В.* Зовнішня і внутрішня транспозиція якісних прикметників в українській мові (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова).

12. *Тільнова І. В.* Переносне вживання пропріальної лексики в публіцистичному стилі сучасної української літературної мови (Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. Винниченка).

13. *Полиця Т.Д.* Фразеологічна та паремійна об’єктивація концепту “думка” в українській мові (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова).

14. *Ляшук Н.А.* Явище лексичної і концептуальної багатозначності в українській лінгвістичній термінології (Інститут української мови НАН України).

15. *Заремська І.М.* Лінгвокультурна парадигма творчості Ліни Костенко (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова).

16. *Пlechko А.А.* Номінація об’єктів і явищ природи в говірках Середнього Полісся (Житомирський педагогічний університет імені І.Я. Франка).

16. *Маслова Ю.П.* Гендерний дискурс сучасних друкованих засобів масової інформації (Волинський національний університет імені Лесі Українки).

17. *Герши Н.С.* Синтаксичні конструкції з анафоричними відношеннями в українській мові (Прикарпатський національний університет ім.В. Стефаніка).

18. *Халабузар А.О.* Синтаксичні засоби експресивізації в українському політичному дискурсі (Донецький національний університет).

19. *Дедушно А.В.* Комунікативно–прагматичні та структурно–семантичні характеристики перформативних мовленнєвих актів (Полтавський національний університет ім.В. Г.Короленка).

20. *Вороніна Ю.В.* Гендерна мотивація порівнянь у сучасному художньому дискурсі (Луганський національний університет ім. Т. Шевченка).

21. *Бардукова Г.О.* Норма і девіація в сучасній українській фраземіці (Донецький національний університет).

22. *Фоміна С.Б.* Концепт “простору” у фантастичному дискурсі (Луганський національний університет імені Тараса Шевченка).

23. *Карпенко Г.П.* Логістична термінологія української мови (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова).

24. **Ворона І.І.** Функціонування церковно-релігійних термінів-синонімів у релігійній літературі (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка).

25. **Свентух А.С.** Історія синтаксичних вчень в українському мовознавстві першої половини ХХ століття (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова).

26. **Дюська А.П.** Концептуальна основа українських фразеологізмів з ментальним компонентом (Кримський гуманітарний університет).

27. **Ковалевська А.В.** Метамоделі лінгвістичної суттєвості політичних рекламних слоганів (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова).

28. **Ищенко Л.Р.** Метеорологічна лексика центральноподільських говірок (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова).

29. **Стецюк С.В.** Тенденції освоєння англізмів у сучасній українській фінансово-економічній термінології (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка).

30. **Шалацький Д.В.** Мовленнєві стратегії докору в сучасному українському політичному дискурсі (Кримський гуманітарний університет).

31. **Гошовська О.В.** Структурно-семантична та етнокультурна репрезентація концепту «віра» в українській мовній картині світу (Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаніка).

32. **Курганова О.Ю.** Текстотвірна роль молитви в поезії українського бароко середини ХVII ст. (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).

33. **Кушлак Л.С.** Стилїстичні функції власних назв у творах українських письменників-фантастів ХХ століття (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини).

34. **Голїцина О.В.** Динаміка сучасної української мінідіоматики (Донецький національний університет).

35. **Сотова Т.М.** Фразеологізми української мови на позначення заможності: структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти (Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди).

36. **Гаврилащук О.Д.** Гендерні особливості внутрішнього мовлення у художньому тексті (Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича).

Секретар Наукової ради «Українська мова»

Ніна Яценко

THEMES OF DISSERTATIONS, RATIFIED BY SCIENTIFIC ADVICE
"UKRAINIAN LANGUAGE" IN 2011

ПРОТОКОЛ № 7

засідання погоджувальної комісії з проблемних питань українського словотворення та написання слів від 18.10.2011 р.

Присутні: д.ф.н. К. Г. Городенська, д.ф.н. П. Ю. Гриценко, д.ф.н. Є. А. Карпіловська, д.ф.н. В. В. Жайворонок, д.ф.н. Н. М. Сологуб, к.ф.н. Л. О. Симоненко, к.ф.н. І. С. Гнатюк, к.ф.н. С. О. Вербич, к.ф.н. Н. О. Яценко.

Порядок денний:

Про передавання особових імен, прізвищ, власних географічних назв та відонімних прикметників в українській літературній мові.

СЛУХАЛИ 1: Про передавання особових імен, прізвищ, власних географічних назв та відонімних прикметників в українській літературній мові.

УХВАЛИЛИ 1: В українській мові рекомендуємо вживати:

Авакум *замість* Аввакум

Аверинцев *замість* Аверинцев

Афанасій (у конфесійному стилі), **Панас**, **Опанас** (в усіх інших функціональних стилях)

Барбароса *замість* Барбаросса

Венедикт (в українському загальномовному вжитку), **Бенедикт** (у конфесійному стилі)

Борисоглібський *замість* борисо-глібовський

Києворуський *замість* киево-руський)

Бова *замість* Бово

Берестя (як історизм, в історичному контексті; *Берестейська унія, берестейські грамоти*)

Брест (як сучасна назва міста)

Вергілій *замість* Вергілій

Вуйка *замість* Вуека (родовий відмінок від *Вуек*)

Дамаскин *замість* Дамаскін

Єпифаній *замість* Єпіфаній

Ісайя *замість* Ісая

Йордан (у цитованих текстах), **Йордан** (в українському загально-мовному вжитку)

Іудея, Юдея (обидві форми)

Іоанн (у конфесійному стилі) *замість* Іоан

Іоанн Златоуст *замість* Іоан Золотоустий, Йоан Златоуст

Йоган Гільдесгаймський *замість* Іоан Гільдесгаймський

Йона (у розмовному, художньому стилях), **Іона** (у конфесійному стилі)

Йосиф (у конфесійному стилі), **Йосип** (в інших функціональних стилях)

Мирлікійський *замість* Мірлікійський

Матвій (в українському загальномовному вжитку), **Матфей** (у канонічному вжитку), **Матей** (якщо передаємо з польської та інших слов'янських мов)

Назіанзин (як житель) *замість* Назіанський

Ниський від Ниса (без подвоєння) *замість* Нісський, Нисський, Ніський

Ольгерд *замість* Ольгерд

Олександрійський (від Олександрія), **Александрійський** (від Александрія)

Первозваний *замість* Первозванний

Парис *замість* Паріс

Сильвестр Косів (сучасне ім'я та прізвище), Сильверстр Косов (як історична особа)

Феодосій (у конфесійному стилі), **Теодосій** (в українському загальнономовному вжитку)

Феодор (у конфесійному стилі), **Теодор** (в українському загальнономовному вжитку)

Тома Аквінський (у конфесійному стилі), **Хома** (в українському загальнономовному вжитку).

Голова засідання – д.ф.н., проф. К.Г. Городенська

Секретар – к.ф.н. Н.О. Яценко

Відомості про авторів

БИБИК Світлана Петрівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

ВЕРБИЧ Наталія Сергіївна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу діалектології (група фонетики), Інститут української мови НАН України

ВОКАЛЬЧУК Галина Миколаївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови імені професора К.Ф. Шульжука, Рівненський державний гуманітарний університет

ГАНУДЕЛЬ Зузана Томашівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач науково-дослідного відділу кафедри української мови та літератури філософського факультету, Кошицький університет у м. Пряшів

ГОЛОСОВСЬКА Галина Григорівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Національний університет «Кієво-Могилянська академія»

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики української мови, Інститут української мови НАН України

ДАНИЛЮК Ніна Олексіївна, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, Волинський національний університет імені Лесі Українки

ДОРОШЕНКО Сергій Іванович, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ЄФИМЕНКО Ірина Вадимівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу ономастики, Інститут української мови НАН України

КАРПЛОВСЬКА Євгенія Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КИСЛЮК Лариса Павлівна, кандидат філологічних наук, докторант відділу структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОЛІБАБА Лариса Миколаївна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу граматики української мови, Інститут української мови НАН України

КОТЕНКО Тетяна Іванівна, аспірантка Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

МАСЕНКО Лариса Терентіївна, доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови, Національний університет «Кієво-Могилянська академія»

ПОНОМАРЕНКО Сергій Сергійович, старший викладач кафедри української філології та загального мовознавства, Чорноморський державний університет імені Петра Могили комплексу «Кієво-Могилянська академія»

РІПЕЙ Марія Володимирівна, асистент кафедри мови засобів масової інформації факультету журналістики, Львівський національний університет імені Івана Франка

РУДА Олена Григорівна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ЯЦЕНКО Ніна Олександрівна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу наукової термінології, Інститут української мови НАН України

Зміст

Дослідження

- 3 *Наталія Вербич*
Фонетичний фонд
Інституту української мови НАН України :
історія та перспективи розвитку
- 9 *Ірина Єфименко*
Ойконімія Херсонщини в історико-
етимологічному аспекті (загальні уваги)
- 22 *Світлана Бибик*
Диференційні ознаки розмовно-побутового
стилю літературної мови
- 32 *Ніна Данилюк*
Семантико-стилістичні особливості
народнопісенних звертань
- 40 *Сергій Пономаренко*
Акцентні відмінності активних дієприкметників
теперішнього та минулого часів у львівському
виданні Апостола 1574 р. порівняно
з московським виданням 1564 р.
- 54 *Тетяна Котенко*
Що може бути святіше для серця народу,
за слово Боже рідною мовою! (Листи
П.С. Морачевського до І.І. Срезневського
1862, 1864, 1874 рр.)
- 63 *Галина Голосовська*
Активні дієприкметники в українській літера-
турній мові: уживати чи ні?
- 72 *Марія Ріней*
Росіянізми “так”, “таким чином” у газетних
матеріалах
- 77 *Володимир Барчук*
Формальна і функціонально-семантична
співвіднесеність категорій часу та способу

Наукова хроніка

- 85 *Галина Вокальчук, Оксана Кузьмич*
Міжнародна наукова конференція
«Українські переклади Святого Письма
в слов'янському контексті»
(до 450-річчя Пересопницького Євангелія)»
(м. Рівне, 13–14 жовтня 2011 р.)
- 96 *Ніна Яценко*
Пленум Наукової ради «Українська мова»
Українська лексикографія та лексикологія:
проблеми, завдання
(м. Ніжин, 10–11 листопада 2011 р.)

Читаючи словник	107	<i>Сергій Дорошенко</i> Перший в Україні паремійний словник як комунікативний кодекс українців Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу / авт.-упоряд. Т.А. Космеда, Т.Ф. Осіпова. – Дрогобич: КОЛО, 2010. – 272 с.
Огляди та рецензії	113	<i>Євгенія Карпіловська, Лариса Кислюк</i> Корисний внесок у лінгводидактику Jarmila Kredátusová. Odborný preklad v praxi. Učebnica s cvičeniami pre ukrajínistov. – Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. – Prešov, 2011. – 171 s.
	117	<i>Лариса Масенко</i> Нове періодичне видання з соціолінгвістики «Мова і суспільство». – Львівський національний університет імені Івана Франка, 2010. – Вип. 1. – 234 с.; 2011. – Вип. 2. – 174 с.
	124	<i>Олена Руда</i> Перше в Україні монографічне дослідження суржиків: між комою і крапкою Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і язиком. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.
	132	<i>Олександр Стишов</i> Як змінюється лексикон сучасної української періодики? Навальна М.І. Динаміка лексики української періодики початку ХХІ ст.: [монографія]. – К.: Інститут української мови, Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 328 с.
Ювілеї	137	<i>Зузана Ганудель</i> Особистість Василя Латти і його наукові досягнення
Інформація	148	<i>Ніна Яценко</i> Теми дисертацій, затверджених Науковою радою «Українська мова» у 2011 році
	152	Протокол № 7 засідання погоджувальної комісії з проблемних питань українського слововживання, словотворення та написання слів
Мовна мозаїка	31	<i>Лариса Колібаба</i> <i>Подружжів і подруж, але не подружь!</i>
	147	<i>Катерина Городенська</i> Числівники “не знаються” з топ-
Відомості про авторів	154	